

T.C
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KANUNİ DÖNEMİNDE ÜSKÜDAR'IN KENTSEL GELİŞİMİ ve
DEMOGRAFİSİ (1520-1566)

DOKTORA TEZİ

MİNE ARSLAN

AĞUSTOS 2022

T.C
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KANUNİ DÖNEMİNDE ÜSKÜDAR'IN KENTSEL GELİŞİMİ ve
DEMOGRAFİSİ (1520-1566)

DOKTORA TEZİ

MİNE ARSLAN

DANIŞMAN

PROF. DR. BİLGİN AYDIN

AĞUSTOS 2022

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Mine Arslan

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Prof. Dr. Bilgin Aydın

İMZA SAYFASI

Mine Arslan tarafından hazırlanan ‘KANUNİ DÖNEMİNDE ÜSKÜDAR’IN KENTSEL GELİŞİMİ ve DEMOGRAFİSİ (1520-1566)’ başlıklı bu doktora tezi, Tarih Anabilim/bilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

[Prof. Dr. Bilgin Aydın]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

[Doç Dr. Yunus Uğur]

.....

Kurumu: Marmara Üniversitesi

[Doç. Dr. Mert Sunar]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

[Prof. Dr. Sadık Yazar]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

[Doç. Dr. Bekir Gökpınar]

.....

Kurumu: Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: .. / .. / 202..

TEŞEKKÜR

Araştırmamda, Üsküdar'ın bir şehir olarak gelişimini ve nüfusunu inceledim. Tezin hazırlanması sırasında pek çok kıymetli akademisyenin yardımını gördüm. İlk olarak tez yazım sürecimde hiçbir zaman vaktini benden esirgemeyen ve yazdıklarımı defalarca okuyup bilgi ve tecrübesiyle bana ışık tutan danışman hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a cân-ı gönülden teşekkür etmek isterim. Tezimi satır satır okuyarak yapmış olduğu yorum ve eleştirilerle çalışmamın zenginleşmesinde büyük katkıları olan Doç. Dr. Yunus Uğur'a minnetlerimi sunarım. Tez süreci boyunca desteklerini esirgemeyen, tespitlerini benimle paylaşan ve kıymetli yönlendirmelerde bulunan Doç. Dr. Mert Sunar, Prof. Dr. Sadık Yazar ve Doç. Dr. Bekir Gökpinar'a ise çok teşekkür ederim.

Değerli eleştirileriyle ufkumu açan ve yardımlarını hiçbir zaman eksik etmeyen Doç. Dr. Güneş Işıksel'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmam sırasında cevabını bulamadığım sorulara benimle birlikte çözüm arayan ve içinden çıkamadığım konularda kıymetli yönlendirmeler yapan Doç. Dr. Kenan Yıldız'a çok teşekkür ederim. Yazdıklarımı dikkatle okuyup inceleyen ve değerli yorumlarıyla beni cesaretlendiren Prof. Dr. İsmail Hakkı Kadı'ya teşekkürü borç bilirim. Çalışmada elde ettiğim verilerin analizi noktasında büyük yardımlarını gördüğüm Dr. Emre Özer'e ve Muhammed Bedrettin Toprak'a çok teşekkür ederim. Tezin taslağını okuyup geri bildirimde bulunan ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen arkadaşlarım Muhammed Nureddin Özel ve Serap Şimşek Padar'a içtenlikle teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca beni hiç yalnız bırakmayan ve desteklerini eksik etmeyen aileme sayısız şükranlarımı sunarım.

Son olarak doktora bursu almış olduğum Türkipetrol Vakfı'na desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Bu tezi her daim arkamda olan kalabalık aileme ithaf etmekteyim.

ÖZET

KANUNİ DÖNEMİNDE ÜSKÜDAR'IN KENTSEL GELİŞİMİ ve DEMOGRAFİSİ (1520-1566)

Mine ARSLAN

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bilgin Aydın

Ağustos 2022, 237 Sayfa

Bu tez Üsküdar'ın Kanuni dönemindeki kentsel gelişimini ve nüfusunu incelemektedir. Tezin birinci kısmında Üsküdar'ın 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir kasaba olarak vücut buluşu, 16. yüzyılda ise bir şehir olarak gelişimi izlenmiştir. Kanuni döneminin sonuna kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca yerleşim yerinde teşekkül eden mahalleler ve fiziksel yapılar tespit edilmiştir. Ağırlıklı olarak Kanuni dönemi üzerinde durulmuştur. Ancak kentsel gelişimi takip edebilmek için daha önceki tarihsel süreçler de incelenmiş ve sultan merkezli bir dönemlendirme yapılmıştır. Tezin ikinci kısmında ise Üsküdar'ın nüfusu Kanuni döneminin başı ve sonu için tahrir defterlerinden istifade edilerek tahmin edilmiştir. Yerleşim yeri için tespit edilen nüfus artışı diğer Osmanlı kentlerindeki nüfus artışları ile karşılaştırılmıştır. Daha sonra tahrir verilerinin nüfus bakımından güvenilirliğini test etmek amacıyla kadı sicillerine başvurulmuştur. İki farklı kaynak türünde nüfusa dair kayıtlı olan veriler karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiş ve kaynakların nüfus çalışmalarına kaynak olma potansiyelleri tartışılmıştır. Bu açıdan araştırma, Osmanlı nüfus tarihi çalışmalarına yöntem bakımından bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Üsküdar'ın kentsel gelişiminin ele alındığı kısımda, çeşitli ikincil kaynaklar, kadı sicilleri ve tahrir defterlerinden istifade edilmiştir. Bu kaynaklara başvurularak yerleşim yerinde kurulan dini yapılarla birlikte, eğitim kurumları, konaklama mekanları, hamamlar, çarşılar vb. sosyal, ticari ve eğitim hayatına yönelik müesseseler de tespit edilmiştir. Vakıf bünyesinde kurulan bu müesseselerin şehrin gelişiminde oldukça etkili oldukları gözlemlenmiştir. Fizik yapıların yanında, cami ve mescitlerin etrafında teşekkül eden mahalleler tespit edilmiş ve yerleşim örüntüsünün fiziki

coğrafya ile ilişkisi irdelenmiştir. Kanuni döneminin sonunda şehir niteliklerine sahip olan yerleşim yerinin sınırları tahmin edilmiştir. Üsküdar'ın, Kanuni döneminin başında Gebze kazasına bağlı nahiye statüsünde bir yerleşim yeri iken, dönemin sonunda İstanbul'a bağlı bir kaza merkezi haline gelişi fizik unsurlar üzerinden gözlemlenmiştir.

Araştırmanın ikinci kısmında ise, yine ağırlıklı olarak tahrir defterleri ve kadı sicillerinden istifade edilmiştir. Üsküdar'ın nüfusu tahrir verileri üzerinden tahmin edilmiş ve şehirdeki nüfus artışı tespit edilmiştir. Nüfus artışı ile birlikte, nüfusu oluşturan ögeler, şehirdeki mahalle sayısı ve mahallelerdeki ortalama hane sayısı aynı dönemlerdeki diğer Osmanlı kentleri ile karşılaştırılmıştır. Üsküdar'ın bu şehirler içerisinde nüfus büyüklüğü bakımından yeri tayin edilmiştir. Daha sonra 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'ndeki veriler ile, 1555-1565 yıllarına ait kadı sicillerinden nüfusa dair elde edilen veriler mukayese edilmiştir. Bu mukayeseye, tahrir defterlerindeki nüfus verilerinin eksik olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında tahrir defterlerinin nüfus hesaplamaları için tarihçiler tarafından sorunlu bulunan terminolojisi, kadı sicillerindeki davalar üzerinden irdelenmiştir. Kaynakların birlikte kullanımıyla, nüfus çalışmalarının zenginleştiği ve tek bir kaynaktan elde edilen bilginin ise eksik kaldığı gösterilmiştir. Bu şekilde, tarih araştırmalarında konuların birden fazla kaynak türü üzerinden ele alınmasının, bizi tarihsel gerçekliğe bir adım daha yaklaştırdığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Şehir Tarihi, Nüfus Tarihi, Tahrir Defteri, Kadı Sicili, 16. yüzyıl

ABSTRACT

URBAN DEVELOPMENT and DEMOGRAPHY of ÜSKÜDAR DURING the REIGN of SULEIMAN the LAWGIVER (1520-1566)

Mine ARSLAN

Doctoral Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Bilgin Aydın

August 2022, 237 Pages

ABSTRACT

This dissertation examines the urban development and population of Üsküdar during the period of Suleiman the Lawgiver (r.1520-1566). In the first part, the emergence of Üsküdar as a town from the second half of the 15th century and its development as a city in the 16th century has been analyzed. Neighborhoods and physical structures formed in the settlement area over the course of nearly a century till the end of the Lawgiver period were identified. It was mainly focused on Suleiman I's period. However, in order to follow the urban development, previous historical processes were also explored and a sultan-centered periodization was created. In the second part of the thesis, the population of Üsküdar was estimated for the beginning and end of the Sultan Suleiman period by using the Ottoman *tahrir* registers. The population increase determined for the settlement was compared with the population increase in other Ottoman cities. Then, sharia court records (*sicils*) were used to assess the reliability of the *tahrir* data. Comparative analysis of the population data included in two distinct types of sources was conducted and their potential as a source for population studies was discussed. In this respect, the research aims to make a methodological contribution to the studies of Ottoman demographic history.

Various secondary sources, sharia court records and Ottoman *tahrir* registers have been utilized in the section where Üsküdar's urban development is described. Along with the religious buildings constructed in the area using these references, social, commercial, and educational institutions such as schools, accommodation facilities,

baths, bazaars, etc. have all been recognized. It has been observed that these institutions established within the frame of pious foundations had a great impact on the development of the city. Neighborhoods around mosques and masjids as well as physical structures have been identified and the relationship between the settlement pattern and physical geography has been examined. At the end of Suleiman's reign, the boundaries of the settlement, which possessed city-like qualities, were estimated. At the beginning of the Lawgiver's period, Üsküdar was a settlement with the status of a township connected to the Gebze district; but, as evidenced by physical features, by the end of the period, it had evolved into a district center connected to Istanbul.

In the second part of the study, Ottoman *tahrir* registers and *sicils* were mainly used. The population of Üsküdar was estimated from the *tahrir* data and the population growth in the city was identified. Due to the rise in population, the city's number of neighborhoods and the average number of households in each area were compared to those of other Ottoman cities during the same time period. In terms of population size, Üsküdar has been positioned among these cities. The demographic figures from the *sicils* from the years 1555–1565 and the *Mufassal Tahrir Register* from 1560 were then compared. This comparison has shown that there are gaps in the population data of *tahrir* register. In addition, the terminology of the *tahrir* registers, which was found problematic by historians for population calculations, was examined through the cases in the *sicils*. It has been demonstrated that using many sources together enhances population research and leaves the information from a single source lacking. In this way, it has been noticed that treating the subjects in historical research using a variety of source types puts us a little bit closer to the historical fact.

Keywords: Üsküdar, Urban History, Population History, Ottoman *Tahrir* Registers, Sharia Court Records, 16th century

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	İ
ABSTRACT	İİİ
İÇİNDEKİLER	V
TABLOLAR LİSTESİ.....	İX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	Xİ
I.BÖLÜM GİRİŞ.....	1
1.1. ARAŞTIRMA KONUSU İLE İLGİLİ LİTERATÜR	3
1.1.1. 16. Yüzyıl Üsküdar Çalışmaları.....	3
1.1.2. 16. Yüzyıl Osmanlı Nüfus Çalışmaları.....	12
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ VE SINIRLARI	22
1.3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	27
1.4. YÖNTEM.....	34
II.BÖLÜM ÜSKÜDAR, ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ VE FİZİK YAPISI	39
2.1. ÜSKÜDAR	39
2.1.1. Coğrafi Yapısı.....	39
2.1.2. Tarihi.....	40
2.1.2.1. Adı.....	40
2.1.2.2. Osmanlı hâkimiyetine kadar Üsküdar	41
2.1.2.3. Osmanlı hâkimiyetinde Üsküdar	42
2.1.3. İdari Yapısı	43
2.2. ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ VE FİZİK YAPISI	44
2.2.1. Üsküdar'ın Mahalleleri	44
2.2.1.1. II. Mehmed döneminden I. Selim döneminin sonuna kadar teşekkül eden mahalleler	44
2.2.1.2. Kanuni döneminde teşekkül eden mahalleler	65
2.2.2. Üsküdar'ın Fizik Yapısı.....	92
2.2.2.1. Dini, ticari ve sosyal yapılar	92
2.2.2.2. Dini yapılar arası uzaklıklar	101
2.2.2.3. Dini yapıların belde merkezine uzaklıkları.....	108

2.2.2.4. Beldenin sınırları	113
III.BÖLÜM ÜSKÜDAR'IN NÜFUSU VE KAYNAKLARIN NÜFUS BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI.....	116
3.1. ÜSKÜDAR'IN NÜFUSU.....	116
3.1.1. Tahrir Defterlerine Göre Üsküdar'ın Nüfusu	116
3.1.1.1. 1530 yılına ait Vilayet Muhasebe İcmal Defteri'ne göre Üsküdar'ın nüfusu.....	117
3.1.1.2. 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'ne göre Üsküdar'ın nüfusu	124
3.1.1.3. Tahrir defterlerine göre Üsküdar'daki nüfus artışı.....	131
3.1.1.4. Üsküdar'daki nüfus artışının bazı Osmanlı kentlerindeki nüfus artışları ile karşılaştırılması	133
3.2. KAYNAKLARIN NÜFUS BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI.....	134
3.2.1. Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayıları	136
3.2.2. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişiler	144
3.2.3. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişiler	150
3.2.4. Her İki Kaynak Türünde Kayıtlı Olan Kişiler.....	162
3.2.4.1.Kişilerin unvanları	163
3.2.4.2.Kişilerin meslekleri	171
3.2.4.3.Kişilerin evleri	180
3.2.4.4.Kişilerin aileleri	185
3.2.5.Tahrir Defterinde Kayıtlı Bazı Kişilerin Sicillerdeki Davaları	192
IV.BÖLÜM SONUÇ	203
KAYNAKÇA	211
EKLER.....	226
Ek-1a. Bey'-i Bât Hücjeti	226
Ek-2a. Gülbahar bt. Abdullah'ın, Kızının Dava ve Husumetine Vekil Olması	227
Ek-3a. Kaya bt. Yusuf 'un Evine Namahrem Girmesi	227
Ek-4a. Ali b. El-Hac Behram'ın Bağını, Aşir b. Veliyüddin'e Sattığı	228

Ek-5a. Ali, Habib, Nezir ve Mehmed'in, Babalarının Evini Hüseyin b. Hacı Fakih'e Sattığı	229
Ek-6a. Hacı Behram b. Kasım'ın Terekesi	230
Ek-7a. Cristoforo Buondelmonti'nin M. 1422 Yılındaki Çizimi	233
Ek-8a. Cristoforo Buondelmonti'nin Çiziminin II. Bayezid Döneminde (M. 1481) Yapılan Bir Versiyonu	234
Ek-9a. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye Adlı Eserine Mustafa b. Mehmed El-Cundî Tarafından M. 1526 Senesinde Eklenen İstanbul Çizimi.....	235
Ek-10a. Giovanni Andrea Vavassore'nin Bastığı İstanbul Çizimi	236
Ek-11a. Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn Adlı Eserindeki M. 1537 Yılı İstanbul Çizimi	236
Ek-12a. Piri Reis'in Olduğu Düşünülen ve 16. Yüzyılın Ortalarına Tarihlenen İstanbul Çizimi	237

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Araştırmada İstifade Edilen Üsküdar Kadı Sicilleri	32
Tablo 2. Üsküdar Beldesinde Kurulan Ayasofya Vakfı'na Ait Müesseseler.....	52
Tablo 3. I. Selim Döneminin Sonuna Kadar Üsküdar Beldesinde Kurulan Dini Yapılar	63
Tablo 4. I. Selim Döneminin Sonuna Kadar Üsküdar Beldesinde Kurulan Diğer Yapılar.....	64
Tablo 5. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar, Yerleri, Tarihleri ve Banileri ...	94
Tablo 6. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar	100
Tablo 7. Kanuni Döneminde Kurulan Diğer Yapılar	101
Tablo 8. Beldenin Koy ve Çevresindeki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar.....	103
Tablo 9. Üsküdar Burnu'ndaki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar	105
Tablo 10. Toygar Tepesi'ndeki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar.....	106
Tablo 11. Toptaşı Mevkii Civarındaki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar.....	107
Tablo 12. Beldenin Yüksek Kesimlerindeki Dini Yapıların Merkeze Uzaklıkları ..	110
Tablo 13. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret, Nefer Sayıları ve Toplamları.....	121
Tablo 14. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları	123
Tablo 15. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret, Nefer Sayıları ve Toplamları.....	127
Tablo 16. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları	129
Tablo 17. 1530 ve 1560 Yıllarında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları	131
Tablo 18. 16. yüzyıl Osmanlı Kentlerindeki Tahmini Nüfus Artışları	134
Tablo 19. Tahrir Defterinde ve Kadı Sicillerindeki Toplam Kişiler	140
Tablo 20. Yalnız Tahrir Defteri ile Kadı Sicillerindeki Kişiler ve Ortak Kişiler....	141
Tablo 21. Tahrir Defterindeki Verilerin Analizi	142
Tablo 22. Kadı Sicillerindeki Verilerin Analizi	143
Tablo 23. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişilerin Unvan, Nisbe vb. Ayırt Edici Özellikleri.....	147
Tablo 24. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişilerin Meslekleri.....	148
Tablo 25. Yalnız Kadı Sicillerindeki Verilerin Kayıt Tarihlerine Göre Sayıları	151

Tablo 26. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişilerin Unvanları	160
Tablo 27. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişilerin Meslekleri	161
Tablo 28. Kaynak Türlerine Göre Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişilerin Sayıları	164
Tablo 29. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişiler	166
Tablo 30. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişilerin Meslekleri	169
Tablo 31. Kaynak Türlerine Göre Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişilerin Sayıları	171
Tablo 32. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişiler	174
Tablo 33. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişilerin Unvanları	178
Tablo 34. Ev Kayıtlarına Ulaşılan ve Ulaşılamayan Ortak Kişilerin Sayıları.....	185
Tablo 35. Evli Oldukları Tespit Edilen ve Edilmeyen Ortak Kişilerin Sayıları.....	190

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Günümüz Üsküdar Haritası.....	40
Şekil 2. Üsküdar Beldesinde II. Mehmed Döneminde Kurulan Dini Yapılar.....	50
Şekil 3. Üsküdar Beldesinde II. Bayezid Döneminde Kurulan Dini Yapılar.....	58
Şekil 4. Üsküdar Beldesinde I. Selim Döneminde Kurulan Dini Yapılar.....	61
Şekil 5. Hacı Mehmed Mahallesinin Konumu İçin İncelenen Mescitler.....	70
Şekil 6. Üsküdar Beldesinde Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar.....	92
Şekil 7. II. Mehmed Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları.....	95
Şekil 8. II. Bayezid Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları.....	95
Şekil 9. I. Selim Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları.....	96
Şekil 10. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları.....	96
Şekil 11. Kanuni Dönemi Öncesinde ve Kanuni Döneminde Kurulan Yapılar.....	99
Şekil 12. Beldenin Koy ve Çevresindeki Dini Yapıların Konumları.....	104
Şekil 13. Üsküdar Burnu'ndaki Dini Yapıların Konumları.....	105
Şekil 14. Toygar Tepesi'ndeki Dini Yapıların Konumları.....	106
Şekil 15. Toptaşı Mevkii Civarındaki Dini Yapıların Konumları.....	108
Şekil 16. Beldenin Yüksek Kesimlerindeki Dini Yapıların Konumları.....	110
Şekil 17. Kanuni Dönemi Sonunda Üsküdar Beldesinin Sınırları.....	115
Şekil 18. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret ve Nefer Sayıları.....	122
Şekil 19. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus.....	124
Şekil 20. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret ve Nefer Sayıları.....	128
Şekil 21. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus.....	130
Şekil 22. 1530 ve 1560 Yıllarında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus.....	132
Şekil 23. Tahrir Defterindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi.....	142
Şekil 24. Kadı Sicillerindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi.....	143
Şekil 25. Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi.....	144
Şekil 26. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi.....	147
Şekil 27. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi.....	160

Şekil 28. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişi Sayılarının Venn Şeması Halinde Gösterimi.....	164
Şekil 29. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişi Sayılarının Venn Şeması Halinde Gösterimi.....	172
Şekil 30. Her İki Kaynak Türünde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi	191

I.BÖLÜM GİRİŞ

Bu araştırmada Üsküdar'ın Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra 16. yüzyıla kadar bir Osmanlı kasabası olarak vücut buluşu ve 16. yüzyılda bir şehir olarak gelişimi incelenmiştir. İlk olarak Üsküdar'da teşekkül eden mahalleler ve dini yapılar tespit edilmiş ve şehrin fizik unsurlar üzerinden gelişimi izlenmiştir. Daha sonra Kanuni döneminin başı ve sonu olmak üzere tahrir defterlerinden istifade edilerek beldenin nüfusu tahmin edilmiştir. Tahrir verilerinin nüfus bakımından güvenilirliği kadı sicillerindeki veriler üzerinden test edilmiş ve her iki kaynaktaki veriler nüfus bakımından birbiri ile mukayese edilmiştir.

Mekân olarak Üsküdar'ın ve zaman olarak Kanuni döneminin seçilmesinin sebebi, araştırmada birincil kaynak olarak kullanılan Osmanlı Tahrir Defterlerinin bu yıllar içerisinde mevcut olması ve mukayeseli bir araştırma yöntemi için ikinci bir kaynak olarak kullanılan Üsküdar Kadı Sicillerinin bu zaman dilimini eksiksiz bir şekilde kapsamasıdır.

Araştırmanın amacı, Üsküdar'ın fizik yönden gelişim sürecini analiz etmek ve nüfusunu farklı kaynaklar üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu incelemede kaynakların nüfus çalışmalarına kaynak olma potansiyelleri tartışılmaktadır. Dolayısıyla çalışmada bir yandan araştırma konusu ele alınırken, bir yandan da konu ile tarihi kaynak türleri arasındaki ilişki sorgulanmaktadır. Bu şekilde çalışma, Osmanlı şehir tarihi ve nüfus tarihi çalışmalarına yöntem bakımından bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Araştırma, kadı sicillerinin ihtiva etmiş olduğu verilerin zenginliği sebebiyle sadece Osmanlı İmparatorluğunun sosyal tarih çalışmaları için değil, aynı zamanda 16. yüzyıl nüfus tarihi çalışmaları için de istifade edilecek bir kaynak grubu olduğuna dikkat çekmektedir. Bu defterlerin tahrir defterlerindeki verilerin niceliksel olarak güvenilirliğini sınamak bakımından nüfus çalışmaları için önemli bir kaynak potansiyeline sahip olduğu araştırmanın temel tezlerinden biridir.

Araştırma dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ilk olarak Üsküdar'a ve nüfusa yönelik bir literatür değerlendirmesi yapılmış, önce 16. yüzyılda ağırlıklı olarak kadı sicillerinden istifade edilerek Üsküdar'a ilişkin yapılan araştırmalar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Osmanlı nüfus tarihi için önemli olan bazı çalışmalara değinilmiştir. Araştırmanın konusunu doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren bu çalışmaların Osmanlı şehir ve nüfus tarihi çalışmalarına sağladıkları katkılardan ve bu çalışmalarda kullanılan yöntemlerden kısaca bahsedilmiştir. Literatür değerlendirmesinden sonra, araştırma konusunun amacı, önemi ve sınırları izah edilerek çalışmanın alana sağladığı katkılar üzerinde durulmuştur. Ayrıca kullanılan kaynak türlerinin ele alınan konu bakımından kaynaklık değeri ve bu kapsamda hangi meselelerin bir sorunsal olarak incelenmesi gerektiği de tartışılmıştır. Son olarak, araştırmada temel olarak kullanılan birincil ve ikincil kaynaklar tanıtılarak, izlenen yol ve geliştirilen yöntem anlatılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde Üsküdar'da kurulan cami ve mescitler tespit edilerek, bu yapılar etrafındaki mahalle teşekkülleri incelenmiştir. Ağırlıklı olarak Kanuni döneminde oluşan mahalleler üzerinde durulsa da, yerleşim yerindeki fiziksel gelişimin tarihsel süreçlerini görebilmek için Osmanlı hâkimiyetinde olan daha önceki dönemlerdeki mahalle oluşumları da ele alınmıştır. Mahallelerin ne zaman ve nerede teşekkül ettikleri tespit edilerek, beldedeki yerleşimin yayılımı izlenmiş ve Kanuni döneminin sonunda beldenin sınırları tahmin edilmeye çalışılmıştır. Mahalleler şeklinde teşekkül eden yeni yerleşim yerlerinin oluşum süreçleri ve yerleşim örüntüsünün fiziki coğrafya ile ilişkisi incelenmiştir. Gerek beldedeki mahallelerin zamanla hangi bölgelere doğru uzandığı, gerekse dini yapıların hangi bölgelerde yoğunlaştığı harita gibi görsel malzemelerle gösterilmiştir. Mahalleler ve dini yapılar dışında, sosyal ve ticari amaçlara yönelik kurulan müesseseler de tespit edilmiş ve şehrin bir ticaret merkezi haline gelerek vakıf kurumları etrafında kamusal bir alana dönüşümü gözlemlenmiştir. Böylece 16. yüzyılın birinci yarısında Gebze kazasına bağlı bir nahiye olan Üsküdar'ın, ikinci yarısında bir kaza merkezine dönüşmesi ve bu dönüşümde fizik unsurların rolü gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın üçüncü bölümünde Üsküdar'ın nüfusu Kanuni döneminin başı ve sonu için tahrir defterlerinden istifade edilerek tahmin edilmiştir. Elde edilen tahminlere göre Üsküdar için tespit edilen nüfus artışı, diğer Osmanlı kentlerindeki nüfus artışları

ile karşılaştırılmıştır. Daha sonra tahrir verileri, kadı sicillerinde nüfusa dair tespit edilen veriler ile niceliksel olarak karşılaştırılmış ve tahrir defterlerindeki verilerin sayım bakımından güvenilirliği test edilmiştir. Her iki kaynak türünde de kayıtlı olan veriler unvan ve meslek bilgileri bakımından birbiri ile mukayese edilmiş ve bu bilgilerin hangi kaynak türünden daha fazla elde edildiği üzerinde durularak kaynakların eksik veya tamamlayıcı özellikleri tartışılmıştır. Bunun yanı sıra tahrir defterlerinin nüfusa dair sorunlu olan terminolojisi kadı sicillerindeki davalar üzerinden irdelenmiş, hane ve mücerret terimlerinin anlamları sorgulanarak mahallelerde yaşayan kişilerin ev ve ailelerine dair birtakım bilgiler elde edilmiştir. Son olarak sicillerdeki davalar üzerinden mahalle sakinlerinin günlük hayatları, sosyal yaşantıları ve ticari ilişkilerine değinilmiştir. Her iki kaynak türünden elde edilen tüm veriler mukayeseli bir araştırma yönteminin altyapısını oluşturmak üzere çeşitli tablolar, şemalar ve grafikler halinde incelenmiştir.

Araştırmanın sonuç bölümünde ise Üsküdar'ın kentsel gelişimi için yapılan tüm tespitler dile getirilerek, Kanuni döneminin sonunda şehrin fizik yapısı üzerinden panoraması ortaya çıkarılmıştır. II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar tespit edilen mahalleler ile dini, sosyal ve ticari yapılar gibi Üsküdar'ın Kanuni döneminde bir kaza merkezine dönüşmesinde etkili olan fizik unsurlar üzerinde durulmuştur. Daha sonra nüfus bakımından şehrin büyüklüğüne dair yapılan tespitlere geçilmiş ve kadı sicillerine başvurularak mukayeseli bu yöntemin alana yaptığı katkılara dikkat çekilmiştir. Tahrirlerdeki verilerin sicillerdeki davalar üzerinden irdelenmesiyle, Üsküdar Mahallelerinde yaşayan kişilerin evlerine ve aile yapılarına dair elde edilen bilgiler üzerinde kısaca durulmuş ve bunlar hakkında hane ve mücerret terimleri kapsamında yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir.

1.1. ARAŞTIRMA KONUSU İLE İLGİLİ LİTERATÜR

1.1.1. 16. Yüzyıl Üsküdar Çalışmaları

16. yüzyıl kadı sicilleri Osmanlı İmparatorluğundan günümüze ulaşan arşiv kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kadı sicillerinin ihtiva ettiği kayıtların çeşitliliği ve zenginliği, Üsküdar tarihinin sosyal, idari, siyasi, kültürel ve iktisadi açılarından araştırılmasını mümkün kılmıştır.

Osmanlı tarih ve kurumlarını anlamak için sicillerin önemine ilk olarak 1930'lu yıllarda dikkat çekilmiş, tarihsel bir kurgu içerisinde kaynak olarak kullanılmaları ise 1940'lı yıllarda Halil İnalçık ile başlamıştır.¹ 1960'lı yıllardan 1990'lı yılların ortalarına kadar sahip oldukları veriler dolayısıyla “bilgi deposu” olarak görülüp, sayısal analizler için de elverişli bulunarak sosyal tarihçilerin faydalandığı önemli bir kaynak türü olmuştur.² Sicillerin bir tarihi kaynak olarak metinsel güvenilirliği, temsil kabiliyeti ve tarihsel gerçekliği ise 20. yüzyılın sonlarına doğru sorgulanmaya başlamış³ ve bu sorgulamalar üzerine sicillerdeki kayıtları metinsel analizlere tâbi tutan, bu metinleri üreten kurumların hukuki süreçlerini sorgulayan yeni araştırma yöntemleri ortaya çıkmıştır.⁴

Türkiye sınırları içerisinde 20.000 adet sicilin bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunların 9.000'e yakınının İstanbul dışındaki kadılıklara, geriye kalan yaklaşık 11.000 sicilin ise İstanbul'daki mahkemelere ait olduğu düşünülmektedir.⁵ Üsküdar Kadı Sicilleri ise İstanbul Mahkemeleri içerisinde 919-1342/1513-1924 yılları arasında kapsayan en eski tarihli sicillerdir.⁶ Bu kadılığa ait toplam 1057 adet sicil bulunmaktadır.⁷ Bunlardan 16. yüzyıla ait, 919/1513 ile 995/1587 yıl aralığını kapsayan 66 sicil konusal bir analize tâbi tutularak yüksek lisans düzeyinde yapılan

---

¹ Yunus Uğur, “Mahkeme Kayıtları (Şer’iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, S. 1 (İstanbul, 2003), s. 306, 307, 308.

² Iris Agmon ve Ido Shahaar, “Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari’a Courts: Methodologies and Paradigms” *Islamic Law and Society*, c. 15, (2008), s. 6-7.

³ Dror Ze’evi, “The Use of Ottoman Shari’a Court Records As A Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal”, *Islamic Law and Society*, c. 5, (1998), s. 35-56, Metin M. Coşgel ve Boğaç A. Ergene, *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*, (Cambridge UK; New York: Cambridge University Press, 2016), s. 1-33.

⁴ Sicillerin kullanımı üzerine metodolojik literatür değerlendirmeleri için şu çalışmalara bakılabilir; Iris Agmon, “Women’s History and Ottoman Sharia Court Records: Shifting Perspectives in Social History”, *Hawwa*, c. 2, S. 2, s. 172-209; Iris Agmon ve Ido Shahaar, “Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari’a Courts: Methodologies and Paradigms”, s. 1-19; Metin M. Coşgel ve Boğaç A. Ergene, *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*, s. 1-33; Faika Çelik, “Old Document, Shifting Approaches: An Analysis on the Use of Sharia Court Records in modern Ottoman Historiography”, *Turkish History Education Journal*, c. V, S. 10 (2021), s. 135-152.

⁵ M. Birol Ülker ve Bilgin Aydın, “Türkiye Haricinde Bulunan Osmanlı Kadı Sicilleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 16 (Güz 2004), s. 2.

⁶ Kenan Yıldız, “Üsküdar’ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980/1547-1573)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005), s. 7.

⁷ İsmail Kurt ve Bilgin Aydın, “Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 101 (Nisan 1996), s. 206.

tez çalışmalarında incelenmiş ve kayıtlar, tarihleri, varakları ve hüküm numaralarıyla birlikte, konularına göre tasnif edilmiştir.⁸

Kadı sicillerinden istifade ederek 16. yüzyılın Üsküdar'ına dair yapılan çalışmalar, şehrin farklı açılardan ele alınmasına imkân vermiş, sadece yerel tarihi hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamamış aynı zamanda Osmanlı tarihi içindeki önemini de ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı 2003 yılından itibaren farklı dönemlerde düzenlenen ve günümüze kadar süregelen Üsküdar Sempozyumları adı altında bildiri şeklinde sunulmuş ve Üsküdar Belediyesi tarafından yayınlanmıştır. Bu yayınlar bize, Üsküdar'ın sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel, hukuk ve şehir tarihi için çok zengin bir literatür sunmaktadır. Burada bu sempozyum dolayısıyla yayınlanan çalışmaların hepsine değinmek mümkün değildir. Bu çalışmalardan yalnızca birkaçından konuları dolayısıyla yeri geldiğinde bahsedilecektir.

Araştırma konusuyla doğrudan ilgili olan çalışmalara geçmeden önce, ağırlıklı olarak kadı sicillerinden istifade edilerek 16. yüzyılda Üsküdar'a dair doktora düzeyinde yapılan ve kısmen bu araştırmayı da ilgilendiren 3 önemli çalışmaya kısaca değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki Yvonne Seng'e ait olan *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524* başlıklı doktora tezidir.⁹ Bu çalışmada 1521 ile 1524 yılları içerisinde Üsküdar Kadı Sicillerinde kayıtlı olan 89 tereke incelenmiş ve bu kayıtlar üzerinden Üsküdar'da yerleşik olan veya olmayan kişilerin gündelik yaşantılarına ışık tutulmuştur. Çalışmada mahkeme sicillerindeki mevcut tereke kayıtları üzerinden yalnızca kişiler üzerinde durulmamış, aynı zamanda bu kayıtların sayıları, neden kaydedildikleri, kaydedilme sürecinde yapılan işlemler gibi konular irdelenerek metodolojik bir yaklaşım da sergilenmiştir. Terekelerin sahip olduğu zengin veriler sayesinde, kişilerin cinsiyetleri, dinleri, aileleri, meşguliyetleri ve gelir seviyeleri sorgulanarak toplumun sosyo-ekonomik katmanları tespit edilmeye,

---

⁸ Ekrem Tak, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma)," (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, 2002); Kenan Yıldız, "Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980/1547-1573)"; Müslim İstekli, "Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatıyla İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tespit ve Analizi (H.978-991, M. 1570-1584)," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005); Nihat Yalçın, "1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicillerinin Sosyal ve İktisadi Açından Değerlendirilmesi," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

⁹ Yvonne J. Seng, "The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524," (Doktora Tezi, University of Chicago, 1991).

kişilerin kimlikleri üzerinden beldenin işlevi ve yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Elde edilen tüm terekelerdeki maddi kültür araçları ve kredi ilişkileri incelenerek, fakir, orta halli ve zengin şeklinde kişilerin ekonomik durumlarını belli eden ayrımlara gidilmiş ve Üsküdar'da yaşamının ne kadara mal olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Evlerde çalışan hizmetçiler, tarlalarda çalışan işçiler, köleler, gezginler, kimliği belirsiz veya bedensel rahatsızlıkları olan kişiler ihmal edilmeden toplumun her kesimi mercek altına alınmıştır. Bunun yanında çalışmada sadece Üsküdar'daki sakinlerin veya bu beldeden geçip gidenlerin kişisel tarihleri değil, aynı zamanda Üsküdar'ın yerel tarihi de incelenmiştir.

Ele aldığı konu itibariyle araştırmayı ilgilendiren ve doktora düzeyinde yapılan ikinci önemli çalışma ise Tahsin Özcan'a aittir. *Osmanlı Para Vakıfları* ismi ile kitaplaştırılan bu çalışma, Kanuni dönemi Üsküdar'ında kurulan para vakıflarının işleyişlerini incelemektedir.¹⁰ Çalışmada kadı sicillerinde para vakıfları ile ilgili kayıtlar değerlendirilerek ve diğer arşiv belgelerinden de istifade edilerek, Üsküdar'daki para vakıflarının hangi amaçlarla ve nasıl kuruldukları, işleyişlerinin hangi prensipler etrafında şekillendiği gibi hususlar üzerinde durulmuş ve konunun detaylı olarak tahlili yapılmıştır. Vakıfların işleyişleri hakkında ayrıntılı bilgiye kadı sicillerindeki vakıflara ait idâne hüccetleri, tahsilat ve muhasebe kayıtları ile diğer belgelerden ulaşılmıştır. Kadı sicillerindeki kayıtlar çalışmanın en önemli kaynağını oluşturmuş ve bu kaynakların özellikleri gereği çalışmada para vakıflarının teorik işleyişinden ziyade pratik hayat içerisindeki işleyişinin tespiti de yapılmıştır. Dolayısıyla para vakıfları ile ilgili araştırmalara bu çalışmayla birlikte yeni bir boyut kazandırıldığını söylemek mümkündür.

Ele aldığı dönem ve mekân itibariyle burada zikredilmesi gereken üçüncü önemli çalışma ise Faika Çelik'in "*Community in Motion*": *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)* başlıklı doktora tez çalışmasıdır. Bu çalışmada tarih anlatılarında seslerini güçlükle duyduğumuz topluluklardan biri olan Çingeneleşimin tarihine 1530 ile 1585 yılları

---

¹⁰ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003).

arasındaki Üsküdar Kadılığına ait 22 adet sicilden faydalanarak ışık tutulmaktadır.¹¹ Arşiv kaynağı olarak çeşitli kanunnamelerden, mühimmelerden ve tahrir defterlerinden faydalanılmış olsa da, çalışma daha çok mahkeme kayıtlarına odaklanmaktadır. Çelik, doktora düzeyinde yapmış olduğu bu tez çalışmasında Çingenerin tarihlerini içeren belgelerin sınırlı olmasına ve bu belgelerde kendi seslerinin duyulmasının güçlüğüne işaret ettikten sonra, erken modern dönem Osmanlı toplumunda “marjinal” bir grup olmanın ne anlama geldiğini Çingenerler etrafında incelemiş ve devlet nezdinde Çingene olmanın nasıl tanımlandığını irdelenmiştir. Bu tezde yalnızca Üsküdar’da yaşayan Çingenerlerin yaşam biçimleri ve deneyimleri açığa çıkarılmamış, aynı zamanda mahkeme kayıtlarının yakından okunmasıyla mahkemelerdeki hak arayışları üzerinden toplum içerisinde nereye konumlandıkları da sorgulanmıştır. Kadı sicillerinin yanında diğer kaynak türlerinden de istifade edilerek, bu kişilerin vergi verip vermedikleri, göçebe olup olmadıkları, gündelik hayat içerisindeki uğraşları gibi toplumsal ve iktisadi hayatlarına dair pek çok konu ele alınmıştır. Bu çalışmayı literatüre dair yapılan diğer çalışmalardan ayıran en temel özellik ise Çingenerler özelinde Osmanlı’da “marjinal” olma halinin irdelenmiş olmasıdır.

Kadı Sicilleri siyasi, idari ve iktisadi çalışmalarda olduğu gibi, şehir tarihi çalışmalarında da şehrin temel bilgileri veya şehirdeki gündelik yaşam için sıkça istifade edilen bir kaynak türüdür. Şehrin insanlarının bizzat kendi deneyimlerini aktarması sebebiyle, sicillerin diğer arşiv kaynaklarından ayrıldığına pek çok tarihçi dikkat çekmiştir.¹² Bu zamana kadar Üsküdar Kadılığına ait sicillerden de bu anlamda çokça istifade edilmiş ve şehrin mahalleleri, mahallelerdeki insan ilişkileri, mahalle sakinlerinin kişisel hikâyeleri ve gündelik yaşantıları hakkında sicillerdeki kayıtlar üzerinden pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazılarında hem dönem itibarıyla hem de bölge itibarıyla araştırmanın konusuyla ilişkili oldukları için değinilecektir.

---

¹¹ Faika Çelik, “Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s),”(Doktora Tezi, Institute of Islamic Studies McGill University, 2013).

¹² Yunus Uğur, “Mahkeme Kayıtları (Şer’iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirilmesi ve Bibliyografya”, s. 306.

Ancak bunlara geçmeden önce Üsküdar'ın şehir tarihi çalışmaları için olmazsa olmaz iki önemli başvuru kaynağını zikretmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi İbrahim Hakkı Konyalı'nın 2 iki ciltlik *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, diğeri ise Mehmet Nermi Haskan'ın üç ciltlik *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* isimli eserleridir. Bu eserler şehir tarihi çalışmaları için bir hayli zengin malzemeyi içinde barındırmakta ve kaybolmuş veya kaybolmaya yüz tutmuş ya da günümüze kadar gelen tarihi eserleri ihtiva etmektedir. Bu eserlerde Osmanlı döneminde kurulan cami, medrese, mektep, çeşme, hamam vb. şehrin fizik yapısını oluşturan unsurların kuruluş tarihleri, banileri ve yerleri hakkında pek çok bilgiye ulaşılmakta ve kitabelerden, kronik eserlerden, arşiv kaynaklarından elde edilen bu bilgiler harita, kroki ve fotoğraf gibi görsellerle sunulmaktadır. Dolayısıyla bu iki eserin bize, Osmanlı döneminde yüzyıllar boyunca Üsküdar'ın şehir olarak gelişmesinde büyük rolleri olan ve şehri var eden fizik unsurların unutulmamasını sağlayacak büyük bir malzeme sunduğunu söylemek mümkündür.

Üsküdar'ın fizik yapılarını kapsamlı bir şekilde ihtiva eden bu eserlerin dışında, burada kurulan cami, hamam, kervansaray vb. tek bir yapıyı veya yapı kompleksini konu edinen pek çok çalışma yapılmış ve bu çalışmalarda ele alınan yapıların şehrin gelişimindeki rolleri incelenmiştir. Örneğin bazı çalışmalar, Üsküdar beldesinde ilk yapı kompleksi olarak Rum Mehmed Paşa Külliyesi'nin şehrin oluşum ve gelişimindeki etkisini tespit etmiş ve bazı kroniklerden elde edilen İstanbul haritalarındaki Üsküdar detayları üzerinde durarak, külliyenin kent morfolojisindeki konumunu incelemiştir.¹³

Rum Mehmed Paşa Külliyesi'nin dışında Kanuni döneminde beldede kurulan ve iki saray kadınının ismini taşıyan iki önemli külliye de yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmalara konu olmuştur. Bu yapı komplekslerinden birincisi, beldenin merkez olarak gelişiminde önemli bir etkiye sahip olan Mihrimah Sultan Külliyesi'dir. Mihrimah Sultan Külliyesi'ni konu alan çalışmalarda, külliye yapı oluşturan unsurlar, bu unsurların

---

¹³ İrfan Özgül, "Üsküdar'ın Kentsel-Mekânsal Dönüşümü Bağlamında Rum Mehmed Paşa Camisi'nin Koruma Sorunları," (Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2015); İrfan Özgül ve Murat Çetin, "Üsküdar'ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camisi'nin Etkisi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, 11-13 Kasım 2016*, c. 3, (İstanbul 2017), s. 367-389.

işlevleri, oluşum süreçleri, konumları ve şehrin gelişimindeki etkileri incelenmiştir.¹⁴ Ayrıca bu çalışmalardan birinde Mihrimah Sultan Vakfında görevlendirilen vakıf çalışanları, bunların vasıfları, verdikleri hizmetler, aldıkları ücretler ve vakfin akarları da incelenerek, külliye'nin şehirdeki eğitim ve öğretim hayatındaki rolü, sosyal hizmetlerdeki önemi ve ticari faaliyetlerdeki payı da ortaya çıkarılmıştır.¹⁵

Kanuni döneminde beldede inşa edilen bir diğer önemli yapı kompleksi ise Kanuni'nin cariyesi olarak bilinen Gülfem Hatun'a aittir. Bu külliye ve etrafında gelişen mahalle yüksek lisans düzeyinde yapılan bir tez çalışmasında ele alınmış ve mahalle, çalışmanın merkezine yerleştirilerek buradaki unsurlar üzerinden dönemin sosyal ve ekonomik olayları anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmada Gülfem Hatun'un hayatı, yaptırdığı eserler ve vakfı incelendikten sonra, sicil kayıtlarının ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi ve analizi yapılarak, mahallenin fiziki, sosyal ve iktisadi yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında tezde birincil kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında mahalle sakinlerinin kişisel hikâyelerine, ilişkilerine ve gündelik yaşantılarına da değinilmiş ve mahallenin sosyal hayat içerisindeki rolü ortaya konulmuştur. Gülfem Hatun Külliyesi'ne ait han ve zaviye ilk defa bu tez ile gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁶ Gülfem Çarşısı ile Gülfem Köprüsü gibi Üsküdar'ın ticari ve sosyal hayatı içerisinde önemli rollere sahip olan diğer yapıların varlığından ise, yine aynı kişiye ait başka bir çalışma dolayısıyla haberdar olunmuştur.¹⁷

16. yüzyılda Üsküdar'da saray kadınları tarafından yaptırılan külliyelerin konu edildiği başka bir yüksek lisans çalışması ise, Mihrimah Sultan ve Gülfem Hatun külliyelerini ele alması sebebiyle bu araştırmanın konusunu ilgilendirmektedir. Bu çalışmada bu yapı komplekslerinin banileri, işlevleri ve konumları incelenmiş ve bu yapıların neden Üsküdar'da inşa edildikleri irdelenerek beldenin saray için taşıdığı önem üzerinde durulmuştur. Vakfiyelerden, çeşitli seyahatnamelerden, kronik

---

¹⁴ Bekir Yılmazörnek, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010); Ezgi Gürbüz, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi Külliye Oluşturan Yapılar ve Bu Yapılardan Caminin Son Dönem Restorasyonu (2012-2014),"(Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019).

¹⁵ Bekir Yılmazörnek, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi".

¹⁶ Nuray Güler, "16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008).

¹⁷ Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, c. 1, (İstanbul 2008), s. 451-466.

eserlerden ve ikincil kaynaklardan faydalanılarak yapılan bu çalışma, konu edindiği külliyelerin saray kadınları tarafından inşa ettirildiklerine dikkat çekmesi ve kadınların beldedeki mimari “himayelerinin” sorgulanması bakımından, külliyelerin yalnızca fizik yapısının ele alındığı çalışmalardan ayrılmaktadır.¹⁸

Bu araştırmaların dışında, bazı çalışmalarda ise ele aldıkları konular gereği Üsküdar beldesinde 16. yüzyılda kurulan cami ve mescitlere veya teşekkül eden mahallelere kısmen yer verilmiştir. Örneğin Üsküdar’ın bugünkü ismiyle Gündoğumu Caddesi üzerindeki tekkeleri konu edinen bir yüksek lisans tezinde 16. yüzyılda oluşmuş olan birkaç Üsküdar Mahallesi’ne ve bu mahallelerde kurulan mescitlere yer verilmekte,¹⁹ başka bir yüksek lisans tezinde ise bazı cami, mescit, medrese, hamam vb. fizik yapılara dair birtakım bilgiler bulmak mümkün olmaktadır.²⁰

Son olarak Üsküdar’ın mahalleleri ve nüfusuna yönelik yapılan birkaç çalışmadan da araştırmanın konusu doğrudan ilgilendirmeleri dolayısıyla bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan ilki Ahmet Güneş’in tahrir defterlerindeki verilere dayanarak Üsküdar’ın mahallelerini ve nüfusunu ele aldığı çalışmadır.²¹ Bu çalışmada 16. ve 17. yüzyıllara ait tahrir defterlerinden istifade edilerek, beldede teşekkül eden mahalleler ve sayılarındaki artışlar incelenmiştir. Tahrir defterlerinde her bir mahalle için kayıtlı olan hane, muaf ve mücerret sayıları tablolar halinde gösterilmiş ve yıllara göre bu sayılarda yaşanan artış ve azalışlar değerlendirilerek nüfus hakkında birtakım yorumlamalar yapılmıştır. Ahmet Güneş’in 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar’ın idari yapılanmasını, sosyal hayatını ve ekonomik yapısını incelediği doktora tezinde de, Üsküdar’ın 16. yüzyıldaki mahallelerinin oluşum süreçlerini görmek mümkündür.²²

Yine aynı konu üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Hanefi Bostan’a aittir.²³ Bostan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nde* Üsküdar maddesini kalemi almış ve

---

¹⁸ Sinem Arcak, “Üsküdar as the Site for the Mosque Complexes of Royal Women in the Sixteenth Century,” (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı University, 2004).

¹⁹ Erkan Övünç, “Bir Osmanlı Sokağı’nın Tasavvuf Merkezli Tahlili: Üsküdar İnadiye Caddesi Örneği,” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

²⁰ Hasan Nadir, “İstanbul Anadolu Yakasında Kentsel Dokunun Şekillenmesi ve 15. Yüzyıl Osmanlı Mimari Eserleri,” (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012).

²¹ Ahmet Güneş, “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, c. 1, (İstanbul 2004), s. 42-56.

²² Ahmet Güneş, “XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar,” (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010).

²³ Hanefi Bostan, “Üsküdar’ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)”, *Üsküdar Sempozyumu X*, 19-20-21 Ekim 2018, c. 1, (İstanbul 2019), s. 116-157.

Üsküdar'ın mahalleleri ve köyleri üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır.²⁴ Bu çalışmayı ilgilendiren makalesinde, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tahrir defterleri ve kadı sicillerinden istifade ederek beldenin mahalleleri ve sayılarını tespit etmiş, Güneş'in çalışmasından farklı olarak hane, mücerret ve muaf verileri üzerinden beldenin nüfusunu da hesaplamıştır. Ayrıca çalışmada mahallelerin yerlerini gösteren harita gibi görsel malzemelere de yer verilmiştir. Her iki tarihçi de tahrir defterlerindeki verilere göre 16. yüzyılın ilk çeyreğinden, ikinci çeyreğine kadar beldede nüfus artışı, 17. yüzyılın başında ise nüfus azalışı gerçekleştiğini tespit etmiştir. Bostan'ın II. Mehmed döneminde Üsküdar'ın nüfusuna ilişkin başka bir çalışmasında ise beldedeki mahallerin nüfusu tahmin edilmişse de, bu tahminler bir veri temeline dayandırılmamıştır.²⁵

Faika Çelik ise daha önce bahsedilen tez çalışmasının bir bölümünde, kendisinin de dile getirdiği gibi Ahmet Güneş'in kullandığı verilerden istifade ederek Kanuni döneminde beldenin nüfusu için birtakım hesaplamalar yapmıştır. Bu hesaplamaların Hanefi Bostan'ın çalışmasından farkı, tahrir defterlerindeki verilere farklı katsayılar verilmiş ve böylece birden fazla nüfus tahminin yapılmış olmasıdır. Ayrıca tezin ilgili bölümünde, özellikle 16. yüzyılın 2. yarısından sonra Üsküdar için azımsanmayacak sayıda olan tüccarların, ilim talebelerinin, kölelerin, gezginlerin, misafirlerin ve çingenelerin varlıklarına ve bu kişilerin bahsi geçen tahrir defterlerine kaydedilmediklerine de dikkat çekilmiştir.²⁶

Görüldüğü gibi 16. yüzyılda Üsküdar'ın doğrudan fizik yapısı ve mahalleleri üzerine yapılan çalışmalar, genellikle yüksek lisans tezi ve makale düzeyindedir. Bunlar, şehri dönemler boyunca fizik unsurlar üzerinden incelemekten ziyade, daha çok bir mahalle özelinde veya fizik unsurların belirli yönlerini ele alarak incelemektedir. Bu

---

²⁴ Hanefi Bostan, "Üsküdar", *DİA*, c. 42, s. 364-368; "XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, c. 2 (2009), s. 365-402.

²⁵ Hanefi Bostan, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi", *3. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, 12-14 Kasım*, c. 4, (Ankara 2020), s. 309.

²⁶ Çelik, "Community in Motion": Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)," s. 22-32. Tahrir defterlerine marjinal grupların kaydedilmediğine dikkat çeken ama bunun yanında bu defterlerin nüfustaki değişimleri veya eğilimleri göstermesi bakımından önemli bir verilere sahip olduğuna dair bkz. Oktay Özel, "Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered", *Middle East Studies*, 36 (2004), s. 198 (8. dipnot).

çalışmaların bazılarında ele alınan konular, kadı sicillerindeki kayıtlar yakından okunarak veya bu kayıtlar üzerinden metin tenkidi yapılarak titizlikle işlenmiş, bazılarında ise beldeye kurulan fizik yapılara dair çeşitli eserlerde rivayete dayalı olarak geçen bilgiler sorgulanmadan yalnızca tekrar edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaların bazılarının ele aldıkları konuların sınırları gereği, bazılarının ise araştırma yöntemlerinin yetersizliğinden ötürü II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar şehrin fizik gelişimini göstermekten uzak oldukları söylenebilir. Bu araştırmada bahsi geçen dönemlerde şehrin oluşum sürecinden gelişim sürecine geçişinin izlenmesi ve bu zamana kadar şehirde tespit edilemeyen fizik unsurların veya bu unsurlara dair yanlış bilinen bilgilerin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir.

1.1.2. 16. Yüzyıl Osmanlı Nüfus Çalışmaları

Tahrir defterleri bu zamana kadar 15. ve 16. yüzyıllar için, içerdiği veriler itibariyle Osmanlı İmparatorluğunun demografisini anlamaya yönelik en önemli kaynak grubu olarak tanımlanmıştır. Osmanlı tarihçiliğinin son 80 yıllık döneminde en çok kullanılan ve tartışılan bir kaynak grubu olarak tahrir defterleri, devletin vergilendirilebilir nüfusunun hesaplanmasında, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimi hakkında Osmanlı tarihçileri için yeni ufuklar açmıştır. Bu defterlerde bulunan veriler üzerinden, kırsal ve şehirli nüfusun yapısı ve devletin vergilendirmeye yönelik izlediği politikalar üzerine pek çok inceleme yapılmıştır.²⁷

Tahrir Defterlerinin önemine ilk dikkat çeken kişi Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Barkan, 1941 senesinde bu defterlerin düzenleniş amaçlarından ve içerdiği bilgilerden bahsederek defterlerin nüfus tarihi için önemine dikkat çekmiştir.²⁸ 1942 senesinde tahrir verileri üzerinden Osmanlı kuruluş döneminde Türk nüfusunun genişlemesinde zaviyelerin rolünü işlemiş ve Osmanlı demografi çalışmalarına bir başlangıç yapmıştır.²⁹ 1953 senesinde yayınlanan çalışmasında, 1520-30 yılları arasında Kanuni

---

²⁷ Bunların genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı ve tahrir defterlerine dayanarak yapılan nüfus tahminlerinin toplu olarak gösterildiği bir çalışma için bkz. Cem Behar, haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996).

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I, II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. II, S. 1 (1940), s. 20-59.; c. II, S. 2 (1941), s. 214-247.

²⁹ "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri I-II", *Vakıflar Dergisi*, S. 2 (1942), s. 279-386. Barkan'ın nüfus üzerine tahrir defterleri ile ilgili bazı çalışmaları; "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân

döneminde İmparatorluk genelinde yapılan ve neredeyse eksiksiz bir koleksiyon olarak günümüze kadar gelen tahrir defterleri üzerinden genel bir nüfus hesaplaması yapmıştır. Bu hesaplamada ilmi bir tetkike dayanmadığını belirterek vergiye tâbi olan her bir haneyi 5 kişi olarak kabul etmiş ve bekâr erkek olarak mücerret adı altında kaydedilen kişileri ise hesap edilen sayıya dâhil etmemiştir.³⁰ Barkan, İmparatorluk geneli için hesapladığı 12-13 milyonluk nüfusu Fernand Braudel'in yüzyılın sonları için öne sürdüğü 16 milyonluk Osmanlı nüfusuna uzak bulmamıştır. Zîra Barkan'a göre, Braudel'in Akdeniz'de nüfusun sürekli artmış olduğuna dair ileri sürdüğü tez kabul edilir ise, aynı durum Osmanlı İmparatorluğu için de geçerli olmalıdır. Bu sebeple, Kanuni döneminin başlarından 16.yy.'ın sonlarına değin nüfusun %40 oranında artmış olabileceğini, hatta Braudel'in Asya ve Avrupa Türkiye'si olarak tanımladığı coğrafyanın kendi çalışmasında ele aldığı yerlerden daha geniş olması sebebiyle hesapladığı nüfusun %60 oranında artırılabilceğini dile getirerek, Osmanlı nüfusunun 30 veya 35 milyonluk bir sayıya erişmiş olabileceğini söylemiştir.³¹ 1970 senesindeki çalışmasında ise, Kanuni dönemi (1520-30) ve II. Selim, III. Murad dönemlerinin (1566-95) ilk yıllarına ait eksiksiz durumdaki koleksiyonlar üzerinden hazırlamakta olduğunu belirttiği projesinin ilk sonuçlarını paylaşmıştır.³² Araştırmanın sonunda Barkan, İstanbul haricinde Osmanlı kentleri ve kasabalarının aynı Akdeniz şehirlerinde olduğu gibi çok küçük ölçekteki nüfus yoğunlaşmalarına

---

ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I, II, III", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, S. 1-4 (1949-50), s. 524-569; 13/1-4 (1951-52), s. 56-78; 15/1-4 (1953-1954), s. 209-237.; Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defteri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988). Barkan'ın demografi çalışmalarını ele alan bir makale için bkz. Yunus Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", *Bilig*, S. 65 (2013), s. 177-202. Barkan'ın çalışmaları için başka bir makale; Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 41, S. 1-4 (1982), s. 3-38.

³⁰ "Tarihi Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, c. X, (1951), s. 12.

³¹ Barkan, "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 15-17, 20. Ancak Halil İnalıcık, Barkan'ın %60 oranında artırarak elde etmiş olduğu sonucun matematiksel olarak yanlış hesaplandığını belirtmiş ve bulunan sayının yaklaşık 19 milyona tekabül etmesi gerektiğini göstermiştir; "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* I, S. ¾ (1978), s. 75. Charles Issawi de Barkan'ın yapmış olduğu genel nüfus hesaplamasına eleştiride bulunarak, 1520-30'lu yıllar için İmparatorluğun Arap Vilâyetlerindeki Hristiyan ve Yahudi nüfusunun gösterilen rakamlar kadar az olamayacağını dile getirmiştir; "Comment on Prof Barkan's Estimate of the Population of the Ottoman Empire in 1520,30", *JESHO* I, S. 3 (1958), s. 329, 333.

³² Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, (London: Oxford University Press, 1970), s. 163-171. Çevirisi için bkz. "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma", çev. Mehtap Özdeğer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* LI, S.1 (1970), s. 13-24.

sahip olduğunu ve birkaç şehir dışında kentsel nüfusun sürekli artmış olduğunu söyleyerek, Akdeniz ülkelerindeki nüfus büyümesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaşandığı sonucuna ulaşmıştır.³³

Barkan'dan sonra, 1950'li yıllardan itibaren tahrir defterlerinin 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı demografi tarihinin yegâne kaynağı olarak kabul edildiği söylenebilir. Bu minvalde yapılan pek çok sancak ve kaza çalışması Barkan'ın yukarıda bahsedilen nüfus tahmin yöntemini örnek almış ve her evli hane reisinin bir aile birimini yansıttığı düşünülerek yapılan hesaplamalar, bölgesel nüfus tahminleri için neredeyse standart bir yöntem haline gelmiştir. Nüfus hesaplamalarında Barkan'ın hane büyüklüğü için öngördüğü 5 katsayısı bazı araştırmacılar tarafından tercih edilirken³⁴, bazı araştırmacılar tarafından da tercih edilmemiştir.³⁵ Bazı araştırmalarda ise hane büyüklükleri terekeler üzerinden tespit edilmiş ve buna göre nüfus tahmini

---

³³ Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", s. 7-9. Braudel'in ve Barkan'ın nüfus hakkında öne sürdükleri tezleri sorgulayan bir çalışma için bkz. Halil İnalçık "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", s. 69-96.

³⁴ Hane çarpanının tahmini bir nitelik arz ettiğini hatırla tutarak, 5 çarpanı ile nüfus hesaplaması yapan çalışmalar için bkz. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), s. 86.; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet Lowry ve Heath W. Lowry (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler, 2010), s. 43.; M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013), s. 55.; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), s. 63.; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), s. 103, 104.; İsmet Miroğlu, *16.Yüzyılda Bayburt Sancağı* (İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), s. 119, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 137.; Hüseyin Özdeğer, *XVI. Yüzyılda Ayıntab Livası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988), s. 115.; Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı* (İstanbul: Afa Yayınları, 1992), s. 53.; Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazikiyye (Denizli) Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), s. 88, 89.; Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı* (Çankırı: Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2009), s. 74-106.

³⁵ Doğuda erken evlenildiğini ve bu sebepten ötürü baba evinin de erken terk edildiğini dile getirerek hane katsayısını 4 ile 5 arasında kabul eden bir çalışma için bkz. Alfons Maria Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", tercüme için bkz. *Bulleten XVI*, S. 61 (1952), s. 44. Hane çarpanını 5.5 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), s. 91. Hane çarpanının 5 ile 7 arasında değişebileceğine dair; Bernard Lewis, "Studies in the Ottoman Archives-I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, c. 16, S. 3 (1954), s. 475 (dipnot 1). Hane çarpanını 7 olarak kabul eden çalışmalar için bkz. Faruk Sümer, "Kayı", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6. (İstanbul: MEB, 1967), s. 461.; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), s. 63. Hane çarpanını 8 olarak kabul eden çalışmalar için bkz. Ekrem H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrın İskân ve Nüfusu* (Ankara: Doğu Matbaası, 1958), s. 82.; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), s. 56.

yapılmıştır.³⁶ Hane katsayılarında ortaya çıkan bu subjektif durum benzer yöntemler kullanılarak yapılan bölge tarihi çalışmalarında devam ederken, bu sorunlardan ötürü yeni metot arayışlarında bulunan çalışmalar da olmuştur.

Bu çalışmalarda genellikle hane ve mücerret gibi defterlerde kullanılan vergi birimleri sorgulanarak daha güvenilir bir nüfus tahmini yapmanın yolları aranmıştır. Örneğin Josiah C. Russell defterlerde mücerret olarak kaydedilen kişilerin 12-14 yaşları üstünde olmaları halinde, nüfusun nefer olarak kaydedilen bütün erkeklerin 3 katı kadar olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu yaklaşımını da sanayi öncesi toplumlardaki nüfusun 12 yaş üstündeki erkeklerin yaklaşık olarak 3 katına eşit olduğunu ileri süren bir nüfus modeline dayandırmıştır.³⁷ Bu model bazı tarihçiler tarafından nüfus hesaplaması için hane katsayısına sabit bir sayı vermekten daha uygun bulunmuştur.³⁸

Haneler için değişmez ve kesin bir katsayının kullanılmasını problemlili bulan ve bunun için yeni bir metot uygulayan önemli çalışmalardan bir diğeri ise Leila Erder'e aittir. Erder, çalışmasında hanelerin kaç kişiden oluştukları üzerine yapılan spekülasyon tartışmaları bir kenara koyarak, vergiden muaf tutulan kişiler dışında ergen yaşın üstünde olan bütün erkek nüfusun kayda geçirildiklerini varsaymış ve yetişkin erkeklerin toplam nüfusun belirli bir yüzdesini oluşturdukları esasına dayanan farazi bir yaş piramidi oluşturmuştur. Daha sonra nüfusun değişen yaş kompozisyonu ile artış oranı arasında kurduğu ilişkiye göre ise 2.72'den 4.31'e kadar bir dizi katsayısı öngörmüştür.³⁹ Yine aynı metot Erder ve Suraiya Faroqhi tarafından başka bir çalışmada da uygulanmış ve bazı Anadolu kent ve yörelerine ait nüfus hesaplamaları yapılarak, tespit edilen nüfus değişimleri ile tarımda gerçekleşen yeni üretim modelleri

---

³⁶ Bu çalışmada Edirne'deki mahallelerde yaşayan kişilerin terekeleri üzerinden bir ailenin büyüklüğü ortalama 4 olarak tespit edilmiş ve 1686 ile 1703 yılları için şehrin nüfusu 4 katsayısı dikkate alınarak tahmin edilmiştir; Yunus Uğur, "The Historical Interaction of the City With Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014), s. 159-168.

³⁷ "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *JESHO* III, (1960), s. 265.

³⁸ Bu yaklaşımı uygun bulan çalışmalar için bkz. Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", s. 159, 159.; Leila Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes; the Ottoman Empire from the 15th to the 16th Century", *Middle Eastern Studies*, S. 11 (1975), s. 296, 297.

³⁹ "The Measurement of Pre-industrial Population Changes; the Ottoman Empire from the 15th to the 16th Century", s. 294-298.

arasında birtakım ilişkiler kurulmuştur.⁴⁰ Sonuç olarak durgun nüfus kuramına ve matematiksel modellere başvuran bu metot kaçınılmaz olarak diğerleri gibi her ne kadar varsayımlara dayanmış olsa da, nüfusun kendi iç dinamiğine yer vermesi bakımından diğer nüfus hesaplama yöntemlerinden ayrılmıştır.

Ancak mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının ve hangi yaşlarda ergen olarak kabul edildiklerinin bilinmemesi bu modellerin eleştirilmesine sebep olmuştur.⁴¹ Müslümanlardan alınan vergi için bu yaş sınırı kanunnamelerde “bulûğa ermeleri” şeklinde ifade edilmekte⁴² ve bulûğ yaşı ise İslâm âlimlerinin fikirlerine göre değişiklik göstermektedir.⁴³ Gayrimüslimlerin baş vergisine tâbi oldukları yaş ise şeriat kurallarına göre 12 ve üstü olsa da, bu kurallar her zaman Balkanlarda uygulanmamakta olduğu için, gayrimüslimler içerisinde mücerret olarak kaydedilen herkesin 12 yaş üstü olarak kabul edilmesi mümkün değildir.⁴⁴

Geza David incelediği tahrir defterlerinin bazılarında, babalarıyla birlikte kaydedilen mücerret çocukların yalnızca vâris olan çocukları gösterdiğini tespit ederek, tahrir

---

⁴⁰ Leila Erden ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*, S. 15 (1979), s. 322-345. Bu çalışmada uygulanan metot, gerek defterlerde kayıtlı bölgelerin sonraki zamanlar için takip edilememesinden, gerekse mahsul verilerinin bu defterlerde güvenilir bir şekilde kaydedilmiş olmama ihtimallerinden ötürü Halil İnalçık tarafından eleştirilmiştir; “Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings”, s. 89, 90.

⁴¹ G. David, “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 3, S. 31 (1977), s. 348-350.; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, s. 98.

⁴² Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996), s. 43.

⁴³ Bulûğ yaşının Hanefî, Şafî ve Hanbelîler için 15, Malikîler için 18 olduğuna dair bkz. W.Barthold, “Bâligh”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. I, (Leiden: Brill, 1986), s. 993. Şafî mezhebine göre eğer daha evvel balîğ olduğuna dair alâmetler görülmemiş ise 15 yaşını dolduran kişiler bulûğa girmiş sayılırken, Hanefî mezhebine göre bulûğa girmiş olmak için alâmet görülse dahi 15 yaşının doldurulmasının şart olduğuna dair bkz. TH. W. Juynboll, “Bulûğ”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979), s. 836. Bulûğ yaşının İslâm Hukuku’na göre erkekler için asgari 12, azami ise 15 olduğuna dair bkz. Ali Bardakoğlu, “Bulûğ”, *DİA*, c. 6, s. 413, 414. 16. yüzyılda Ebussuud Efendi’nin fetva mecmualarına bakıldığında erkekler için ergenlik yaşının kendilerinin ikrar etmeleri durumunda en erken 12, sessiz kalmaları durumunda ise en geç 18 olarak belirlendiği görülür; M. E. Düzdağ, haz. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), s. 33. Bulûğ yaşının bitimi İmamı azama göre kızlar için 17, erkekler için 18, İmam Yusuf ve İmam Muhammed’e göre ise bu yaş her iki cinsiyet için 15’tir; Naci Şensoy, “Eski Devirlerde ve İslâm’da Yaşın Cezai Mesuliyet Üzerindeki Tesiri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 13, S. 2 (1947), s. 520, 521.

⁴⁴ McGowan, “Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)” *Archivum Ottomanicum*, c. 2, S. 1 (1984), s. 159. Tırhala Sancağı’na ait bir kanunnamede bulûğa ermeleri halinde gayrimüslimlerden 25’şer akçe ispence alınacağına dair bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943), 1, s. 289.

defterlerinde mücerret olarak kaydedilen kişilerin 12 yaş üstündeki erkeklerin hepsini temsil edemeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁵ Bölgelere göre mücerretlerin yaşlarının değişebileceğini, en azından kendi ele aldığı bölge için bu kişilerin yaşlarına bir sınırlama getirmenin mümkün olmadığını savunmuştur.⁴⁶

Mücerretlerin yaşları hakkında yapılan yanlış bir tahminin, nüfusun yanlış hesaplanmasına sebep olacağı açıktır. Zîra bu kişilerin gerçekte 20 yaş üstü olup 12 yaş üstü olarak varsayılmaları halinde, yapılan nüfus hesaplamaları olduğundan çok daha düşük çıkacaktır.⁴⁷

Kimi çalışmalarda hane olarak kaydedilen kişilerin kaç kişilik bir aileyi temsil ettiğine veya mücerretlerin kaç yaşında olduğuna dair tahrir defterlerinin sahip olduğu sorunlar bir tarafa bırakılarak, yalnızca bu defterlerdeki yetişkin erkek nüfus üzerinden şehirlerin nüfus büyüklükleri tespit edilmiş ve birbiri ile kıyaslanmıştır.⁴⁸ Bu çalışmalardan son yıllarda yayınlanan Yunus Uğur'un çalışması, 1450 yılından 1700 yılına kadar, 50'şer yıllık dönemlerde Osmanlı şehirlerinin nüfus büyüklüklerini karşılaştırmakta ve şehircilik açısından bu büyüklükler başta olmak üzere çeşitli özellikler göz önünde bulundurularak tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak şekilde (her coğrafyadan temsil edici miktarda şehirler seçerek) şehirleri tasnife tabi tutmaktadır. Ağırlıklı olarak 15. ve 16. yüzyıllar için tahrir defterlerine, 17. yüzyıl için ise avarız defterlerine dayanan bu çalışmada, şehirlerin büyüklükleri bahsi geçen kaynaklardaki hane sayıları üzerinden mukayese edilmekte ve bu büyüklüklere göre şehirler kategorilendirilmektedir.⁴⁹ Bu yöntemle hanelerin kaç kişiye tekabül ettiğine

---

⁴⁵ G. David, "The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters", s. 353, 54, 55. Osmanlı nüfus çalışmalarında nüfusun yapısı hakkında bilgi sahibi olabilmek için çocukların yaş bilgileriyle birlikte kaydedildikleri listeleri içeren müsellemler/şehadet defterlerinden faydalanılabileceğine dair bkz. Eugenie Elifoğlu, "Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research", *Archivum Ottomanicum*, (1984), s. 321-329.

⁴⁶ David, mücerretlerin yaşlarına dair elde ettiği bulguları kullanarak tahrir defterlerinde çocuklarıyla birlikte kaydedilen hanelerin toplam çocuk sayısı üzerinden yaptığı hesaplamalarda, çekirdek bir ailenin ortalama büyüklüğünü en az 3.71 en fazla ise 4.59 olarak tespit etmiştir; "The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters", s. 356.

⁴⁷ McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", s. 160.

⁴⁸ Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, S. 7 (1976), s. 21-57. Nefer sayısı üzerinden yapılan diğer nüfus çalışmaları; Osman Gümüşçü, *XVI. yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s. 147.; Zeki Arıkan, *XV-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı* (İzmir: Ege Üniversitesi 1988), s. 73, 74.

⁴⁹ Çalışmada mücerret ve muaf gibi şehir nüfusunu oluşturan öğelerin oranları da hesaplanmış ve şehirler bu bakımdan birbiri ile mukayese edilmiştir; Yunus Uğur, "Mapping Ottoman Cities: Socio-

veya mücerretlerin yaşlarına bakılmaksızın, aynı verilerden hareketle şehirlerin nüfus büyüklüklerine ulaşılmakta ve çıkan sonuçlar üzerine aynı kriterler üzerinden şehirleri mukayese etmek mümkün olmaktadır.

Hane ve mücerret terimlerinin dışında tahrir defterlerinde nüfus hesaplamaları için sorunlu bulunan bir diğer terim ise avarız-hanedir. Defterlerde hane olarak kaydedilen bu birimlerin gerçekte kaç aileyi temsil ettiği bilinmemekte, bu durum ise hane ile avarız-hane terimleri arasındaki farkın açık olmamasından kaynaklanmaktadır.⁵⁰

Osmanlılarda kanunnamelerden anlaşıldığına göre hane, “ev”, “vergi hanesi” gibi anlamlar içermekte ve tahrir defterlerinde vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği taşımaktadır.⁵¹ Şehirde yaşayan kişilerden alınan bu vergiler, avarız adında fevkalade vergiler cümlesinden ve doğrudan devlete yönelik olmaktadır.⁵² Tahrir defterlerine kaydedilen haneler de bu vergiyi verebilecek durumda olan kişileri ihtiva etmektedir.⁵³ Avarız-hane ile ilişkili olan avarız-ı divaniye ise olağanüstü hallerde devletin tebaasından para, hizmet, eşya veya mahsul şeklinde aldığı vergilerdir. Bu vergiler tek bir haneden alınmak yerine, bölgenin zenginliğine, halkın şehirli, köylü ve göçebe oluşuna veya dükkân, ev ve tarla miktarına göre belirlenerek birer vergi birliği halinde birden fazla hane üzerinden alınmaktadır. Avarız hanesi olarak tabir edilen bu hanelerde 3, 5, 10 veya 15 evli kimsenin bulunması ise mümkündür.⁵⁴ Bir çalışmada bu sayıların bölgeden bölgeye göre değişebileceği ve bunun ancak arşiv kayıtları veya terekelerin incelenmesiyle tespit edilebileceği dile getirilmiştir. Bu çalışmada 17. yüzyılın ikinci yarısında Edirne’deki bir mahallede avarız-hanenin Müslüman ve gayrimüslimler için farklı olduğu, Müslümanlardan 7 hanenin, gayrimüslimlerden ise

---

Spatial Definitions and Groupings (1450-1700)”, *Journal for Early Modern Cultural Studies*, c.18, S. 3 (2018), 16-65. Bu çalışma, Tübitak tarafından desteklenen “Osmanlı Şehirleri Atlası” isimli proje kapsamında yürütülen araştırmanın sonuçlarını içermektedir. Tübitak Raporu için; *Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)*, *Tübitak Raporu*, Proje Yürütücüsü Yunus Uğur, Proje Danışmanı Alim Arlı, İstanbul 2016, s. 1-118, <https://bit.ly/3K1UKra>.

⁵⁰ Tahrir defterlerindeki hane biriminin ne ifade ettiği ve kaç kişiden oluştuğuna dair bkz. Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, s. 331-348.; “Hane”, *DİA*, c. 15, s. 552, 553. Avarız-hane için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1979), s. 13-19.; Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *DİA*, c. 4, s. 108, 109.

⁵¹ Nejat Göyünç, “Hane”, *DİA*, c. 15, s. 552.

⁵² Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri: Bildiriler*, 28-29 Mayıs 1990, (1991) s. 147.

⁵³ Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *DİA*, c. 4, s. 108, 109.

⁵⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, 1986, s. 14, 15.

4 hanenin 1 avarız-hane olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.⁵⁵ Avarız-hanenin bu tanımından ötürü zaman zaman tahrir defterlerinde kayıtlı olan hanelerin birden fazla aileyi temsil ettiği düşünülmüş, zaman zaman ise bunun 15. ve 16. yüzyıl için geçerli olmadığı dile getirilmiştir.⁵⁶ Bunun yanında bazı çalışmalarda avarız defterlerinde kayıtlı olan avarız-hanenin tahrir defterindeki hanelerden mali bir terim olması sebebiyle ayrıldığına dikkat çekilmiş ve bazılarında ise aile ve hane terimlerinin kullanımındaki ayrımın 16. yüzyıldan sonra 17. yüzyılda gerçekleştiği dile getirilmiştir.⁵⁷ Barkan ise avarız-hane terimini açıklarken, bu verginin hangi tarihten itibaren 3 ile 15 aileye tekabül ettiğini belirtmemiştir.⁵⁸

Tahrir defterlerinin sahip olduğu terminolojisi gereği, nüfus tahminleri için pek çok soruna sahip olduğu yukarıda izah edilmiştir. Ancak bu defterlerin nüfus çalışmaları için problemlili olan tek yanı terminolojisi değildir. Tahrirlerdeki veriler üzerinden yapılan nüfus hesaplamaları için sorun teşkil eden bir diğer mesele, bu defterlerin nüfusu yansıtması bakımından eksik olmasıdır.

Tahrir defterlerindeki veriler salt yetişkin erkek nüfusu değil, devlete gelir sağlayan nüfusu göstermektedir. Zîrâ bu defterlerdeki sayıma esas olarak kabul edilen kişiler vergi mükelleflerinden oluşmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla kişiler, yükümlü oldukları vergiler

---

⁵⁵ Yunus Uğur, “The Historical Interaction of the City With Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, s. 158, 159, 160.

⁵⁶ M. Cook, 16. yüzyılda bir hanenin bir aileye tekabül ettiğini dile getirir; *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (London: Oxford University Press, 1972), s. 64. Halil İncalcık bir çalışmada avarız-haneyi 3 ile 15 kişi olarak kabul etmiştir. Ancak buradaki avarız-haneler tahrir defterlerindeki haneler değil, 15. yüzyıla ait kadı sicillerinden elde ettiği bir vesikada kayıtlı olan avarız-hanelerdir; “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, c. XV, S. 60 (Ekim 1951), s. 637. Başka bir çalışmada ise, tahrir defterlerindeki hanelerin, vergi mükellefi bir başa tâbî aileyi gösterdiğini ifade etmektedir; Halil İncalcık, haz. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), s. XXXIII. Bernard Lewis, avarız-hane kelimesinin “vergi ödeyen hane” demek olduğunu dile getirir bkz. “Notes and Documents from the Turkish Archives”, *Oriental Notes and Studies*, 3 (1952), s. 10-11.; “Studies in the Ottoman Archives-I”, *BSOAS*, 16 (1954), s.485.; L. Fekete ise, tahrir defterlerine kaydedilen hane sayısının vergi mükellefi sayısından az olduğunu, dolayısıyla bir ailenin birden fazla aileye tekabül ettiğini söyler bkz. “Türk Vergi Tahrirleri”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, c. XI, S. 42 (Nisan 1947), s. 310.

⁵⁷ Gilles Veinstein, “İncalcık’s Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem”, *Oriente Moderno*, c. 18, S. 1 (1999), s. 6.; Haim Gerber, hanenin birden fazla aileyi temsil etme durumunun 17. yüzyılda başladığını söylemektedir; *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988), s. 6, 8. Oktay Özel de avarız vergisinin 17. yüzyılda bir haneden iki veya daha fazla haneyi içeren itibari avarız-hanesine dönüştüğünü dile getirmektedir; Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İncalcık ve Şevket Pamuk (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 39.

⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, (1986), s. 13-19.

⁵⁹ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri: Bildiriler*, s. 147 (dipnot 7).

nedeniyle bu defterlere kaydedilmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda herkes aynı vergiye tâbî olmamakta, görevleri itibariyle bazı kimseler birtakım vergilerden muaf tutulmaktadır. Bazı büyük şehirlerde bulunması lazım gelen garnizonların, saray ve konak müntesiplerinin, büyük beylerin maiyet halklarının, bazen medrese talebelerinin, nüfusu azımsanamayacak olan kölelerin ve bazı durumlarda yabancı tüccarların bu defterlere kaydedilmedikleri görülmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla vergiden muaf olmaları sebebiyle şehirdeki nüfusun bir kısmı tahrir defterlerine yansımamakta, bu da defterleri nüfus sayımı bakımından eksik kılmaktadır.

Tahrir defterlerindeki sayımların yetişkin erkek nüfusu olduğundan daha az yansıtmasının başka bir sebebi ise, vergiye tâbî olan bazı kimselerin zaman zaman bu defterlere çeşitli sebeplerden ötürü kaydedilmemeleridir. Kimi çalışmalarda vergiden kaçan kişilerin veya devlet görevlileri tarafından deftere kaydedilmeyen vergi mükelleflerinin olabileceğine dikkat çekilmiştir.⁶¹ Kimi çalışmalarda ise bazı kişilerin vergi vermeye istekli olmadıkları ve bu konuda direnç gösterdikleri dile getirilmiştir.⁶² Ayrıca vergiye tâbî olsalar dahi cizye veya tahrir defterlerine kaydedilmeyen kişiler, çeşitli çalışmalarda birbirinden farklı kaynakların karşılaştırılmasıyla tespit edilmiştir.⁶³

Bu çalışmalardan Cohen'in çalışmasında bu araştırmada yapıldığı gibi, kadı sicillerine başvurulmuş ve tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmiştir. Cohen bahsi geçen çalışmasında, 16. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki kişi isimlerinin gerçek kişilere ait olup olmadığını ve Kudüs şehrindeki Yahudi cemaatinin bu defterlere eksiksiz bir şekilde kaydedilip kaydedilmediğini, sicillerdeki hüccetlerden yapmış olduğu isim tespitleri üzerinden kontrol etmiştir. Tahrir defteri ve kadı sicillerindeki isimleri karşılaştırmasının sonucunda, incelediği kişilerin en az %20'sinin tahrir

---

⁶⁰ Ömer Lütfi Barkan, “‘Tarihi Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 13.

⁶¹ Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, “The Administration of the Sancak Registration in Hungary” *Acta Orientalia*, S. 21 (1968), s.190. Sipahilerin de reyanın adedini ve mahsul miktarını düşük gösterme eğiliminde olduklarına dair bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, s. 20.

⁶² Jon E. Mandaville, “The Jerusalem Shari’a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, (1975), s.520.

⁶³ Machiel Kiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research” *Etudes Balkaniques*, 26/4 (1990), s.77.; Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam* (İngiltere, 1984), s.29-33.

defterine kaydedilmediğini ve dolayısıyla Yahudi cemaatinin bir kısmının nüfus sayımlarında eksik olduğunu tespit etmiştir.⁶⁴

Defterlerin nüfus bakımından tüm bu problemleri, bunların birer tarihsel demografi belgesi olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira bilindiği üzere bu defterler nüfus sayımı olarak değil, birer arazi, nefer ve tarımsal gelir dökümü olarak düzenlenmiş defterlerdir.⁶⁵ Bu bakımdan hane ve mücerret gibi kayıt birimlerinin modern demografinin kategorileri açısından ne anlama geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Bu sebepten ötürüdür ki bazı bölge çalışmaları, tahrir defterlerindeki kantitatif verileri sorgulamak amacıyla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan diğer koleksiyonlara başvurma gereği duymuştur.⁶⁶

Tahrirlere dair yukarıda kısaca izah edilen bu problemler, çeşitli çalışmalarda dile getirilmiş ve bu çalışmalarda defterlerin sistemi, terminolojisi, düzenleniş amaçları, hangi alanlarda kullanılabilecekleri ve nüfus hesaplamaları için güvenilirlikleri üzerine pek çok metodolojik değerlendirme yapılmıştır.⁶⁷ Ancak tahrirlerle ilgili nüfus çalışmalarının hepsini burada zikretmek bu araştırmanın amaç ve sınırlarını aşmaktadır. Zira buradaki esas amaç, bu kaynak türünün iktisadi amaçlara yönelik düzenlenmiş olmasından ötürü nüfus bakımından sahip olduğu

---

⁶⁴ *Jewish Life under Islam*, s. 29-33.

⁶⁵ Cem Behar, haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, s. XVIII.

⁶⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*; M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*; Göknur Gögebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)* (Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 2002).

⁶⁷ Tahrir defterlerinin nüfus bakımından kullanımı üzerine değerlendirmeler içeren bazı çalışmalar; M. Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", s. 143-156.; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22 (1991), s. 429-439.; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. Internationalen Kongresses*, ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika, (Wiesbaden, 1995), s. 183-196.; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları", s. 93-111.; Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1 (İstanbul 1999), s. 319-332.; Mehdi İlhan, "Tahrir Faaliyeti ve Bu Faaliyet Esnasında Karşılaşılan Güçlükler", *Ata Dergisi*, Prof. Dr. Nejat Göyünç Özel Sayısı, S. 7 (1997), s. 85-103.; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk İktisat Tarihi Sayısı, c. 1 S. 1 (2003), s. 267-286.; Mehmet Ali Ünal, "Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği", *Süleyman Demirel Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1 (1995), s. 295-300.; Yunus Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", s. 177-202.

sorunlara değinmek ve bu sorunlardan ötürü çeşitli yöntemler geliştiren çalışmalara dikkat çekmektir.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ ve SINIRLARI

Bu araştırmada temel olarak iki konu ele alınmaktadır; bunlardan birincisi Üsküdar'ın Kanuni dönemindeki kentsel gelişimi, ikincisi ise nüfusedir. Üsküdar'ın fizik unsurlarının ele alındığı bölümde şehri oluşturan bu öğelerin incelenmesi sebebiyle, araştırmanın bir kısmı kuramsal olarak Osmanlı şehir tarihi çalışmalarına eklenmekte ve bu bakımdan Üsküdar özeline inmeden önce şehir olgusu üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

16. yüzyılda en geniş manada şehirler, kırsal alanlardan farklı olarak mahalle denen yerleşme birimlerine bölünmüş, buralarda yaşayanların iş bölümüne tabi olarak faaliyette buldukları ve bundan ötürü kişiler arasında farklılaşmanın belirginleştiği yerleşme alanlarıdır.⁶⁸ Bu yerleşme alanları, içinde yaşayan kişilerle birlikte fiziki açıdan da kırsal alanlardan farklılaşmaktadır. Osmanlı belgeleri şehir ve kasabayı “cum'a kılınur ve bazar durur yer” olarak tanımlamakta, kanunlarda ise bu yerler hamam, bedesten ve kervansarayların bina edildiği yerler olarak geçmektedir.⁶⁹ Buralar aynı zamanda yönetsel, askeri ve ekonomik işlevler üstlenerek, içinde buldukları siyasal ve toplumsal yapıların bir parçası olmaktadır.⁷⁰ Bu gibi işlevsel özelliklerin yanında yerleşim alanının nüfusu da o yerin şehir olarak tanımlanmasında etkili olan faktörlerden biridir. Ancak bazı çalışmalar, bu faktörün tek başına yeterli olamayacağını ve şehir tanımlaması için sayılardan ziyade işlevlerin daha önemli olduğunu göstermiştir.⁷¹

Bu araştırmada şehir olgusu tartışılmamıştır. Yalnızca şehir denen yerleşme alanını karakterize eden özelliklerin Üsküdar beldesi için de geçerli olup olmadığına bakılarak, Üsküdar'dan Kanuni döneminin sonunda bir şehir olarak bahsedilmiştir.⁷²

---

⁶⁸ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 7.

⁶⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), s. 94.

⁷⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s. 25.

⁷¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 12.

⁷² Yvonne Seng 16. yüzyılın başında Üsküdar'ın tam olarak kentsel bir görünüm kazanmadığını söylemektedir; “The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521–1524” s. 169. Faika Çelik de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Üsküdar'ın yarı kırsal bir yerleşim

Zîra beldede bu dönemin sonuna kadar varlığını koruyan 23 mahalle, 28 cami ve mescit, 17 mektep ve medrese, 5 çeşme ve imaret, 3 zaviye, 6 hamam, 7 kervansaray ve 5 saray tespit edilmiştir. Bunun yanında mahallelerde yaşayan kişilerin birbirinden farklı esnaf zümrelerine mensup olmaları ve dolayısıyla iş bölümüne tabi olarak faaliyette bulunmaları da buradan bir şehir olarak bahsedilmesinde etkili olmuştur. Beldedeki nüfusa dayanarak burası için küçük, orta veya büyük ölçekli kent şeklinde bir tanımlama yapmak gerekirse, birden fazla şehir için bu gibi büyüklük kıstaslarını inceleyen bir çalışmaya dayanarak, Üsküdar'ın 1500 ile 1550 yılları arasında 500 hanenin altında olan ve yarı kentsel olarak nitelendirilen şehirler, 1551 ile 1600 yılları arasında ise 500 ile 1500 hane aralığında olan küçük ölçekli şehirler arasında olduğu söylenebilir.⁷³

Araştırmanın ilgili bölümünde, Üsküdar'ın fizik unsurları incelenmiş, bu unsurların yerleri, sayıları, işlevleri ve belde içerisindeki dağılımları üzerinden şehrin içinde ne gibi amaçlara hizmet ettikleri anlaşılmalı ve Kanuni döneminin sonunda Üsküdar'ın fizik yönden silueti ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kanuni döneminden önceki tarihsel süreçler üzerinde de durularak, şehrin temel fizik yapısının oluşum aşamasından dönemin sonundaki gelişimine kadar takip edilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla araştırmanın sağladığı en önemli katkılardan birinin Üsküdar'ın kendine özgü mekânsal biçiminin II. Mehmed döneminden itibaren izlenmiş olması olduğu söylenebilir.

Bu bölümde Üsküdar'da kurulan vakıflar ve vakıf kurucuları üzerinde de durulmuş ancak bu inceleme, devlet toplum ilişkisini ele alma gayesinden ziyade, şehrin mekânsal yapısının gelişiminde vakıfların rolünün ortaya çıkarılması gayesiyle yapılmıştır. Bu kapsamda vakıfların kimler tarafından kurulmuş olduklarına da bakılarak, şehrin oluşumunda ve gelişiminde kimlerin etkin oldukları tespit edilmiştir.

Araştırmada Üsküdar'daki mahallelerin oluşum süreçlerini gözlemleyebilmek adına, mahalle merkezlerinde kurulan cami ve mescitlerin kuruluş tarihleri kronolojik bir sıralamaya tâbî tutulmuş ve her bir mahallede dini bir yapı olup olmadığı incelenmiştir.

---

yerinden, büyüyen bir şehre dönüştüğünü belirtmektedir; "Community in Motion": Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)", s. 30, 31, 32.

⁷³ Bu çalışma için bkz. Yunus Uğur, "Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Groupings (1450-1700)", *Journal for Early Modern Cultural Studies*, c. 18, S. 3 (2018), s. 30, 37.

Bu noktada birkaç soru sorulmalıdır; örneğin mahalle içerisinde kurulmuş olan bir dini yapı var ise, mahallenin oluşum aşamasında bu oluşumu başlatan öge bu yapı mıdır? Mahallelerde kurulan dini yapılar ile mahallelerin oluşum süreçlerini ne aşamada ilişkilendirmek gerekir? Bir bölgede çeşitli toplulukların bir araya gelmesiyle mi, yoksa orada bir dini yapının kurulması ve toplulukların bu yapının etrafında toplanması sonucunda mı bir mahalle oluşmaktadır? Bu gibi soruları irdelemek araştırma kapsamında olsa da, kullanılan kaynakların kaynaklık değeri Üsküdar özelinde bu soruları cevaplandırmaya yeterli olmamıştır. Bu sebepten ötürü mahallelerin oluşmuş olduklarına dair elde edilen ilk tarihler ile mahallelerdeki dini yapıların kuruluş tarihlerinin tespit edilmesiyle yetinilmiştir.

Bunun yanında bu gibi sorulara kesin ve doğru cevaplar vermenin zorluğu da dikkate alınmalıdır. Zîra araştırmada mahallelerin oluşum tarihlerine dair elde edilen bilgiler kadı sicillerindeki kayıtlardan elde edilmekte ve bu kayıtlar da doğrudan mahallelerin ilk oluşumlarına dair bilgi vermemektedir. Mahalleler süreç gerektiren oluşumlar sonucunda ortaya çıkmakta ve bu yerleşim birimlerinin her birinin ilk oluşum sürecine dair kadı sicillerinde bir kayıt bulmak her zaman mümkün olmamaktadır. Bu araştırmada da Üsküdar'daki mahallelerin oluşumlarına dair yapılan tahminler, sicillerde mahalle isimlerini içeren ilk kayıtların tarihleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Bu sebepten ötürü kuruluş tarihleri belli olan dini yapılar ile ilk oluşum süreçlerine dair kesin bir bilgi elde edilemeyen mahalleler arasındaki ilişkiyi belirlemek araştırmada kullanılan kaynaklar çerçevesinde pek mümkün olmamıştır. Ancak sicillerde mahalle isminin geçtiği ilk kaydın tarihi, mahalledeki mescidin kuruluş tarihinden önce ise, mahallenin kesin bir şekilde mescit kurulmadan önce oluşmuş olduğu söylenebilmektedir. Aksi takdirde önce mahallenin mi oluştuğunu yoksa dini yapının mı kurulduğunu kadı sicillerindeki kayıtlara bakarak söylemek mümkün değildir. Ayrıca şehirde kurulan her dini yapı veya oluşan her mahalle adını koruyarak günümüze kadar gelmemiştir. Bununla beraber bu yapıların hepsinin kullanılan kaynaklara yansımamış olması da mümkündür. Dolayısıyla dini yapıların kuruluş tarihleri ile mahallelerin oluşum süreçlerini ilişkilendirmek adına yukarıdaki sorulara cevap ararken, tespit edilen fizik unsurlar kadar haklarında herhangi bir bulguya erişilemediği için tespit edilemeyen unsurlar da hesaba katılmalıdır.

Bu açıklamalardan sonra araştırmanın bu bölümündeki amacı açıklık kazanmaktadır. Bu bölümde Üsküdar'ın mahalle oluşumları üzerinden kentsel gelişimi ele alınırken, yerleşimin belde içerisinde nerelere doğru yayıldığı, bu yayılımın bilinçli olup olmadığı, şehrin gelişiminde hangi vakıfların veya vakıf kurucularının etkili oldukları, sınırlarının nerelere kadar uzandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın Osmanlı şehir tarihi çalışmalarını ilgilendiren bu kısmında, şehrin ağırlıklı bir şekilde fizik unsurlarının esas alınarak incelendiği söylenebilir.

Araştırmanın nüfusu inceleyen bölümünde ise, Üsküdar'ın nüfusu 1530 ve 1560 yılları olmak üzere Kanuni döneminin başı ve sonu için tahrir verilerinden istifade edilerek tahmin edilmiştir. Beldede yaşanan nüfus artışı tespit edilmiş ve bu artış 16. yüzyılda nüfus artışı yaşayan diğer Osmanlı kentleri ile karşılaştırılmıştır.

Tahrir defterleri nüfusun doğrudan hesaplanmasına olanak sağlayan bir kaynak türü değildir. Fakat yine de 16. yüzyıl için bu zamana kadar yapılan nüfus hesaplamalarında bu defterler genellikle temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında bu kaynakların nüfus bakımından sahip olduğu sorunlara giriş bölümünde bahsedildiği üzere birtakım açıklamalar getirilmeye de çalışılmıştır. Ancak defterlerin farklı amaçlar için düzenlenmiş olmasından ötürü, bu açıklamalar yapılan nüfus hesaplamalarını yine de güvenilir kılmamıştır.

Daha önce çeşitli çalışmalarda tahrir defterlerindeki verilerin güvenilirliği, farklı kaynak türlerinden veya kadı sicillerinden istifade edilerek test edilmiştir.⁷⁴ Bu çalışmalar içerisinde özellikle Amnon Cohen'in çalışmasında, bu araştırmadaki gibi

---

⁷⁴ Machiel Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, s. 77.; Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam*, s. 29-33. Tahrir defterleri ile birlikte başta kadı sicilleri olmak üzere başka kaynaklardan yararlanan çalışmalar için bkz; Amnon Cohen ve Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century* (New Jersey: Princeton University Press, 1978).; Mahmud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period: 1864-1914: a Muslim Town in Transition* (Leiden: Brill, 1998), s. 89-111.; Rhoads Murphey, "Ottoman Census Methods In The Mid-Sixteenth Century: Three Case Histories", *Studia Islamica*, S. 71 (1990), s.115-126.; J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", *Acta Orientalia*, s. 189-219.; Jon E. Mandaville, "The Jerusalem Shari'a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, s. 520-522. Bir çalışmada sicillerden istifade edilerek bölgenin nüfusu hesaplanmıştır ancak hesaplama sicillerde hane sayılarını içeren bir kayda dayandırılmıştır; Ahmet Rifat Güzey, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları-XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2001), s. 50.

kadı sicillerine başvurulmuş ve tahrir verileri test edilerek Kudüs'teki Yahudilerin bir kısmının nüfus için sayılmadığı tespit edilmiştir.⁷⁵

Bu araştırmada da, kadı sicillerindeki veriler tahrir defterindeki veriler ile karşılaştırılmış ve tahrir verilerinin nüfus bakımından eksik olduğu tespit edilmiştir. Tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen kişilerin hepsinin tahrir yılında Üsküdar'da yaşadıklarını söylemek mümkün olmasa da, bir kısmının tahrir yılında Üsküdar'da yaşadıkları ve buna rağmen deftere kaydedilmedikleri görülmüştür. Bu noktada, araştırmamanın nüfus çalışmalarına yapmış olduğu katkılardan birinin nüfusa dair tahrir verilerinin niceliksel olarak yetersizliğinin gösterilmesi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bazı çalışmalarda olduğu gibi bu araştırmada da, tahrir verilerine nüfus sayımı bakımından şüpheyle yaklaşılması gerektiğine dikkat çekilmiş ve verilerin eksik oluşunun nüfus tahminlerinde göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır.

Araştırmada kaynaklardaki veriler nüfus bakımından mukayese edilirken, tahrir defterlerine ait nüfusa dair terimlerin anlamları da sicillerdeki davalara başvuruyla sorgulanmıştır. Bu davalardaki bilgiler yardımıyla tahrir defterlerindeki hane ve mücerret terimlerine ait birtakım sorular cevaplanmış olsa da, elde edilen sonuçlar açıklama bekleyen yeni sorular doğurmuş, ancak bunlar mevcut kaynaklar çerçevesinde yanıtlanmaya çalışıldığı için kimi zaman cevapsız kalmıştır. Örneğin 16. yüzyılda tahrir defterlerine hane olarak kaydedilen kişilerin kaç kişilik bir aileyi temsil ettiğine dair kesin bir cevap bulunamamış, ancak bu kişilerin aileleri hakkında nüfus hesaplamaları için faydalı olabilecek birtakım yorumlar yapmak mümkün olmuştur. Hane büyüklüğünü etkileyen toplumsal ve ekonomik faktörler üzerinde durmak bu araştırmamanın kapsamını aştığı için, sicillerdeki davalar üzerinden bu gibi konulara değinilmemiş ancak demografik faktörler üzerinde durularak ailelerin yapıları irdelenmiştir.

Bunun dışında istifade edilen verilerden herhangi bir yorum yapmanın mümkün olmadığı konulara ise hiç değinilmemiştir. Örneğin defterlere hane olarak kaydedilen kişilerin bir aileyi mi yoksa birden fazla aileyi mi temsil ettiğine dair tarihçiler tarafından yapılan tartışmaya, tutarlı bulgular elde edilemediği için bir katkı

---

⁷⁵ *Jewish Life under Islam*, s. 29-33.

sunulamamıştır.⁷⁶ Araştırmada 16. yüzyılda tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişilerin bir aileyi temsil ettiklerini ileri süren tarihçiler dikkate alınarak, hane olarak kaydedilen kişilerin bir aileyi temsil ettikleri varsayılmıştır.⁷⁷

Bu araştırmanın 16. yüzyılda yapılan nüfus çalışmalarına katkısı, kadı sicillerinin yardımıyla tahrir defterlerindeki verilerin sayım bakımından güvenilirliğinin test edilmesi ve Üsküdar özelinde bu defterin nüfusu en az yüzde kaç oranında eksik yansıttığının tespit edilmesidir. Kaynaklardaki verilerin mukayesesi ile araştırmanın alana sunduğu bir diğer katkı ise, hane, mücerret gibi terimlerin nüfus bakımından anlamlarının sicillerdeki davalar yardımıyla irdelenmesi ve bu terimler üzerine birtakım yeni bilgiler elde etmenin mümkün olmuş olmasıdır. Burada izlenen mukayeseli araştırma yöntemi aynı zamanda metodolojik bir yaklaşım sergilenmesini gerekli kılmış ve kaynakların nüfus bakımından birbirini tamamlayıcı ve destekleyici özellikleri ile eksik ve yetersiz tarafları ortaya çıkarılmıştır. Birbirinden farklı iki kaynak türünün bir konu kapsamında ele alınmasıyla, tarihsel bilginin zenginleştiği ve aynı zamanda tek bir kaynak türü kullanarak elde edilen sonuçların yanlış saptamalara sebep olduğu da gösterilmeye çalışılmıştır. Bu noktada araştırmada, mukayeseli araştırma yöntemlerinin nüfus çalışmaları için ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmada esas olarak kullanılan kaynaklar tahrir defterleri ve kadı sicilleridir. Ancak araştırmanın Üsküdar'ın kentsel gelişiminin incelendiği kısımda, şehrin fizik unsurlarını tespit etmek üzere başvuru kaynağı olarak üç farklı araştırmadan sıkça istifade edilmiştir. Bunlardan ilki Mehmet Nermi Haskan'ın üç ciltten oluşan *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, ikincisi ise İbrahim Hakkı Konyalı'nın iki ciltten oluşan *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi* adlı eserleridir. Bu iki araştırmada Üsküdar'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan tarihi eserler kuruluş tarihleri, yerleşim yerleri, mimari özellikleriyle birlikte incelenmiş, harita, kroki ve resim gibi görsellerle de zenginleştirilmiştir. Bu kaynaklara araştırmada, Kanuni döneminin sonuna kadar

---

⁷⁶ Elde edilen bulgular zihnimize birtakım fikirler oluşturmuş olsa da, ancak tutarlı oldukları takdirde yeni bir araştırma alanı olarak değerlendirilmeye tâbi tutulacaktır.

⁷⁷ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 6, 8.; Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, s. 64.

Üsküdar'da kurulan dini, sosyal ve ticari yapıların tespiti için sıkça başvurulmuş ve ihtiva ettikleri kitabi ve arşive dayalı bilgilerden oldukça faydalanılmıştır. Bir başvuru kaynağı olarak sıkça yararlanılan üçüncü kaynak ise, Hüseyin Ayvansarayı'nın 18. yüzyılın son çeyreğinde kaleme aldığı *Hadikatü'l-cevami* adlı eseridir. Eserde, yazıldığı dönemde İstanbul, Eyüp, Galata, Boğazın iki yakası, Üsküdar ve Kadıköy'de bulunan cami ve mescitler incelenmiş ve bu yapıların etrafında teşekkül edip 18. yüzyıla kadar adını korumuş olan mahalleler kaydedilmiştir. Bu esere de araştırmada mahalle kayıtları için sıkça başvurulmuştur.

Bunların dışında arşiv kaynağı olarak araştırmada başvuru en önemli kaynaklar tahrir defterleri ve kadı sicilleridir. Bu kaynaklar araştırmanın iki ana bölümü için de kullanılmış ancak nüfusun incelendiği bölümde kaynakların ihtiva ettiği veriler incelemenin en temel kaynağını oluşturmuştur. İlk olarak araştırmada kullanılan tahrir defterlerinden, daha sonra ise kadı sicillerinden bahsedilecektir.

Kanuni dönemine ilişkin elimizde Üsküdar beldesine ait verileri içeren biri icmal muhasebe, diğeri ise mufassal tahrir defteri olmak üzere iki adet defter bulunmaktadır. İlk defter, Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu-Rumeli çekirdek bölgesini kapsayan sancaklarına ait bir istatistik serisini oluşturan ve 937/1530 tarihli muhasebe defterlerinden biri olan Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nin birinci cildir. Bu defter, bölgenin nüfusunun ve gelir kaynaklarının muhasebesi için hazırlanmış olup, mufassal defterlerden özetlenerek icmal başlığı ile kaydedilmiştir.⁷⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri serisinde 438 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Ciltli olan defter 815 sayfadan oluşmaktadır. Baş tarafı eksik olan defterin içerisinde yer yer eksik ve boş sayfalar bulunmaktadır. Bunun yanında sayfalardaki yazılar okunaklıdır. Defterin düzenleniş tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılmadığı için, defterin tarihi tarihçiler tarafından tahmini olarak verilmiştir. Halil İnalçık bu defterin 937/1530 yılına ait olduğunu

---

⁷⁸ Halil İnalçık, "Osmanlıda İstatistik Metodu Kullanıldı mı?", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, s. 7. Halil İnalçık tarafından bu defterde bulunan ilk 5 livanın tıpkıbasımı hazırlanıp, yayınlanmıştır; Halil İnalçık, haz. *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)* (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 1993). Muhasebe-i Vilayet Defterlerine benzer nitelikte döneme dair tespit edilen yeni defterler için bkz. Yunus Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterlerinin Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 24. S. 48 (2020), s. 37-69.

bildirmektedir.⁷⁹ Ahmet Güneş ise esasen 1520’li yıllara ait tahrirlerdeki bilgileri ihtiva ettiğini söylerken, Hanefi Bostan bu defterden 1530 tarihli tahrir olarak bahsetmektedir.⁸⁰ Arşiv yetkilileri tarafından hazırlanan tanıtım metninde ise defterin başlangıcı için H. 926 / M. 1519-1520, bitişi için ise H. 973 / 1565-1566 tarihleri düşünülmüştür. Çalışmada da tahrir yılı olarak 1530 yılı kabul edilmiş ve çalışma boyunca defterden 1530 yılı Vilayet Muhasebe İcmal Defteri veya Muhasebe İcmal Defteri olarak bahsedilmiştir. Defter, kaza birimi esas alınarak oluşturulmuştur. Kocaeli livası 759. ve 815. sayfalar arasında bulunmaktadır. Bu livaya ait kanunname defterde bulunmamaktadır. Kocaeli’ye bağlı Gebze kazası ise 785. sayfadan başlayıp, 794. sayfada bitmektedir. Bu aralıkta eksik ve boş bir sayfa bulunmamaktadır. Üsküdar’a ait olan köyler, Gebze kazasında bulunan çeşitli timar ve vakıf toprakları içerisinde, bağlı oldukları timar veya vakfin coğrafi durumuna göre ayrı ayrı yerlere kaydedilmiştir. Üsküdar’ın merkezine ait olan mahalleler ise, 793. sayfada “nefs-i Üsküdar kasabadır” başlığı altında toplu bir şekilde kayıtlı bulunmaktadır.

Araştırmada nüfus için kullanılan ikinci defter ise Kocaeli livasına ait mufassal bir tahrir defteridir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri serisinde 436 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Ciltli olan defter 552 sayfadan oluşmaktadır. Başı eksik olan defterin içerisinde eksik ve boş sayfalar bulunmakta ve yazılarının silik olması sebebiyle bazı sayfaları okunamamaktadır. Defterin 1560’lı yılların başlarında düzenlendiğine dair tarihçiler ittifak etmişlerdir.⁸¹ Arşiv tarafından ise, H.973 / 1565-1566 tarihi ile tasnif edilmiştir.⁸² Çalışma boyunca bu kaynaktan 1560 tarihli Mufassal Tahrir Defteri olarak bahsedilmiştir. Ayrıca tahrirde mahalle sakini olarak kaydedilmiş bir kişiye ait tereke kaydının 971/1563

---

⁷⁹ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), s. 5.

⁸⁰ Ahmet Güneş, “16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, s. 42.; Hanefi Bostan, “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, s. 368.

⁸¹ Güneş, “16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, s. 42.; Bostan, “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, s. 368.; Leila Erden ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, s. 330, 340.

⁸² Bu çalışmada da belirtildiği gibi, defterin düzenleniş tarihine ait herhangi bir bilgiye sahip olmadığını ve arşiv yetkilileri tarafından yalnızca Kanuni Dönemi’ne ait olarak kaydedildiğini belirten bir çalışma için bkz. Leila Erden ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*, s. 340.

tarihli olması da, tahririn 1563 yılından önce düzenlenmiş olduğunu göstermektedir.⁸³ Defter kaza birimi esas alınarak oluşturulmuş, sayfalarında ise bir kanunnameye rastlanmamıştır. Kocaeli'ye bağlı Gebze kazası 282. sayfadan başlayıp, 393. sayfada bitmektedir. Bu aralıkta eksik sayfalar vardır. Üsküdar'a ait köyler Gebze kazasında bulunan timar toprakları içerisinde, birbirinden farklı kişilerin timarları olarak ayrı ayrı yerlerde kaydedilmiştir. Üsküdar'ın merkezine ait olan mahalleler ise, 378. sayfadan başlayıp 393. sayfada biterek “nefs-i Üsküdar hass-ı şahi” başlığı altında toplu bir şekilde kayıtlı bulunmaktadır.⁸⁴

Üsküdar beldesinin nüfusunu hesaplamak üzere kullanılan bu defterlerin dışında, ikinci kaynak türü olarak Osmanlı Kadı Sicillerine başvurulmuştur. Araştırma için Üsküdar Mahkemesi'ne ait kadı sicillerinden istifade edilmiştir. İstanbul sicilleri içerisinde en eski tarihli mahkeme defterleri olan Üsküdar Kadı Sicilleri, 919/1513 tarihinden itibaren başlamaktadır. Bu kadılığın faaliyetleri sonucunda oluşan siciller, I. Selim döneminden başlayarak Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde Üsküdar'ın 400 yıllık tarihini içermektedir.⁸⁵

Kanuni dönemini kapsayan 33 adet sicil bulunmaktadır. Bu siciller 1 numaralı defter ile başlayıp 29 numaralı deftere kadar aralıksız devam etmekte ve 31, 33, 40 ve 55 numaralı defterlerde de bu dönemi kapsayan yıllara ait kayıtlar bulunmaktadır. Araştırma için Kanuni dönemini kapsayan siciller içerisinde 1 numaralı defterden 8 numaralı deftere kadar, 17 numaralı defterden 55 numaralı deftere kadar toplam 25 adet sicil kullanılmıştır. Ağırlıklı olarak Osmanlı Türkçesi kullanılan defterlerin bazılarında zaman zaman Arapça hüccetlere de rastlanmıştır. 21, 24 ve 28 numaralı defterlerde bulunan hüccetlerin ise tamamı Arapçadır.⁸⁶ 21 ve 28 numaralı sicil defterleri sadece Selman Ağa ve tevliyeti Selman Ağa mütevellisi tarafından yürütülen

---

⁸³ Bahsi geçen kişi tahrir defterinde Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde sakin olan Hacı Behram b. Kasım'dır. Bu kişiye ait tereke kaydı için bkz. Rıfat Günalan ve Mehmet Akman, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), s. 444 (hüküm no. 992).

⁸⁴ Gebze Kazası; BOA, Tapu Tasnifi, nr. 436, s. 290-291, 334-337, 352-354, 365-363. Üsküdar karyelerinden biri olan Sarıbayrak nam-ı diğer Dutlu Karyesi diğerlerinden farklı olarak Yoros Kazası içerisinde bulunmaktadır; BOA, Tapu Tasnifi, nr. 436; s. 402. Sarıbayrak nam-ı diğer Tutlu Karyesi; nr. 436; s. 417.

⁸⁵ Bilgin Aydın, “Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri”, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, haz. Bilgin Aydın ve Ekrem Tak, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), s. 19.

⁸⁶ Kenan Yıldız, “Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980/1547-1573)”, s. 8.

diğer vakıfların kayıtlarından oluşmaktadır.⁸⁷ Siciller İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nin mikrofilm servisinden elde edilmiştir.

Bu siciller içerisinde bazı defterler lisans ve yüksek lisans düzeyinde yapılan transkripsiyon çalışmalarıyla araştırmacılar için hazır hale getirilmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı lisans bitirme tezi olarak, bir kısmı ise yüksek lisans düzeyinde tez çalışması olarak yapılmıştır.⁸⁸ Bazı sicillerin ise İslâm Araştırma Merkezi tarafından metin neşri yapılmıştır.⁸⁹ Araştırmada transkripsiyonu yapılmış bu çalışmalardan faydalanılmış ancak istifade edilen kayıtların her biri orijinal metinlerden kontrol edilmiştir.

İstifade edilen 25 sicilin içerik ve fiziksel olarak genel bir değerlendirmesi şöyle yapılabilir:

Ebatları değişen defterlerde su yollu ve aharlı, beyaz bir kağıt kullanılmıştır. Defterler, ciltlendikten sonra varak usulü numaralandırılmışlardır. Defterlerde genellikle aynı yazı çeşidi kullanılmıştır. Ancak yazı tiplerinin farklı olmasından ötürü defterlerin birçok farklı kâtibin elinden çıktığı söylenebilir. Bazı sayfalarda 3-4 hüccet bulunurken, bazı sayfalarda 7-8 hüccetin yazılmış olduğu görülmektedir. Bu durum

---

⁸⁷ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 188.

⁸⁸ Üsküdar sicillerinin araştırmacılar için hazır hale getirilmesine yönelik yapılan bu transkripsiyon çalışmalarında çok büyük emekleri olan danışman Hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a, bu tezleri benimle paylaştığı için teşekkür ederim. Bahsi geçen tezler için bkz. Asiye Yılmaz ve Zeynep Süslü, "Üsküdar Kadılığı Şer'iyye Sicilleri, 3 No'lu Defter", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000).; Hamide Gökteş, "Şer'iyye Sicilleri Üsküdar Kadılığı 7. Defter: H. 936-937", (Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, t.y.); Sümeyye Akça, "Üsküdar Kadılığı Şer'iyye Sicilleri 8 No'lu Defter", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002).; Abdullah Küçükönder, "Üsküdar Şer'iyye Sicilinin 18 Numaralı Transkripsiyonu", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003).; Sami Cebeci, "Üsküdar Şer'iyye Sicilleri 20 Numaralı Defter: 1-100. Sayfa Hicri 965-966 (1558-1559)", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003).; İnci Aydın, "Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri: H.966", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003).; Sümeyye Akça, "Üsküdar Mahkemesi'ne ait 23 Numaralı (968-970 tarihli) Şer'iyye Sicili (metnin transkripsiyonu, özeti, tahlili ve indeksi)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005).; Şengül Yapar, "Üsküdar Kadılığı 25 Numaralı Şer'iyye Sicili", (Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, t.y.); İbrahim Coşkun, Elif Kuşalan, Adnan Gözeller, "Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 27 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (971-972 / 1563-1565)", (Bitirme Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

⁸⁹ Bilgin Aydın ve Ekrem Tak, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008).; Rifat Günalan, Vildan Kemal, Özlem Altıntop, Hatice Ayyıldız Bahadır, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924-927/M. 1518-1521)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).; Yasemin Dağdaş, Zeynep Berktaş, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).; Orhan Gültekin ve Mehmet Akman, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963 / M. 1549-1556)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).; Rifat Günalan ve Mehmet Akman, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971 / M. 1562-1563)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).

hükümlerin uzunluğuna ve kısalığına bağlı olarak değişmektedir. Bazı sayfalarda iki hüküm arasına başka hükümler de ilâve edilmiştir. Zaman zaman hüccetler defter cildinin ön iç kapağından başlayarak dış iç kapağına kadar devam etmiştir. Kimi defterin sayfaları yıpranmış ve yırtılmış iken, kimi sayfalar boş bırakılmıştır. Kimilerinin sayfalarının üst kısmı ise yıpranmış vaziyettedir. Bu defterlerin sayfalarındaki ilk hükümler okunamamaktadır.

Sicillerin varak sayıları ve tarihleri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo 1. Araştırmada İstifade Edilen Üsküdar Kadı Sicilleri

Kadı Sicil No	Tarih	Varak
1	919-927 (1513-1521)	120
2	924-927 (1518-1521)	131
3	927-930 (1521-1524)	136
4	931-935 (1524-1529)	112
5	931-936 (1524-1530)	109
6	934-936 (1527-1530)	171
7	936-938 (1527-1532)	96
8	938-940 (1527-1534)	43
17	955-963 (1548-1556)	91
18	963-964 (1556-1557)	40
19	963-965 (1556-1558)	68
20	965-967 (1558-1560)	173

21	957-968 (1550-1561)	66
22	967-969 (1559-1562)	180
23	968-970 (1560-1563)	66
24	945-971 (1538-1564)	97
25	967-970 (1559-1563)	48
26	970-971 (1562-1564)	98
27	971-972 (1563-1565)	149
28	969-974 (1561-1567)	39
29	973-974 (1565-1567)	197
31	973-977 (1565-1570)	68
33	966-978 (1558-1571)	88
40	962-984 (1554-1577)	70
55	972-991 (1564-1584)	68

1.4. YÖNTEM

Bu araştırmada temelde iki konu üzerine yoğunlaşılmaktadır; ilki Üsküdar'ın fizik unsurlar üzerinden gelişimi, ikincisi ise nüfusedir. Üsküdar'ın fizik unsurlarının incelendiği bölümde, ilk olarak coğrafi ve idari yapısı üzerinde kısaca durulmuş, ardından çeşitli kronik eserlerden ve ikincil kaynaklardan yararlanarak Osmanlı hâkimiyetine kadar ve Osmanlı hâkimiyetindeki tarihi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Daha sonra şehrin fizik yapısı ve mahalle oluşumları incelenmiştir.

şehirdeki kentsel gelişim, öncelikli olarak dini yapılar ve mahalle oluşumları üzerinden incelenmiştir. İlk olarak beldede II. Mehmed döneminden itibaren kurulan cami ve mescitler, başta *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar ve Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi* adlı eserler olmak üzere birçoğ ikincil kaynağa başvurularak tespit edilmiş, kaynaklarda bu yapıların kuruluş tarihlerine dair herhangi bir tutarsızlık olduğunda bu durum belirtilmiştir. Kuruluş tarihlerine ulaşılamayan yapıların tarihleri ise zaman zaman banilerinin ölüm yıllarından, zaman zaman kadı sicillerinde isimlerini içeren ilk kayıt tarihlerinden, zaman zaman ise çeşitli rivayetlerden tahmin edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bazı yapıların hangi padişah döneminde kurulmuş olduklarına dair kesin tespitler yapılamamış, yalnızca bu yapıların inşa edildikleri dönemler tahmin edilmiştir. Dini yapıların kuruluş tarihleri veya banileri hakkında rivayete dayalı olan bilgilerin bir kısmını kadı sicillerindeki kayıtlar üzerinden teyit etmek mümkün olmuş ve tespit edilen herhangi bir tutarsızlıkta sicillerdeki kayıtlardan elde edilen bilgiler dikkate alınmıştır.

Üsküdar'daki mahalleleri tespit etmek için ise kadı sicilleri ve tahrir defterlerindeki kayıtlar incelenmiştir. Mahallelerin bu kaynaklarda geçen ilk kayıtlarına bakarak, kayıtlardaki tarihlerden önce teşekkül etmiş oldukları kabul edilmiştir. Bu mahalleler *Hadikatü'l Cevami* adlı eserdeki bilgiler üzerinden de teyit edilmiştir. Ancak bu eserde kaydına ulaşılamayan mahallelerin birincil kaynaklarda kayıtları olması halinde, teşekkül etmiş oldukları kabul edilmiştir. Zîra bu kaynakta yalnızca 18. yüzyıla kadar adını korumuş olan mahalleler belirtilmektedir. Bunun yanında II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerine ait kayıtları içeren Üsküdar Sicilleri günümüze kadar gelmediği için, bu dönemlerde oluşan mahallelere ait sicil kayıtlarına ulaşılamamış ve bazı

mahallelerin oluşumları bu dönemde kurulan dini yapıların kuruluş tarihleri ile ilişkilendirilmiştir.

Araştırmada Üsküdar'daki dini yapıların kuruluşlarına ve mahallelerin oluşum süreçlerine dair elde edilen tarihsel bilgiler değerlendirilerek, şehrin fizik unsurlarının kronolojik bir sıralamaya konulmasına gayret edilmiştir. Tespit edilen tarihler üzerinden beldenin yüksek ve alçak bölgelerinin bilinçli bir yapılanmaya tâbi tutulup tutulmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Dini yapıların dışında, beldenin bir şehir haline dönüşmesinde etkili olan sosyal ve ticari yapılar yine birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden tespit edilmiş ve bu yapıların konumları, kurucuları ve işlevleri üzerinde durularak şehrin gelişimindeki rolleri ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen bulguların ve metnin daha anlaşılır olması için harita, tablo ve grafik gibi görsel malzemeler kullanılmıştır. Fizik yapıların konumlarını belirlemek, birbirleri arasındaki coğrafi ilişkiyi göstermek, mekânda ve zamanda dağılımlarını ortaya koymak için pek çok harita oluşturulmuştur. Tespit edilen bu yapılar ise Microsoft Paint Programı yardımıyla görselleştirilmiştir.

Kanuni döneminin sonunda fizik unsurlar üzerinden şehrin panoraması ortaya çıkarıldıktan sonra, 1530 ve 1560 yılları için şehrin nüfusu incelenmiştir. 15. yüzyılda Üsküdar beldesinin nüfusu üzerine bilgi edinilebilecek herhangi bir tahrir defteri bu zamana kadar tespit edilememiş ve bu döneme ilişkin beldenin nüfusu verilere dayanarak hesaplanamamıştır.⁹⁰ 16. yüzyıla gelindiğinde ise Kanuni dönemi için buranın nüfusunu hesaplamaya imkân veren biri icmal muhasebe defteri, diğeri ise mufassal tahrir defteri olmak üzere iki ayrı defter bulunmaktadır. Bu zamana kadar çeşitli çalışmalarda bu defterlerden nüfus bakımından yararlanılmış ve Üsküdar beldesine ilişkin nüfus tahminleri yapılmıştır.⁹¹ Ancak bu çalışmalarda yapılan nüfus tahminleri tahrir defterlerindeki verilerle kısıtlı kalmış ve bu defterlerdeki verilerin

---

⁹⁰ 15. yüzyıla ilişkin elimizde 860/1455 tarihli İstanbul ve Galata'ya ait noksan bir sayım defteri ve İstanbul kadısı tarafından 882/1477'de yaptırılan fakat Üsküdar ve sur dışı bölgelerini kapsamayan bir nüfus sayımı bulunmaktadır; Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, c. 23, s. 221, 233. Hanefi Bostan'ın II. Mehmed döneminde Üsküdar nahiyelerini ele aldığı çalışmasında beldenin nüfusuna dair kaydedilen rakamlar bir veri tabanına dayandırılmadan yapılan tahminlerdir; "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi", s. 310.

⁹¹ Hanefi Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 117-157. Ahmet Güneş ise çalışmasında bir nüfus hesaplaması yapmasa da tahrir verileri üzerinden beldenin nüfusunu incelemiştir; Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", s. 42-56.

nüfus bakımından sahip olduğu sorunlar dile getirilmemiştir. Bu araştırmada ise Üsküdar'ın nüfusu hesaplandıktan sonra tahrir verilerinin sayım bakımından güvenilirliği kadı sicillerine başvurularak test edilmiş ve tahrir defterlerinin nüfusa yönelik terminolojisi yine sicillerden istifade edilerek irdelenmiştir.

Nüfus hesaplaması için araştırmada tercih edilen yöntem Barkan'ın yöntemi olmuştur. Bu yöntem pek çok araştırmacı tarafından benimsenmiş ve artık bir standart haline gelmiş olması sebebiyle tercih edilmiştir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere, tahrir defterlerindeki veriler üzerinden başka nüfus hesaplama yöntemleri de geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin araştırmada tercih edilmemesinin en temel sebebi, bunlar için geliştirilen varsayımların Üsküdar'ın demografik yapısına uygun olmadığıdır.

1530 ve 1560 yıllarına ait tahrir defterlerindeki verilerden istifade ederek beldenin nüfusunu hesaplamak amacıyla, bir hanenin kaç kişilik bir aileye tekabül ettiğini tahmin etmek için Üsküdar Kadı Sicillerinde 1520 ile 1530 yılları ve 1555 ile 1565 yılları arasında kayıtlı olan terekeler incelenmiştir. Hane büyüklüğü hesaplanacağı için kadın terekeleri hariç tutulmamış, ancak vârisi olmayan veya vâris olarak yalnızca eşi olan kişilere ait terekeler hariç bırakılarak hane büyüklüğü sadece çocuklu aileler arasından hesaplanmıştır.

1520 ile 1530 yılları arasında mahalle sakinlerine ait 74 tereke tespit edilmiştir. Bu terekeler üzerinden bir hanenin ortalama büyüklüğü 3.7 olarak hesaplanmıştır. 1555 ile 1565 yılları arasında ise mahalle sakinlerine ait 18 tereke tespit edilmiş ve bu terekeler üzerinden bir hanenin ortalama büyüklüğü 4.2 olarak hesaplanmıştır. İki dönem için de her bir hanenin yaklaşık 4 kişiden oluştuğu düşünülmüş ve hane sayıları üzerinden 1530 ile 1560 yılları için beldenin nüfusu tahmin edilmiştir. Daha sonra, bu tahminler üzerinden beldede yaşanan nüfus artışı tespit edilmiş ve bu artış diğer Osmanlı kentlerindeki nüfus artışları ile karşılaştırılmıştır.

Bunun yanında Üsküdar'daki ortalama mahalle ve mahallelerdeki ortalama hane sayıları ve şehrin nüfusunu oluşturan muaf ve mücerret gibi öğelerin hanelere oranları tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Osmanlı coğrafyasında aynı dönemlerdeki diğer şehirlerle karşılaştırılmış ve bu şehirler içerisinde Üsküdar'ın nüfus büyüklüğü bakımından yeri tayin edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tahrir defterlerindeki verilerin nüfus bakımından birtakım problemlere sahip olması sebebiyle, 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defterindeki nüfusa dair verilerin eksik olup olmadığını test etmek üzere başka bir kaynak türü olan kadı sicillerine başvurulmuştur. Bunun için Üsküdar Kadı Sicilleri içerisinde 1555 ile 1565 yıllarını ihtiva eden bütün hüccetler taranmış ve bu hüccetlerde Üsküdar Mahallelerinde yaşayan kişiler tespit edilmiştir. Hüccetlerde davacı, davalı, şahit veya kefil olarak hangi sebepten ötürü kayıtlı olduklarına bakılmaksızın, mahallelerde yaşadıkları kesin bir şekilde tespit edilen tüm erkek isimleri araştırmaya dahil edilmiştir. Kişilerin mahallelerde yaşadıklarına dair yapılan tespitler, sicillerdeki davalarda haklarında kullanılan “mahaltesinde meskûn olan”, “sakin olan”, “mukim olan” veya “mahallesinden” gibi ifadeler üzerinden yapılmış, bu ifadeleri içermeyen ancak mahalleleri konu edinen her türlü dava araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Hüccetlerden elde edilen kişiler, 1560 yılına ait tahrir defterinde kayıtlı olan yetişkin erkek nüfus ile karşılaştırılmak için sadece mahallelerde yaşayan erkekler içerisinde seçilmiştir. Sicillerde Üsküdar Mahallelerinde sakın olmaları sebebiyle kayıtlı olan 747 kişi niceliksel ve niteliksel olarak tahrir defterinde kayıtlı olan 676 kişi ile karşılaştırılmış ve tahrirdeki kişi sayısının nüfus bakımından eksik olduğu tespit edilmiştir. Üsküdar’da yaşamalarına rağmen deftere kaydedilmeyen kişilerin unvan ve meslek bilgileri irdelenmiş ve tahrire kaydedilmeme sebeplerinin vergi muafiyeti ile ilişkili olup olmadığı sorgulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre tahrir verilerinin nüfus hesaplamaları için kullanılması durumunda, nüfusun en az yüzde kaç oranında eksik tahmin edileceği tespit edilmiştir.

Bunun yanında iki farklı kaynak türünde kayıtlı olan kişileri karşılaştırarak, tahrire kayıtlı olan kişiler içerisinde 1555 ile 1565 yılları arasında Mahkemeye gidenler tespit edilmiştir. Bu tespit üzerinden tahrire kayıtlı nüfusun Mahkeme’ye gitme oranını hesaplamak mümkün olmuştur. Dolayısıyla tahrir defterlerinde kayıtlı olan yetişkin erkek nüfusun yüzde kaçının 10 yıl içerisinde Üsküdar Mahkemesi’ne gittiği tahmin edilebilmiştir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tahrir defterine hane veya mücerret olarak kayıtlı olan kişilerin sicillerdeki davaları irdelenmiş ve bu davalar üzerinden tahrirlere ait

terminolojinin nüfus bakımından anlamları sorgulanmıştır. Tahrirde kayıtlı olanların bazılarının sicillerdeki davaları üzerinden sosyal ve ekonomik durumları incelenmiş ve bu davalardan edinilen bilgiler ışığında hane ve mücerret terimlerinin karanlıkta kalan bazı öğeleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. İncelenen her dava bize kişiler hakkında detaylı bilgiler vermese de, bazı davalar bunların evlerinden ailelerine, sahip oldukları gayrimenkullerden ticari ilişkilerine kadar pek çok konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Bu bakımdan çalışmada kadı sicilleri, tahrir defterlerindeki verilerin nüfus bakımından değerlendirilmesi noktasında tamamlayıcı bir role sahip olmuştur.

Elde edilen tüm verilerin tasnifli halleriyle kaydedilmeleri için Microsoft Excel Programı kullanılmış ve oluşturulan tablolar için bu programdan faydalanılmıştır. Bunun yanında yapılan tespitleri bütünlüklü bir şekilde özetlemek ve verilerin daha anlaşılır olması için şema ve grafik gibi görsellere de oldukça sık bir şekilde başvurulmuş ve bunlar için yine Microsoft Office Programlarından faydalanılmıştır.

II.BÖLÜM ÜSKÜDAR, ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ ve FİZİK YAPISI

2.1. ÜSKÜDAR

2.1.1. Coğrafi Yapısı

İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi ile birleştiği yerde Boğaz'ın güneydoğusunda kalan Üsküdar, İstanbul'un tam karşısında Asya yakasında bir köprübaşı olmasıyla önem kazanmıştır. Günümüzde Üsküdar'ın merkez yerleşkesi, kıyı şeridinde Anadolu yakasında Paşa Limanı ile Salacak, iç bölgede ise güneyde Ayazma Mahallesi, güneydoğuda Toptaşı, doğuda Doğançılar, kuzeyde Sultantepe arasında bulunmaktadır.⁹² Bülbül, Çavuş ve Balaban dereleri zamanla getirdikleri alüvyonlarla boğazın sularını doldurmuş ve böylelikle Açıktürbe, Toygar, Susuzbağ ve Sultan tepeleri ile çevrilen bir düzlük ortaya çıkmıştır. Bugün bu saha Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ve çevresidir.⁹³ Üsküdar'daki yerleşimin uzun bir boğaz üzerinde kurulmuş olması, beldenin kıyı çizgilerinin büyük bir çeşitliliğe sahip olmasına sebep olmuştur.⁹⁴ Deniz zamanla doldurulduğu için eski Üsküdar'ın günümüz kıyılarından daha içeride olduğu yakın tarihte yapılan hafriyat kazılarından anlaşılmaktadır.⁹⁵

---

⁹² Deniz Mazlum, "Üsküdar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını, 1994), s. 343.

⁹³ Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1986), s. 127.

⁹⁴ Pierre De Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 7, 8.

⁹⁵ Bekir Tuluk ve Hüseyin Yıldırım, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü Anadolu Yakası Kazıları: Üsküdar Meydanı, Çavuşderesi İslahı Kazı Çalışmaları; Damatrys Sarayı Kazısı (Sancaktepe) ve İdealtepe Kazısı (Maltepe)", 25. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 11. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı 11-15 Nisan*, (Ankara 2016), s. 512-515.

geldiği belirtilmektedir.⁹⁹ Ancak bu ismin “ulak” anlamına gelen Farsça ve Türkçe dillerinden türemiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Özellikle Bizans’ta Doğu menşeli adların kullanılmış olması bu ihtimali kuvvetlendiren sebeplerden bir tanesidir.¹⁰⁰ Evliya Çelebi ise bu ismin aslında *Eskidar* olduğunu ancak yanlış telaffuz edilerek *Üsküdar* şeklinde kullanılmaya başlandığını söylemektedir.¹⁰¹ Başka kaynaklarda ise Üsküdar adı konak yapılan yer anlamında Farsça bir isim olarak geçmektedir.¹⁰²

2.1.2.2. Osmanlı hâkimiyetine kadar Üsküdar

Üsküdar’ın ilk ne zaman bir yerleşim yeri haline geldiği veya buraya ilk kimlerin yerleştiği kesin bir şekilde bilinmemektedir. Tarih öncesi dönemlere ait belgeye dayalı bilgilerin elimizde olmaması sebebiyle, bu dönemlerin aydınlatılması için yapılan kazı çalışmaları büyük bir önem taşımaktadır. Son dönemlerde yapılan Marmaray kazılarında Üsküdar’ın geçmişinin M.Ö. 6. ve 7. yüzyıllara kadar uzandığı anlaşılmıştır. Bu kazılarda Roma Dönemi’ne ait ev eşyaları, heykelcikler ve mezar taşları ortaya çıkarılmıştır. Mihrimah Sultan Külliyesi’nin batısındaki alanda Bizans yapı kompleksinin alt yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Meydan açılırken birçok dükkânın temeline ulaşılmıştır. Bu dükkânların sahilde Bat Pazarı ve Sipahiler Çarşısı’nın bulunduğu bölgede oldukları tahmin edilmektedir.¹⁰³ 2009-2011 tarihleri arasında yapılan kazılarda ise, geç Osmanlı Dönemi’ne ait dükkânlar olabileceği düşünülen duvar parçaları, Bizans ve Osmanlı Dönemi su kanalları, sikke vb. tarihi yapı ve eserlere ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda zaman zaman dolgu ile kıyımın ilerlediği, doğal veya suni bir şekilde bugünkü kıyıya ulaşıldığı, meydanın ise küçük bir koy olarak çekek yeri ya da iskele gibi kullanıldığı anlaşılmıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ Hanefi Bostan, “Üsküdar”, *DİA*, c. 42, s. 364.

¹⁰⁰ Semavi Eyice, “İstanbul’un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, c. 14, (1964), s. 208, 209.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), s. 220.

¹⁰² Mehmed Ra’if, *Mir’ât-ı İstanbul*, haz. Günay Kut, Hatice Aynur, (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1996), s. 72; *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. Ferit Develioğlu. 29. Bs. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2011, s. 1315.

¹⁰³ Enis Karakaya, “Üsküdar”, *DİA*, c. 42, s. 371.

¹⁰⁴ Bekir Tuluk ve Hüseyin Yıldırım, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü Anadolu Yakası Kazıları: Üsküdar Meydanı, Çavuşderesi Islahı Kazı Çalışmaları; Damatrys Sarayı Kazısı (Sancaktepe) ve İdealtepe Kazısı (Maltepe)”, s. 512-515.

Yapılacak yeni kazıların ise muhakkak Üsküdar'ın bilinmeyen tarihine büyük katkısı olacaktır.

Çeşitli kronik eserlere bakıldığında ise, Üsküdar'ın Avrupa ve Asya yakası arasında bir üs ve konak yeri olması sebebiyle birçok tarihi hadiseye tanıklık ettiği anlaşılmaktadır. Burada M.Ö. 675 yılında Trakların bir kolu olan Bitinyalıların iskân ettikleri söylenmektedir.¹⁰⁵ Ardından Fenikeliler, Akalar, Atinalılar, Persler, Pontuslar, Romalılar ve Bizanslılar gibi birçok devlet tarafından ele geçirildiği rivayet edilir.¹⁰⁶ Ayrıca burası İstanbul'u kuşatmak üzere gelen Müslüman Araplar tarafından da bir üs görevi görmüştür.¹⁰⁷ Ancak Bizans döneminde önemli bir geçiş bölgesi karakterini alamamıştır. Buranın Türklerden önce daha çok Kadıköy'ün bir köyü vaziyetinde olduğu anlaşılır.¹⁰⁸ Önemli bir iskele başı olarak gelişmesi Türklerin hakimiyetinde olmuştur.¹⁰⁹ Selçuklu Türklerinin buraya ayak basması, Bizans Anadolu ordu komutanının İstanbul üzerine hareket etmek için Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Süleyman Şah ile ittifak yapması üzerine gerçekleşmiştir. Bu işbirliği sonucunda 470/1078 yılından 486/1094 yılına kadar Üsküdar Türk kontrolü altına girmiştir.¹¹⁰ 489/1096 yılından itibaren ise Haçlı Seferleri sırasında Latinler tarafından talan edilmiş ve bir müddet Latin idaresinde kaldıktan sonra, 659/1261'de bölge tekrar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiştir.¹¹¹

2.1.2.3. Osmanlı hâkimiyetinde Üsküdar

Osmanlıların Üsküdar'a ne zaman yerleştiklerine dair kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak II. Mehmed ve Kanuni dönemine ait bazı tahrir ve vakıf defterlerinden Orhan Bey döneminde Kartal'ın, I. Mehmed döneminde Çamlıca'nın, II. Murad döneminde ise Çengel ve Pendik köylerinin vakıf haline getirildikleri

¹⁰⁵ Hanefi Bostan, "Üsküdar", s. 364.

¹⁰⁶ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1 (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), s. 21-24.

¹⁰⁷ Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 128.

¹⁰⁸ P.Ğ. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, s. 133.

¹⁰⁹ Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), s. 80.

¹¹⁰ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), s. 173-181.; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981), s. 319-324.

¹¹¹ Işın Demirkent, "İstanbul", *DİA*, c. 23, s. 210, 211.

anlaşılmaktadır.¹¹² Ayrıca İstanbul Bizans İmparatorluğu idaresinde iken, 15. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen bir seyyah boğazın karşısına geçenlerin Türklere vergi verdiklerinden bahsetmektedir.¹¹³ I. Bayezid döneminde ise boğazın Anadolu yakasına bir hisar yaptırılmıştır.¹¹⁴ Burada II. Mehmed döneminde adı bir vakıf muhasabe defterinde Yenice Kal'e Camii (Anadoluhisarı Camii)¹¹⁵ olarak geçen bir dini yapı yaptırılmış ve daha sonra bu cami, etrafında oluşan mahallenin de çekirdeğini oluşturmuştur.¹¹⁶ İstanbul'un alınmasından sonra da Üsküdar, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalarak stratejik ve lojistik bir üs olarak kullanılmıştır.

2.1.3. İdari Yapısı

Üsküdar, İstanbul'un alınmasından sonra bir müddet İstanbul Kadılığına bağlı olarak yönetilmiş ve 863/1459'dan sonra İstanbul kadısı olan Molla Hüsrev, Üsküdar'ın yargı işlerine bakmakla görevlendirilmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında ise Üsküdar Gebze Kadılığına bağlı olarak Gebze kadısının tayin ettiği bir naib tarafından idare edilmekte iken, daha sonra Üsküdar'a Abdülbaki Efendi'nin atanmasıyla kadılık olarak idare edilmeye başlanmıştır. Bu tarih yüzyılın ortaları olarak tahmin edilmektedir. Nitekim 960/1553 tarihli bir belgede Üsküdar bir kaza olarak zikredilmektedir. Yargı bölgesi boğaz tarafında Anadoluhisarı ve Şile'ye kadar, Marmara denizi yönünde ise adalarla beraber Kartal ve Pendik'e kadar uzanmaktadır.¹¹⁷ Boğaz istikametinde sahil boyunca Kuzguncuk, İstavros (Beylerbeyi), Cenger (Çengelköy), Marmara Denizi sahilinde Kadıköy, Nerdubanlı (Merdivenköy), Maltepe, Başbüyük, Kartal ve Pendik Üsküdar'a bağlı köylerdir. Kısıklı, Bulgurlu üzerinden Sarı Gazi ve Samandıra'ya uzanan hat üzerindeki köyler de Kanuni döneminde Üsküdar Kadılığının yetki

---

¹¹² Bu kayıtlar için bkz. Hanefi Bostan, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi", s. 306, 307.

¹¹³ Bertrandon De La Broquiere, *Deniz aşırı Seyahati*, s. 203-207.

¹¹⁴ Doğan Kuban, *İstanbul Yazıları* (İstanbul: YEM Yayın, 2010), s. 54.; *İstanbul Bir Kent Tarihi*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98, 2000), s. 185.

¹¹⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886(1451-1481)*, c. 3 (İstanbul: Baha Matbaası, 1973), s. 316.

¹¹⁶ Bazı çalışmalarda cami esas alınarak bu dönemde Anadoluhisarı'nda bir mahallenin teşekkül ettiği fikri kabul edilmiş olsa da, 1453-58 ve 1530 yıllarına ait tahrir defterlerinde mahalleye ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Mahallenin kaydına 1530 yılından sonra rastlanmaktadır bkz. Muhammed Ali Başaran, "İstanbul-Göksu ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası ve Mekânsal Değişimi", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022), s. 93-95.

¹¹⁷ Bilgin Aydın, "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri", *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 17, 18.

sahasına girmektedir.¹¹⁸ Buradaki köy bölgelerinin yanında Üsküdar beldesi kaza merkezidir.¹¹⁹ Üsküdar'ın kaza olmasıyla birlikte, burası her biri ayrı kadılıklarca idare edilen Galata ve Eyüp gibi İstanbul'a bağlı bir kadılık bölgesi şeklinde teşkilatlanmıştır.¹²⁰ 15, 16 ve 17. yüzyıllarda idari-askeri yönden ise Kocaeli (İznikmit-İzmit) sancağına bağlı kalmıştır.¹²¹

2.2. ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ ve FİZİK YAPISI

2.2.1. Üsküdar'ın Mahalleleri

2.2.1.1. II. Mehmed döneminden I. Selim döneminin sonuna kadar teşekkül eden mahalleler

Boğaziçi'nde Roma Dönemi'nden itibaren küçük köyler olduğu ve Bizans aristokrasisi tarafından yöreye saraylar, manastırlar yapıldığı rivayet edilmektedir. Yapılan kazı çalışmalarında bulunan ev eşyaları, heykelcikler, mezar taşları, su kanalları, sikke vb. tarihi yapı ve eserler de, bu rivayetleri doğrular niteliktedir.¹²² Ancak Üsküdar beldesinde Bizans'tan kalan hiçbir bir yapı Osmanlılar tarafından cami veya mescide dönüştürülmemiştir. Bununla birlikte burada İstanbul'un alınmasından önce Osmanlılardan kalma bir cami veya mescidin izine de rastlanmamıştır.¹²³

Üsküdar'da mahallelerin oluşum süreci buralarda inşa edilen cami ve mescitlerle yakından ilgilidir. II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar burada kurulan pek çok cami ve mescidin etrafında birer mahallenin teşekkül ettiği görülmüştür. Üsküdar beldesinde Osmanlı'ya ait yapıların görülmesi ve iskânın mahalle formuna dönüşmesi de ilk olarak II. Mehmed döneminde başlamış ve ilk mahalleler bu dönemde teşekkül etmiştir.¹²⁴

¹¹⁸ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 17.

¹¹⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, c. 1 (2008), s. 145, 146.

¹²⁰ İnalçık, "İstanbul", *DİA*, s. 220.

¹²¹ Bostan, "Üsküdar", *DİA*, s. 367.

¹²² Karakaya, "Üsküdar", *DİA*, s. 371.; Bekir Tuluk ve Hüseyin Yıldırım, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü Anadolu Yakası Kazıları: Üsküdar Meydanı, Çavuşderesi Islahı Kazı Çalışmaları; Damatryz Sarayı Kazısı (Sancaktepe) ve İdealtepe Kazısı (Maltepe)", s. 512-515.

¹²³ Semavi Eyice, "Fetihten Önceki Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*, c. 1 (2004), s. 19.; *Bizans Devrinde Boğaziçi*, s. 79.

¹²⁴ II. Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra, şehri imar etmek amacıyla kendi istekleri ile buraya gelecek olan kişilerin tuttukları evleri mülk edineceklerini ilan etmiş ve İstanbul'dan kaçan halkın geri

II.Mehmed döneminde Üsküdar'da oluşan ilk mahallelerden biri Salacak Mahallesi'dir. Burada muhasara sırasında inşa edildiği söylenen ve ihya edilerek günümüze kadar gelen ilk dini yapı Fatih Mescidi'dir.¹²⁵ İstanbul'un fethi ile ilişkilendirilen bu yapı hakkında dönemin arşiv kayıtlarında veya tarihi kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır. 18. yüzyılda Ayvansarayı Hüseyin Efendi tarafından İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar, Kadıköy ve Boğaz'ın iki yakasındaki yerleşim yerlerinde bulunan cami ve mescitlerin ele alındığı *Hadikatü'l-cevami*¹²⁶ adlı eserde, burada bir mahallenin olduğu ve mescidin ise II. Mehmed tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.¹²⁷ Mescidin ardından mahalleye Fatih Çeşmesi adıyla anılan bir de meydan çeşmesi yaptırıldığı bilinmektedir. Bu yapıların Akşemseddin adına inşa edildiği ve İstanbul'un alınmasından sonra ilk Cuma namazının bu mescitte kılındığı rivayet edilir.¹²⁸ Bunların yanında, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri Serisi'nde 937/1530 yılına ait 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde ve 968/1560 yılına ait 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde de Salacak Mahallesi'nin kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlarda mahallenin isminin aynı zamanda *Hergele* olduğu da görülmektedir.¹²⁹ Üsküdar Kadı Sicillerine bakıldığında ise mahalleye ait ilk kaydın 928/1522 tarihli olduğu görülür. Bu kayıta mahalle *Salacak Mahallesi* ismiyle geçmektedir.¹³⁰ Ancak daha sonraki kayıtlarda mahallenin *Hergele Mahallesi* olarak kaydedildiği de görülür.¹³¹ Mahallenin

---

dönmesine izin vermiştir. Gelen kişilere devletin mülkiyetinde olduğu ilan edilen Bizans binalarını parasız ve mülk olarak bağışlamıştır. İstanbul'un alınmasında yararlılık gösteren ümeraya ve bazı tarikat erbabına da birtakım yerler vermiştir; Şehabeddin Tekindağ, "Ayasofya Tahrir Defterine Göre İstanbul", *VI. Türk Tarih Kongresi*, (1961), s. 306, 308.; İnalçık, "İstanbul", s. 221. Ancak anlaşıldığı üzere bu bir iskân politikası olmalıdır. Zira bir süre sonra nüfus arttıkça, evlerde insanlar oturmaya başladığında Sultan, bu evlerin tahririnin yapılması ve buna göre mukata'a (kira) toplanması emrini vermiştir; Halil İnalçık, "II. Mehmed'in İstanbul Rum Halkı ve Bizans Yapılarına Yönelik Politikası", *İstanbul Tarihi Araştırmaları*, çev. Harun Yeni (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s. 26.

¹²⁵ Günümüzde Salacak Fatih Camii olarak bilinen mescit, Salacak Mahallesi'nde Salacak İskele Arkası Sokağı üzerindedir. Minberi sadrazam Ali Paşa tarafından 1732 yıllarında konularak, cami haline getirilmiştir; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 180-182.

¹²⁶ Semavi Eyice, "Hüseyin Ayvansarayı", *DİA*, c. 18, s. 528-530.

¹²⁷ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevami*, haz. Ahmed Neziha Galitekin, c. 2 (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), s. 636.

¹²⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 180, c. 3, s. 1066, 1067. Günümüzde çeşmenin bir kısmı toprağa gömülmüş vaziyette bulunmaktadır.

¹²⁹ BOA, *Tapu Tasnifi*, nr. 438, s. 793.; nr. 436, s. 378.

¹³⁰ *ÜŞS*, 3, 28b/1.

¹³¹ *ÜŞS*, 3, 104b/2; Yasemin Dağdaş ve Zeynep Berktaş, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, s. 357 (hüküm no. 679).

bulunduğu Salacak mevki, Üsküdar'ın en güzel köşelerinden biri olarak tam boğazın ağzında bulunan ve emniyet sağlayacak bir fener görevi gören Kız Kulesi'nin karşısındaki tepedir.¹³²

II.Mehmed döneminde Üsküdar'da teşekkül eden bir diğer mahalle Mehmed Paşa Mahallesi'dir. Mahallenin nüvesini teşkil eden ve II. Mehmed döneminde kurulan dini yapı, Fatih Mescidi'nin kuzeyinde Üsküdar'da Şemsipaşa sırtları üzerinde Boğaz'a hâkim bir yamaca kurulan ve bir külliyein parçasını oluşturan Rum Mehmed Paşa Camii'dir.¹³³ 876/1471-72 yılında Rum Mehmed Paşa tarafından külliyesi ile birlikte yaptırılan caminin, eski bir Bizans mabedinin yerinde inşa edildiği düşünülmektedir.¹³⁴ Fatih Mescidi'nin 857/1453'te yaptırıldığı kabul edilirse, Üsküdar'ın ilk külliyesinin yaklaşık 20 sene sonra inşa edildiği söylenebilir. Aynı zamanda bu durum, külliye dahilinde eğitim, konaklama, yeme-içme gibi işlevlere sahip ünitelerin de Üsküdar'da ilk defa bu tarihlerde inşa edildiklerini göstermektedir. Külliyein bir yerleşim yerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bu unsurlarına bakarak, burada yerleşimin başlamış olduğu söylenebilir.¹³⁵

Külliyein inşasına fetihten yıllar sonra başlanmış olması Üsküdar'a özel bir durum değildir.¹³⁶ Ancak yine de, Üsküdar'daki külliyein İstanbul'da inşa edilen külliyelerden sonra yapılmış olması dikkat çekicidir. Bu sıralama İstanbul'daki imar faaliyetlerinin Üsküdar'a kıyasla daha öncelikli olduğunu göstermektedir. İstanbul'da ilk önemli cami olan Sadrazam Mahmud Paşa Camii'nin 866/1462'de biten inşasından

---

¹³²Salacak adının etimolojisi üzerine çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan bir tanesi Osmanlı döneminde Avrupa yakasında ölen Türklerin Üsküdar'ı Kâbe toprağı olarak görüp kutsal saymalarından, bu topraklarda bulunan Karacaahmet Mezarlığı'na gömülmeyi vasiyet etmeleri ve cenazelerinin de Üsküdar yakasında Salacak mevkiinde toprağa çıkarılmaları üzerine buraya "kerevet, teneşir" gibi anlamlara gelen Salacak isminin verilmiş olmasıdır bkz. Mehmet Akif Ceylan, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: 2-4 Kasım 2012*, c. 1 (2013), s. 450.

¹³³ Rum Mehmed Paşa Camii, günümüzde Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi içerisinde, Eşref Saat Sokağı üzerindedir.

¹³⁴ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 300.

¹³⁵ Şehirlerin imarında külliyein rolü ve önemi için bkz. Yunus Uğur, "Şehirler ve Şehirleşme", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, Proje baş danışman Mehmet Genç, Proje yöneticisi Fehmi Yılmaz (İstanbul, 2015), s. 308-310.

¹³⁶ II. Mehmed 1458-1463 yılları arasında Paleologlar hanedanına mensup olup İstanbul üzerinde hak iddia edebilecek bütün tehditleri yok etmek üzere sefere çıkmıştır. 1458-1460 yıllarında Mora'da Paleolog hanedanını, 1461'de Trabzon'da Komnen İmparatorluğunu ve 1462'de Midilli hâkimini ortadan kaldırmıştır; Halil İnalçık, "Şehrin Yapılanmasında İmaret-Külliye Sistemi", *İstanbul Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s. 135. Bu seferlerden sonra İstanbul'daki inşa faaliyetlerinin hızlandığı görülür.

sonra, Fatih Külliyesi'nin 867-875/1463-1470 yıllarında, Sadrazam Murad Paşa'nın camisinin ise yine 875/1470 yılında tamamlandığı görülür.¹³⁷ Rum Mehmed Paşa'nın külliyesi ise bu yapılardan hemen sonra 876/1471-1472 yılında inşa edilmiştir.¹³⁸ Yapıların inşa tarihlerinin birbirine yakın olması kentin yeniden inşa edilmesine ilişkin ortak bir karar alındığını ve bu karar ile yeni yerleşmelerin özendirilme amacı taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla bu zamana kadar İstanbul'da nüfus artışının istenen düzeye ulaşmadığı ve kentin kısmen harap halde bulunduğu söylenebilir.¹³⁹ Nitekim 860/1455 tarihli İstanbul'daki sayım da mahalle nüfuslarının az olduğunu, buralarda sadece birkaç dükkânın bulunduğunu, kilise, manastır ve evlerin boş ve harabe halinde olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰ Ayrıca II. Mehmed'in belli başlı kişilerden kentin yeniden inşa edilmesine ilişkin muhtelif yerlerde külliye inşaa etmelerini istediği de bilinmektedir.¹⁴¹ Aynı durumun Üsküdar için de geçerli ve Rum Mehmed Paşa Külliyesi'nin de Üsküdar'daki imar hareketlerini desteklemek üzere yaptırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu külliye ile birlikte İstanbul'un dışında yeni yerleşim alanlarına imkân sağlanmıştır. Dolayısıyla bu cami ve külliyenin gelişen bir yerleşim merkezi olarak Üsküdar'da inşa ettirilmesi, Eyüp'te yapılan Eyüp Sultan Külliyesi gibi, II. Mehmed döneminde bir şehir olarak İstanbul'u büyütmenin bir stratejisi olarak da değerlendirilebilir.¹⁴² Ekrem Hakkı Ayverdi Üsküdar'da kurulan ilk Osmanlı mahallesinin bu külliye etrafında oluştuğunu söylemektedir.¹⁴³ *Hadikatü'l-cevami* adlı eserde de mahallesinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴⁴ 438 ve 436 numara ile kayıtlı tahrir defterlerinde de mahalle *imaret-i Mehmed Paşa* ismiyle kayıtlıdır.¹⁴⁵ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise *İmaret Mahallesi* ismiyle ilk olarak 920/1514 tarihli bir kayıta geçmektedir.¹⁴⁶

---

¹³⁷ Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, s. 199.

¹³⁸ Tuğba Erzincan, "Rum Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, c. 35, s. 228.

¹³⁹ *İstanbul Bir Kent Tarihi*, s. 199.

¹⁴⁰ İncalcık, "İstanbul", s. 232.

¹⁴¹ Halil İncalcık, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", çev. Fahri Unan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dergisi*, S. 3 (Aralık 1988), s. 220.

¹⁴² Yunus Uğur, "Şehirler ve Şehirleşme", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, s. 309.

¹⁴³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, s. 69.

¹⁴⁴ C. 2, s. 606.

¹⁴⁵ BOA, *Tapu Tasnifi*, nr. 438, s. 793; nr. 436, s. 380.

¹⁴⁶ Bilgin Aydın ve Ekrem Tak, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 149 (hüküm no. 126). Rum Mehmed Paşa dışında Davud Paşa Camii'nin de bir imareti olduğu bilinmektedir. Ancak defterdeki diğer davalar incelendiğinde, *İmaret* ismiyle kaydedilen mahallenin Mehmed Paşa Mahallesi olduğu anlaşılmaktadır.

Külliyeye cami, türbe, medrese, hamam ve imareten oluşmaktadır. Medresesinin caminin kuzeybatı yönünde, imaretinin ise yakınında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴⁷ Eski Hamam olarak bilinen hamamı ise cami civarında bulunmaktadır.¹⁴⁸ Rum Mehmed Paşa buradaki imareti için birçok bina vakfetmiştir.¹⁴⁹ Bu vakfın 928/1522 yılında 27 dükkân ile 1 bozahane ve fırınının olduğu Üsküdar Kadı Sicillerinde kayıtlı olan bir ferman dan öğrenilmektedir.¹⁵⁰ Külliyyeye tahsis edilmiş vakıf gayrimenkullerinin en önemlisi Bat Pazarı'dır.¹⁵¹ Çarşının yerine bakıldığında, Üsküdar'ın engebeli arazisi sebebiyle tepe ve kıyı kotlarının ayrı biçimlerde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵² Arazinin yapısından ötürü dükkânların, mescit ve camiler gibi sırtlar üzerine değil, beldenin koy ve çevresi gibi ulaşımı daha kolay olan düzlük bölgelere inşa edildikleri görülür. Yine çarşı civarında II. Mehmed tarafından yaptırılan bir imaretin olduğu da rivayet edilmektedir.¹⁵³

Şehrin gelişiminde bir diğer aşama Toygar Tepesi'nin iskan edilmesiyle başlamış ve burada Ali Bali Ağa tarafından Durbali Mescidi yaptırılmıştır. Osmanlı kentlerinde külliye içerisinde yer alan camilerden daha küçük boyuttaki bu gibi mescitler mahallenin önde gelen simaları, tüccarlar veya zanaatkârlar tarafından yaptırılmıştır.¹⁵⁴ Bu mahallelerin isimleri de çoğunlukla cami veya mescidi yaptıran kişinin adını taşımaktadır.¹⁵⁵ II. Mehmed döneminde bu özellikleri taşıyan bir mescit de, Üsküdar koy ve çevresinin güneydoğusunda, kara içlerine doğru uzanan ve Toygar

---

¹⁴⁷ Tuğba Erzincan, "Rum Mehmed Paşa Külliyesi", s. 229. Mehmed Paşa vakıf hamamının 920/1514 yılına ait yıllık kirasının 3000 akçe olduğuna dair bir kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi I Numaralı Sicil*, s. 165 (hüküm no. 169).

¹⁴⁸ Hamamın erkekler kısmının kapısı Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nin, kadınlar kısmı kapısı ise Hüsrev Ağa Camii karşısındadır; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 969.

¹⁴⁹ Bu vakıf mülklerinin yıllık geliri 6.710 akçedir. Bunlar Hoca Hayreddün Mahallesi'nde 1 hamam, 7 dükkân ve birçok binadır. Hoca Hayreddün Camii Mahallesi Eminönü Küçükpazar civarını işgal eder. Mahalle 1934'e kadar aynı isimle devam etmiştir; Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi haz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), s. 180. Bugün Kazancılar Caddesi üzerindedir. Mehmed Paşa Vakfı için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 237.

¹⁵⁰ Ekrem Tak, "Üsküdar Şer'iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006 Bildiriler*, c. 2, (İstanbul 2007), s. 122. Ayrıca dükkânların ve bozahane nin bir yıllığına 2.300 akçeye kiralandığına dair 920/1514 yılına ait bir kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi I Numaralı Sicil*, s. 165 (hüküm no. 170).

¹⁵¹ Burasının günümüzde Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ile Balaban Caddesi arasında olduğu tahmin edilmektedir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1461.

¹⁵² Selda Karaosman ve İmre Özbek Eren, "Üsküdar'da Çevre Verilerinin Osmanlı Dönemi Camilerinin Yerleşimine Etkisi" *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*, c. 1, (2004), s. 343.

¹⁵³ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 985.

¹⁵⁴ Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, c. 1, (1990), s. 11.

¹⁵⁵ İnalçık, "İstanbul", s. 227.

Tepesi olarak da bilinen yüksek bir bölgede bulunmaktadır. Günümüze ulaşmayan bu mescit, İstanbul muhasarasında bulunduğu rivayet edilen Ali Bali Ağa isminde bir zat tarafından yaptırılmış olan Durbali Mescidi'dir.¹⁵⁶ Rivayetler dışında mescidin inşa tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamadığı için, mescit bu araştırmada II. Mehmed döneminde kurulan dini yapılar arasında yer almıştır. *Hadikatü'l-cevami'*de mahallesinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁵⁷ Ancak 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde Durbali Mahallesi'ne ait bir kayıt bulunmamaktadır. Mahallenin ismi 17. yüzyılın başlarında düzenlenen bir tahrir defterinde *Torbali* olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁸ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise bu mahalleye ait ilk kayıt 973/1566 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Durbali Mahallesi* olarak geçmektedir.¹⁵⁹ *Hadika*'da mahalle bilgisinin bulunuyor olmasına bakarak, mescidin inşa edildiği tarihlerde mahallenin teşekkül etmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Zîra eser yalnızca 18. yüzyıla kadar adını korumuş olan mahalleleri belirtmekte, ancak mahallelerin ne zaman teşekkül ettiklerine dair herhangi bir bilgi ihtiva etmemektedir.¹⁶⁰ Mescidin bulunduğu bölgeye bakıldığında, Fatih Mescidi ve Rum Mehmed Paşa Camii'ne göre kıyıda çok daha içeride kaldığı görülür. Dolayısıyla buranın kıyıdaki bölgelere göre nispeten daha sapa bir yer olduğu söylenebilir. Mahallenin teşekkülü ise bölgenin zamanla kalabalıklaşması üzerine gerçekleşmiş olmalıdır.

II. Mehmed döneminde kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerin konumları Şekil 2'de gösterilmektedir. Haritada dini yapılar numaralandırılmış ve tahmin edilen kuruluş tarihleri isimlerinin yanında belirtilmiştir.

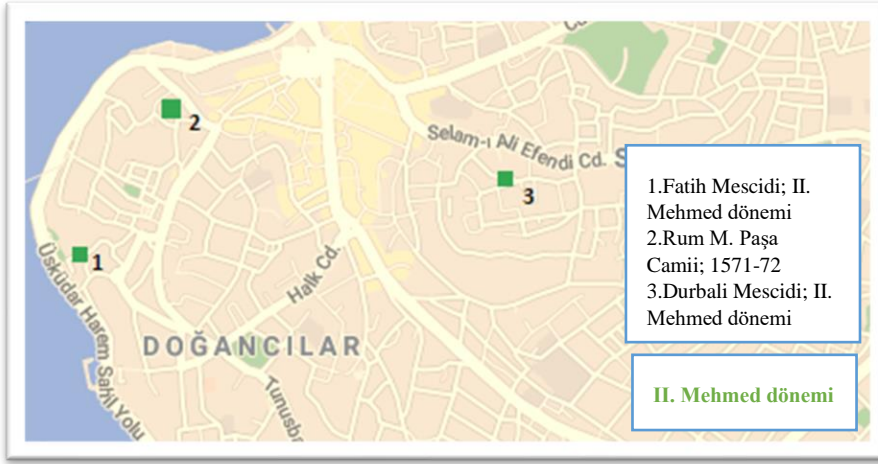
¹⁵⁶ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 175. Durbali Mescidi, Mimar Sinan Mahallesi içerisinde Durbali Camii Sokak üzerindedir.

¹⁵⁷ *Hadikatü'l-cevami'*, s. 646.

¹⁵⁸ Hanefi Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 129. Durbali adının Torbalı Ali'den geldiği de söylenmektedir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 175.

¹⁵⁹ *ÜŞS*, 29, 56/b1.

¹⁶⁰ Durbali Mescidi'nin yanındaki Zenciler Sokağı civarında gerek zenci Arapların buralarda toplanarak geleneksel ayinler yaptığını, gerekse sokaklarda fal açan, evlere bakıcı olarak hizmet veren ve Bacılar olarak isimlendirilen kadınların da buralarda bulduklarına dair olan rivayetler için bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 176.

Şekil 2. Üsküdar Beldesinde II. Mehmed Döneminde Kurulan Dini Yapılar

Üsküdar'ın gelişiminde ve şehir merkezinin oluşumunda bahsedilmesi gereken bir diğer müessese de Ayasofya Vakfı'dır. II. Mehmed döneminde Ayasofya Camii Vakfı'na ait müesseselerin de Üsküdar'ın ilk gelişim dönemi içerisinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Bu gibi müessese kayıtlarına Ayasofya Camii'ne ait belgelerde rastlamak mümkündür.¹⁶¹ Örneğin 893-896/1489-1491 yıllarına ait muhasebe cetvellerini içeren Ayasofya Vakıfları Muhasebe Defteri'nde Üsküdar'da 1 hamam ve beraberinde 27 dükkândan bahsedilmektedir. Hamamın taksiti, başhane ve 27 dükkânla beraber 894/1489-89'da 4.617 akçe iken, 895/1489-90'da 4.785 akçe, 896/1490-91'de ise 5.075 akçe olmuştur.¹⁶² Üsküdar Kadı Sicillerindeki bir kayıтта da bu hamamın 922/1516 yılında bir yıllık kirasının 3.500 akçe olduğu öğrenilmektedir. Hamam kayıтта Yeni Hamam olarak geçmektedir.¹⁶³ Bunların dışında Ayasofya

¹⁶¹ İstanbul'un ilk gelişim döneminde İstanbul, Üsküdar ve Galata'da bulunan dükkân, ev, kervansaray, hamam vb. yapıların çoğu Ayasofya Camii vakıflarına terk ve tahsis edilmiştir; Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, haz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. X-XI.

¹⁶² Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, S. 1-2 (1962-63), s. 347, 368, 369, 371. Bu yapılar II. Bayezid döneminde Ayasofya Vakfı'na ilâve edilen yeni gelir kaynaklarıdır bkz. Yaşar Baş, "Fatih Sultan Mehmed'den II. Bayezid'e Ayasofya Vakıfları ve 1489-1491 Tarihli Vakıf Muhasebeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 41, s. 32.

¹⁶³ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 216 (hüküm no. 313). 18.yy.'a ait bir hamam defterinde yeri Kulluk yakınında olarak gösterilen ve Ayasofya Vakfı'na ait olduğu bildirilen Bey adında bir hamam kaydı daha bulunmaktadır bkz. Nahide Şimşir, "18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, c. 1, (2004), s. 83. Kaydın yanındaki şerhten Bey Hamamı'nın, Mihrimah Sultan Camii'nin sağ tarafında bulunan Kulluk Hamamı'nın (Sultan Hamamı) yakınında bir yerlerde olduğu anlaşılır. Aynı zamanda Ayasofya Vakfı'na ait olan hamamın da bu bölgede bulunduğu rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Bey Hamamı'nın II. Mehmed döneminde yaptırılan hamam olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ancak bunların dışında

Vakıfları Muhasebe Defteri'ndeki kayıttan II. Mehmed döneminde Üsküdar'da bir medrese olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Bulunduğu yeri belirtilmeyen bu yapının Bat Pazarı civarında olduğu rivayet edilir.¹⁶⁵ Medresenin müderris ve talebelerine verilen tahsisata bakıldığında, paye bakımından en düşük dereceli medreselerden olduğu söylenebilir.¹⁶⁶ Yine aynı defterden Üsküdar'da bir kervansarayın mevcudiyeti de 4.893 akçelik bir tamir masrafından anlaşılmaktadır.¹⁶⁷ Bu kervansaray Üsküdar Kadı Sicillerinde 926/1520 yılına ait bir kayıtta nefsi Üsküdar bölgesinde Büyük Kervansaray olarak geçer. Ancak hangi vakfa ait olduğu belirtilmez.¹⁶⁸

Yukarıda bahsi geçen kayıtların bir kısmı başka defterlerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 896/1490 yılına ait Ayasofya Vakıf Defteri'nde, 1 hamam ve başhane dükkânı ile birlikte 26 dükkân ve mukataa olarak 2 zemin kaydına ulaşılmıştır. Dükkânlarla birlikte hamamdan elde edilen gelir 4.570 akçedir.¹⁶⁹ Bu hamam ve dükkânlar da yine Ayasofya Muhasebe Defteri'nde kayıtları olan yapılar olmalıdır. Bu yapılara 926/1519 yılına ait Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'nde de rastlanmıştır. Ancak burada kayıtlı olan dükkân sayısı 29'dur. Dükkânlar dışında defterde 1 han, 1 bozahane, 1 bahçe ve 2 zemin kaydı daha bulunmaktadır. Kayıtlarda bahsi geçen han ve hamam Sultani şerhiyle kaydedilmiştir. Hamamın senelik kirası 3.333 akçedir.¹⁷⁰ Bu defterler dışında, 877/1472 yılına ait Fatih Vakfıyesinde ise Üsküdar'da yine 1 han kaydına rastlanmaktadır. Ancak bu hanın hangi vakfa ait olduğu belirtilmemiştir.¹⁷¹ Ayasofya Vakfı'na ait olan müesseseler elde edildikleri kaynakların tarihlerine göre Tablo 2'de

---

Ayasofya Vakfı'na ait bu hamamın, Sultan Hamamı olma ihtimalinin de bulunduğunu söylemek gerekir. Böyle bir ihtimalde, II. Mehmed döneminde yaptırılan hamamın yıllar sonra harap olması sebebi ile Mimar Sinan tarafından yenilenmiş olduğu düşünülebilir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 972, 973.

¹⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", s. 355.

¹⁶⁵ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 986.

¹⁶⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886(1451-1481)*, c. 4, s. 546.

¹⁶⁷ "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", s. 370.

¹⁶⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 408 (hüküm no. 806).

¹⁶⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *MAD*, nr. 19, s. 15.

¹⁷⁰ Ulviye Baş, "Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002), s. 227, 228, 242, 243, 244. Han, bozahane, bahçe ve zemin kayıtları için; *Aynı Tez*, s. 229, 231, 242, 243, 244. Han ve hamam kayıtları için; *Aynı Tez*, s. 228, 242. Defterde bu yapıların buldukları yerlere ait tafsilatlı bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin kayıtlarda, bahsi geçen 29 dükkândan başhane ile birlikte 14 tanesinin bir taraflarının deniz tarafına bakan umumi yola baktığı, denize bakmayan diğer taraflarının karşısında ise 2 zeminle birlikte 1 bozahane ve 9 dükkânın bulunduğu anlaşılır; s. 242.

¹⁷¹ Ahmet Beyatlı, haz. *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfıyesi*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 233.

gösterilmiştir. Nihayetinde tüccarlara ve esnafa kiralanan tüm bu yapıların, düzenli bir para akışının gerçekleşmesini sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Üsküdar Beldesinde Kurulan Ayasofya Vakfı'na Ait Müesseseler

Ayasofya Vakfına Ait Müesseseler	1489-91	1490	1519	1513-1521
Hamam	1	1	1	1
Han			1	
Kervansaray	1			
Medrese	1			
Revvasiye (başhane)	1	1	1	
Dükkânlar	27	26	27	
Bozahane			1	
Zemin		2	2	
Bahçe (mukataa)			1	

Üsküdar'da Ayasofya Vakfı'nın dışında II. Mehmed döneminde kurulmuş başka yapılar da bulunmaktadır. Örneğin Üsküdar'ın merkezinde bulunan ve II. Mehmed'in yargılandığı bina olarak meşhur olan bir mahkeme binası bunlardan biridir.¹⁷² Mehmet Nermi Haskan, binayı eserinde "Fatih Mahkemesi, Üsküdar Eski Mahkemesi" başlığı altında ele almıştır.¹⁷³

Üsküdar'da bahsedilmesi gereken bir diğer önemli yapı da, hangi dönemde yaptırıldığı kesin olarak bilinmeyen fakat II. Mehmed ya da Kanuni dönemi olarak tahmin edilen Ayazma Sarayı'dır. Ancak bu sarayın Kanuni döneminde inşa edilmiş olma ihtimali

¹⁷² Mehmet İpşirli, "Üsküdar Mahkemesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, c. 1, (2008), s. 33. Mahkeme binası günümüzde, Mimar Sinan Mahallesi içerisinde Eski Mahkeme Sokağı üzerindedir.

¹⁷³ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 523. Üsküdar Kadı Sicillerinde elde edilen bir kayıta da Üsküdar beldesinde bir hapisane binasının olduğu anlaşılmaktadır. Davada hapisanenin bulunduğu yer belirtilmemiş olsa da, buranın bahsi geçen mahkeme binası olması muhtemeldir. Kayıt, alacak davası dolayısıyla hapse atılan Bursalı bir kadının serbest bırakılması ile ilgilidir; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 110 (hüküm no. 130).

daha yüksektir. Bir çalışmada, sarayın Mihrimah Sultan'ın eşi Rüstem Paşa tarafından yaptırılan saray olduğu ileri sürülmektedir ki, sarayların sayısının Kanuni döneminde arttığı göz önünde bulundurulursa, bu sarayın da bu dönemde yaptırılmış olduğu kabul edilebilir.¹⁷⁴ Sarayın Salacak ile Şemsipaşa arasında şimdiki Ayazma Camii'nin sol tarafında olduğu ve arkasındaki bahçenin ise Rum Mehmed Paşa Camii'ne kadar uzandığı rivayet edilmektedir.¹⁷⁵ Roma Dönemi'nde birçok sarayın İstanbul boğazının kıyılarında ve deniz gören yamaçlarında yapıldığı kabul edilir ise, bu saray için de en uygun yerin yüksek bir kesim olan Salacak olduğu tahmin edilebilir.¹⁷⁶ Bu bölge, Üsküdar Burnu üzerinde, Fatih Mescidi ile Rum Mehmed Paşa Camii arasında, iki yerleşim yerinin ortasında kalmaktadır. Karşıdan bakıldığında göz alıcı bir yerde konumlandırılmış olduğu anlaşılır. Burada saray halkı için bir hamam da yaptırılmıştır.¹⁷⁷

Son olarak bu yapıların dışında, II. Mehmed döneminde Üsküdar'da güneydoğu yönüne doğru uzanan hanlarıyla birlikte bir at pazarının bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁷⁸ Burası kıyıda daha içeride, II. Mehmed dönemindeki yerleşim yerlerinin güneydoğusunda kalan tepelik bir bölgedir. Bu bölgenin güneyinde kalan başka bir yerde ise II. Mehmed döneminde tesis edildiği tahmin edilen bir menzilhane bulunduğu rivayet edilir.¹⁷⁹ Menzilhane, Üsküdar beldesinin hududuna işaret eden Tunusbağı Çeşmesi'ne çok yakın ve İstanbul-Şam-Bağdat yol güzergâhı üzerinde bir bölgeye konumlandırılmıştır.¹⁸⁰ Bu bölgede II. Mehmed döneminde inşa

---

¹⁷⁴ Murat Yıldız, "Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde Yapı-Mekan İlişkisi", *Prof. Dr. Halil İnalçık Armağanı, History Studies International Journal of History*, c. 5. S. 2, s. 569.

¹⁷⁵ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1323. Ayazma Camii günümüzde, Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi içerisinde, Mehmed Paşa Değirmeni Sokağı üzerindedir.

¹⁷⁶ Semavi Eyice, "Fetihten Önceki Üsküdar", s. 18.

¹⁷⁷ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 961, 62.

¹⁷⁸ Bahsi geçen at pazarı Sansar Sokağı'ndan başlayarak Eski Toptaşı Caddesi üzerinde bulunmaktaydı. Sansar Sokağı'nın ismi bugün Hayreddin Çavuş Sokağı olarak geçmektedir. Bahsedilen yer Hayreddin Çavuş Sokağı'ndan başlayarak, Eski Toptaşı Caddesi istikametinde Sokollu Mehmed Paşa İlkokulu'na doğru uzanan yer olmalıdır; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1461, 1462.

¹⁷⁹ Üsküdar'da ilk menzilhane Gündoğumu Caddesi üzerinde İnadiye Mescidi Sokağı'nda bulunmaktaydı; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 981

¹⁸⁰ Tunusbağı Çeşmesi'nin Üsküdar kasabasının hududuna işaret ettiğine dair bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1181; Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 9, S. 13 (1958), s. 82. Tunusbağı Çeşmesi günümüzde Tunusbağı Caddesi ile Ethem Paşa Sokağı'nın birleştiği yerde bulunmaktadır. Menzillerin tanımı, Mehmed Zeki Pakalın'ın sözlüğünde, kervanların ve posta işlerine bakan Tatarların at değiştirdikleri veya atlarını dinlendirerek geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han durumundaki yapılar olarak geçmektedir bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, haz. Mehmed Zeki Pakalın, c. 2, İstanbul: MEB, 1993, s. 479.

edilen bir dini yapıya rastlanmamış olsa da, Kanuni döneminde iki tane mescidin yapıldığı görülecektir.¹⁸¹ Bu civardaki mahalle oluşumları ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.

Üsküdar'ın fizik gelişimi II. Bayezid döneminde de devam etmiştir. II. Bayezid da babası gibi yeni alınan topraklardan sürgünleri İstanbul'a yerleştirme politikasına devam etmiştir. İstanbul Vakıf Tahrir Defteri'ne göre surların içinde kurulan mahallelerin yaklaşık %50'si II. Bayezid döneminde kurulmuştur.¹⁸² Bu iskân faaliyetlerinin Üsküdar için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu dönemde Üsküdar'da etrafındaki mahalle oluşumlarıyla birlikte iki cami ve bir mescidin inşa edilmiş olduğu görülür.

Camiler Üsküdar koy ve çevresinden iç bölgelere doğru uzanan vadi tabanı üzerinde konumlandırılmıştır. Bunlardan birincisi ihya edilerek günümüze gelen Kara Davud Paşa Camii'dir.¹⁸³ II. Bayezid döneminde Kara Nişancı lakabıyla tanınan Davud Paşa 911/1505-1506 tarihlerinde vefat ettiğine göre¹⁸⁴, cami bu tarihten daha evvel yapılmış olmalıdır. *Hadika*'da mahallesinin olduğu yazmaktadır.¹⁸⁵ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde ise *Davud Paşa Mahallesi* ismiyle kaydı bulunmaktadır.¹⁸⁶ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise ilk mahalle kaydı 924/1518 tarihlidir. Kayıтта mahallenin adı *Davud Paşa Camii Mahallesi* olarak geçmektedir.¹⁸⁷

953/1546 tarihli İstanbul Vakıf Tahrir Defteri'nde bulunan bir vakfiyeden ise, caminin bir imareti olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Bu gibi büyük camiler ancak baş vezir veya diğer vezirler tarafından sultanın izni ile yapılabilmektedir. Bu yapılar için şehrin meydana çıkan bir yeri yahut çarşı türünden kalabalık bir merkezi tercih edilir.¹⁸⁹

---

¹⁸¹ Bu mescitler, Arakiyeci ve Arakiyeci Mehmed Ağa mescitleridir. Kanuni dönemindeki mahalleler ele alınırken detaylı olarak üzerinde durulacaktır.

¹⁸² İncalcık, "İstanbul", s. 225, 226, 232.

¹⁸³ Kara Davud Paşa Camii günümüzde, Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerindedir.

¹⁸⁴ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 230.

¹⁸⁵ c. 2, s. 616.

¹⁸⁶ BOA, *Tapu Tasnifi*, nr. 438, s.793, nr. 436, s. 382.

¹⁸⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 109 (hüküm no. 18).

¹⁸⁸ Bu kayıtlardan vakıfta günlük 6 akçe ücretle bir mütevellinin, 5 akçe ile bir hatib-i imamın, 3 akçe ile 1 müezzin, kayyım ve câbinin, 2 akçe ücretle 1 mu'arrif ve kâtibin, 1 akçe ücretle ise 5 nefer eczahanın çalıştığı anlaşılır bkz. Barkan ve Ayverdi, haz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 243. Davud Paşa Vakfı için bkz; *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 203, 204, 205.

¹⁸⁹ Halil İncalcık, "İstanbul: An Islamic City", s. 10, 11.

Davud Paşa Camii de çarşıların bulunduğu bölgededir. İnsanların rahatlıkla toplanacağı bir alan olarak Roma ve Bizans'daki kent meydanlarının, Osmanlı'da din bağlamında tanımlanan sosyal bir sistemle oluşturulduğuna¹⁹⁰ bu cami bulunduğu merkezi konumdan ötürü örnek olarak gösterilebilir. Zîra bu büyük camiler toplumun sadece dini hayatı için değil, aynı zamanda sosyal hayatı için de önemli yapılarıdır.

II. Bayezid döneminde inşa edilmiş olan ikinci cami ise, Davud Paşa Camii'nin kuzeyinde ve kıyıya daha yakın bir yerde kalan Selman Ağa Camii'dir.¹⁹¹ Cami, kapı ağası Abdullah oğlu Selman Ağa tarafından 912/1506 tarihinde yaptırılmış ve ihya edilerek günümüze kadar gelmiştir.¹⁹² Selman Ağa'nın vefat tarihi ise caminin avlusunda bulunan mezar taşına göre 914/1508'dir.¹⁹³ *Hadika*'da mahallesinin olduğu yazmaktadır.¹⁹⁴ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde *Selman Ağa Mahallesi* ismiyle de kaydı bulunmaktadır.¹⁹⁵ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise ilk mahalle kaydı 921/1515 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Selman Ağa Mescidi Mahallesi* olarak geçmektedir.¹⁹⁶

Selman Ağa Camii'nin de Davud Paşa Camii gibi sosyal yaşamı canlı tutan çarşı ve pazar gibi kamusal alanların bulunduğu yerde olduğu görülür. Üsküdar Kadı Sicillerinde 924/1518 ve 927/1521 tarihli kayıtlarda Selman Ağa'nın cami dışında bir de kervansarayının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Bundan yaklaşık 70 sene sonraki başka bir sicil kaydında ise, Selman Ağa Vakfı'na ait bir kervansarayın Üsküdar'daki Gülfem Köprüsü'nün üzerinde olduğu öğrenilir.¹⁹⁸ Kayıtlarda adı geçen bu kervansarayların aynı yapılar olup olmadıkları henüz tespit edilememiştir. Ancak böyle bir durumun ihtimaller dahilinde olduğu belirtilmelidir. Zîra üzerinde Selman

---

¹⁹⁰ Kuban, *İstanbul Yazıları*, s. 55.

¹⁹¹ Selman Ağa Camii, günümüzde Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Selmani Pak Caddesi ile Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nin bulunduğu köşede kalmaktadır.

¹⁹² *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 333, 334.

¹⁹³ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 187. Bunun yanında tezkire ve biyografik kaynaklar üzerinden Üsküdar'daki mimari yapıların incelendiği bir çalışmada bahsi geçen Süleyman Ağa buradaki Selman Ağa olmalıdır; Yunus Kaplan, "Tezkireler ve Biyografik Kaynaklar Işığında Üsküdarlı Önemli Şahsiyetler, Üsküdar'daki Mimari Yapılar ve Yer Adları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII. 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, c. 1, (2015), s. 310.

¹⁹⁴ s. 615.

¹⁹⁵ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793, nr. 436, s. 392.

¹⁹⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 206 (hüküm no. 283).

¹⁹⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 79 (hüküm no. 36), 362 (hüküm no. 730).

¹⁹⁸ Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", s. 458.

Ağa'ya ait kervansarayın olduğu öğrenilen bu köprüye her ne kadar Gülfem Köprüsü denilse de, köprünün ismi Kanuni döneminde Gülfem Hatun'un yaptırdığı eserler arasında geçmemekte ve bu sebepten ötürü yapılış tarihi bilinmemektedir. Köprünün bu isimle anılmasının Gülfem Çarşısı içerisinde olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁹ Bahsi geçen kervansarayların aynı yapılar olması halinde, bu köprünün Kanuni döneminden önce beldede kurulmuş olduğu söylenebilecektir. Ancak kesin bir şekilde böyle bir kanıya varmak henüz mümkün değildir. Bunun yanında yine sicil kayıtlarından bu vakfın Üsküdar'ın merkezinde bulunan bir zaviyesinin olduğu da anlaşılmaktadır. Vakfın tespit edilen en eski tarihli idâne hücceti 925/1519 tarihlidir.²⁰⁰

II. Bayezid döneminde karşımıza çıkan bir diğer dini yapı ise günümüze ulaşmayan Hamza Fakih Mescidi'dir. Fatih Mescidi'nin kuzeydoğusunda, Rum Mehmed Paşa Cami'nin ise güneydoğusunda kalan mescidin bu yapılara nazaran kıyı şeridinden daha içeride kaldığı görülmektedir.²⁰¹ Burası Üsküdar ve Boğaziçi'ne bakan hâkim bir bölgedir.²⁰² *Hadika*'nın yazarına göre, Hamza Efendi 905/1499-1500 yılında vefat etmiştir.²⁰³ Dolayısıyla mescit bu tarihten evvel, II. Mehmed ya da II. Bayezid döneminde yaptırılmış olmalıdır. Yine aynı eserde mahallesi olduğu belirtilmektedir.²⁰⁴ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde *Hamza Fakih Mahallesi* ismiyle de kaydı bulunmaktadır.²⁰⁵ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise mahalleye ait ilk kayıt 929/1523 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Hamza Fakih Mahallesi* olarak geçmektedir.²⁰⁶ Dolayısıyla mahallenin bu tarihten önce teşekkül etmiş olduğu söylenebilir. Bir sicil kaydından mahallede Hamza Fakih'in bir tatlı su kuyusu olduğu

---

¹⁹⁹ "A.g.m.", s. 456-458.

²⁰⁰ Selman Ağa Zaviyesi Vakfı için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 187, 188.

²⁰¹ Hamza Fakih Mescidi'nin, günümüzde Kaptan Paşa Camii'nin yerinde bulunduğu, II. Mehmed dönemi fakihlerinden Hamza Efendi'nin 915/1510 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 5.; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c.1, s. 206.; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976), s. 45. Kaptan Paşa Camii (Kaymak Mustafa Paşa Camii), günümüzde Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi içerisinde, Kaptanpaşa Sokağı üzerindedir.

²⁰² *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 223.

²⁰³ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 636.

²⁰⁴ Hamza Fakih Mescidi harap olduktan sonra yerine Kaptan Paşa Camii yaptırılmıştır. Bu sebeple *Hadikatü'l-cevami*'de Hamza Fakih Mescidi, Kaptan Paşa Camii başlığı altında işlenmiştir; *A.g.e.*, c. 2, s. 636, 637.

²⁰⁵ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793, nr. 436, s. 379.

²⁰⁶ ÜŞS, 3, 118b/1.

öğrenilir.²⁰⁷ Ayrıca Hamza Efendi'nin 915/1510 tarihli vakfiyesinde Üsküdar'daki vakıf mülklerine ulaşmak mümkündür. Bu vakıf mülkleri arasında Üsküdar'da 2 dükkânı olduğu da anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Bu yapıların dışında Hacı İbrahim kızı Fatma adına 914/1508 yılında düzenlenen bir vakfiyeden Üsküdar'da bu isimle bir mabet bulunduğu anlaşılmaktadır. Demirci ismiyle anılan bu mabedin günümüzde Fevziye Camii'nin yerinde olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁹ Burası günümüz ismi ile Selmanipak Caddesi üzerinde Bülbül Deresi Mezarlığı civarında, diğer yerleşim yerlerinden daha içeride ve kuzeyde kalan kıyıda daha yüksek bir bölgedir. *Sicill-i Osmani*'de Fatma Hatun adında bir kişinin Üsküdar'da mescit yaptırdığı yazmakta ama yer veya tarih bilgisi bulunmadığı için bu mescidin bahsi geçen mabet olup olmadığı anlaşılamamaktadır.²¹⁰ Aynı zamanda ne tahrir defterlerinde ne de kadı sicillerinde bu isimde bir mahalle kaydına rastlanmamıştır.

Bu yapılarla birlikte merkezindeki kuruluşlar ve çevresinde gelişen ünitelerle, Üsküdar'ın yavaş yavaş bir pazar merkezi haline gelmeye başlayarak, "kasaba" görünümüne bürünmeye başlamış olduğu söylenebilir.²¹¹ Aynı zamanda camilerle birlikte burada toplanan çarşılar, hanlar ve kervansaraylar, Anadolu'ya bağlanan yeni

---

²⁰⁷ *ÜŞS*, 15, 22a/2.

²⁰⁸ 2 dükkân dışında, bu mülklere ait kayıtlardan Hamza Fakih'in Üsküdar'da Davud Paşa İmaretî'nin nezdinde 1 vakıf bahçesi olduğu ve oturması için zevcesi Ayşe'ye 2 katlı bir hane ve atiki Ahmed'e ise tek katlı bir hane vakfettiği anlaşılır. Bunların yanında Hamza Fakih Üsküdar'daki mescidinin yakınında imam için, bahçesinde üzüm bağı olan tek katlı bir hane ve müezzin için de mescidin nezdinde başka bir hane vakfetmiştir. İmam günlük 2 akçe, müezzin ve mütevellî 1 akçe, ferraş aylık 15 akçe ve cabi ise 10 akçe almaktadır. Hamza Fakih'in Üsküdar dışında başka vakıf mülkleri de vardır. Bunlar Hoca Kasım Mahallesi'nde bulunmak üzere 2 katlı 5 hane, tek katlı 6 hücre ve 1 dükkândan oluşmaktadır. Bu kaydın ardından gelen başka bir kayıta ise, Hamza Fakih'in eşi olduğu anlaşılan Ayşe bt. Pir Mehmed'in bu vakfa 10.000 akçe vakfetmiş olduğu görülür bkz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 59. Hamza Fakih Vakfı için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 213-127.

²⁰⁹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, 171. Fevziye Camii günümüzde Selami Ali Mahallesi içerisinde, Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Bülbül Deresi Mezarlığı'nın yanındadır. Ancak 992/1585 tarihli bir kayıta Bülbül Deresi'nin etrafında ihdas edilen evler için bir mescide ihtiyaç hasıl olduğu öğrenilmektedir. Dolayısıyla mabet bu bölgede inşa edilmiş ise, bu tarihe kadar varlığını koruyamamış olmalıdır; BOA, *KK*, nr.103, s. 308. Bu belgeyi benimle paylaşan danışman hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a teşekkür ederim.

²¹⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 510.

²¹¹ "Kasaba" tabiri için yapılan bir tanım için bkz. Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *The Journal of Ottoman Studies*, S. 2 (1981), s. 3.; kasabalar üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkezidir. Kasabalarda pazar yeri veya onun yanında kurulmuş ulu cami, kasabanın merkezini teşkil eder. Kasabaları daha hareketli kılan, içinde han veya ılıca gibi kuruluşların mevcudiyetidir.

karayolları sebebiyle Üsküdar'ın yeni bir önem kazanmaya başladığını ve buradaki yerleşimin de arttığını göstermektedir.²¹² Sosyo-ekonomik amaçlarla kurulmuş olan tüm bu yapılarla camilerin iç içe olmasına bakarak, yerleşim yerindeki sakinlerin dini hayatı ile ticari ve sosyal hayatının da iç içe olduğunu söylemek mümkündür.

II. Bayezid döneminde beldede kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerin konumları Şekil 3'teki haritada gösterilmektedir. Haritada dini yapılar numaralandırılmış ve yaptırıldıkları tarihler isimlerinin yanında belirtilmiştir. 3 numara ile gösterilen Hamza Fakih Mescidi'nin kuruluş tarihi ile ilgili belirlenen dönemin bir tespitten ziyade, bir tahmin olduğu belirtilmelidir. Zira bu mescidin ne zaman yaptırıldığı tespit edilemediği için, banisinin 1500 yılında vefat etmesi dikkate alınmış ve II. Bayezid döneminde kurulduğu varsayılmıştır. Haritada 4 numara ile gösterilen Demirci Mescidi'nin yeri ise kesin bir şekilde tespit edilemediği için, numarasının yanına soru işareti konulmuştur. Numaralandırılmamış dini yapılar ise, bir önceki haritada gösterilen ve II. Bayezid döneminden önce beldede kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerdir.

Şekil 3. Üsküdar Beldesinde II. Bayezid Döneminde Kurulan Dini Yapılar

I. Selim dönemine bakıldığında, Üsküdar'ın fiziki yönden gelişiminin bu padişah döneminde de devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Üsküdar'da 3 mescidin daha kurulduğu tahmin edilmiş ve bu mescitlerin buldukları yerlerde aynı isimle

²¹² *İstanbul Bir Kent Tarihi*, s. 224.

mahallelerin oluştuğu tespit edilmiştir. Bu dönemde diğer dönemlere nazaran bölgeyle ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak mümkündür. Zîra Üsküdar Mahkemesi'nin bu döneme ait iki sicili günümüze kadar gelmiştir.²¹³

I. Selim döneminde kurulduğu tahmin edilen mescitlerden ilki Bulgurlu Mescidi'dir.²¹⁴ İhya edilerek günümüze gelen bu mescit, Kara Davud Paşa Camii'nin güneydoğusunda düzlük bir yere inşa edilmiştir. Mescidin banisi ve kuruluş yılı bilinmemektedir. *Hadika*'da mahalle bilgisi bulunmaktadır.²¹⁵ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde de *Bulgurlu Mahallesi* ismiyle mahalle kaydına ulaşmak mümkündür.²¹⁶ Üsküdar Kadı Sicillerinde 921/1515 tarihli bir sicil kaydından bu tarihten önce Bulgurlu adında bir mescidin, 922/1516 tarihli başka bir kayıttan ise mahallesinin teşekkül etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kayıttaki mahallenin adı *Bulgurlu Mahallesi* olarak geçmektedir.²¹⁷ Ayrıca sicillerde Bulgurlu Köyü'ne ait kayıtlar da bulunmaktadır. Ancak Bulgurlu Mahallesi Üsküdar beldesinde bir mahalle, Bulgurlu köyü ise Üsküdar kazasına bağlı bir köy olmak üzere birbirinden ayrı iki yerleşim yeridir.²¹⁸

I. Selim döneminde kurulduğu tahmin edilen bir diğer mescit de Kefçe Dede Mescidi'dir. Günümüze ulaşmayan mescit, Üsküdar koy ve çevresindeki yerleşim yerlerinden daha güneyde ve kıyıda içeride kalan bir yerde, Kefçe Dede namıyla şöhret bulan bir kimse tarafından kurulmuştur.²¹⁹ *Sicill-i Osman*'da Kefçe Dede'nin 947/1540 tarihinde vefat ettiği yazmaktadır.²²⁰ Bu kişinin asıl isminin Süleyman b.

---

²¹³ Üsküdar'a ait, 919-927/1513-1521 ve 924-927/1518-1521 yıllarını ihtiva eden 1 ve 2 numaralı defterler Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından neşredilmiştir.

²¹⁴ Bulgurlu Mescit Camii, günümüzde Çavuşdere Caddesi, Bulgurlu Mescit Sokağı ve Tavukçu Bakkal Sokağı'nın birleştiği noktadadır. Bulgurlu Mescidi Vakfı adına kaydedilmiş iki idane hücceti için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 202.

²¹⁵ *Hadikat'ül-cevami*, c. 2, s. 646.

²¹⁶ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793, nr. 436, s. 386.

²¹⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 199, 200 (hüküm no. 265), 228 (hüküm no. 345).

²¹⁸ Bulgurlu Mahallesi ve Bulgurlu Köyü'nün birbirinden ayrı iki yer olduğuna dair bkz. Feridun M. Emecen, "Üsküdar'ın Kayıp Mahallesi: Bulgurlu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018*, c. 1, (2019), s.161, 162.

²¹⁹ 1675 tarihinden bir müddet evvel cami haline getirilmiştir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 242. Kefçe Dede Mescidi'nin yerinde bugün Ahmediye Camii bulunmaktadır. Bu cami, günümüzde Ahmediye Mahallesi içerisinde, Gündoğumu Caddesi üzerindedir.

²²⁰ Mehmed Süreyya, c. 3, s. 879.

Abdi olduğu ise kadı sicillerindeki kayıtlardan öğrenilmektedir.²²¹ Yine başka bir kayıta mahallenin ismi *Kefçe Süleyman Mahallesi* olarak geçmektedir.²²² *Hadika*’da mahallesinin olduğu yazmaktadır.²²³ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde ise *nam-ı diyar Eyerci* şerhiyle mahalle kaydı bulunmaktadır.²²⁴ Üsküdar Kadı Sicillerinde mahalleye ait ilk kayıt 924/1518 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Kefçe Mescidi Mahallesi* olarak geçmektedir.²²⁵ Kayıta bakarak mescidin de bu tarihten evvel kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kurulmuş olduğu tahmin edilen son mescit ise ihya edilerek günümüze kadar gelen Geredeli Mescidi’dir. Mescit, çarşıların bulunduğu merkeze yakın bir noktada bulunmaktadır.²²⁶ *Hadika*’da mahallesinin olduğu ve mescidin 998/1589 yılında vefat eden Geredeli Çelebi tarafından yaptırıldığı yazmaktadır.²²⁷ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde de *Geredeli Mahallesi* ismiyle kaydı bulunmaktadır.²²⁸ Sicillerde ilk kaydın 925/1519 yılına ait olmasından²²⁹ mahallenin bu tarihten evvel teşekkül etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kayıta mahallenin ismi *Geredeli Mahallesi* olarak geçmektedir. Geredeli Mescidi’nin ismi ise aynı defterde fakat Kanuni dönemine ait 927/1520 tarihli bir davada geçer.²³⁰ Dolayısıyla caminin 1520 yılından önce inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Caminin yanında günümüze kadar ulaşmayan ve ne zaman bina edildiği bilinmeyen bir mektebin olduğu da rivayet edilir.²³¹ Bunun

---

²²¹ “mahmiye-i Üsküdar’da Kefçe demekle maruf Elhac Süleyman bin Abdi bina ettiği mahalle”; *ÜŞS*, 23, 7b/1. Hacı Kefçe b. Abdi ismine 935/1529 yılına ait bir kayıta rastlanmaktadır. Kayıta geçen isim, bahsi geçen kişi ise Kefçe Dede’nin bu yıllarda yaşıyor olduğu sicil kayıtlarından da anlaşılmış olmaktadır; *ÜŞS*, 6, 69a/3. Tahsin Özcan da Hacı Süleyman b. Abdi’nin meşhur isminin Hacı Kebeci olduğunu belirtmiştir; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 118. Kefçe Dede halk arasındaki rivayete göre, fakir olan kimselere ev ev dolaşarak aş dağıttığı için bu isimle şöhret bulmuştur. İkinci rivayete göre ise, bu isimle anılmasının sebebi darphanede bulunan altınların muhafaza ve taşınması görevinde bulunmuş olmasıdır; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 242.

²²² *ÜŞS*, 6, 28a/3.

²²³ Kefçe Dede Mescidi eserde, yerine yaptırılan Ahmediye Camii başlığı altında ele alınmıştır. c. 2, s. 617, 618, 619.

²²⁴ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793, nr. 436, s. 386.

²²⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924-927/M.1518-1521)*, s. 70 (hüküm no. 13).

²²⁶ Geredeli Çelebi Camii, günümüzde Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Uncular Caddesi ile İmam Nasır Sokağı’nın birleştiği noktada bulunmaktadır. Geredeli mescidi için yapılan muhtelif vakıflar için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 209.

²²⁷ *Hadikatü’l-cevami*, c. 2, s. 615.

²²⁸ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793, nr. 436, s. 381.

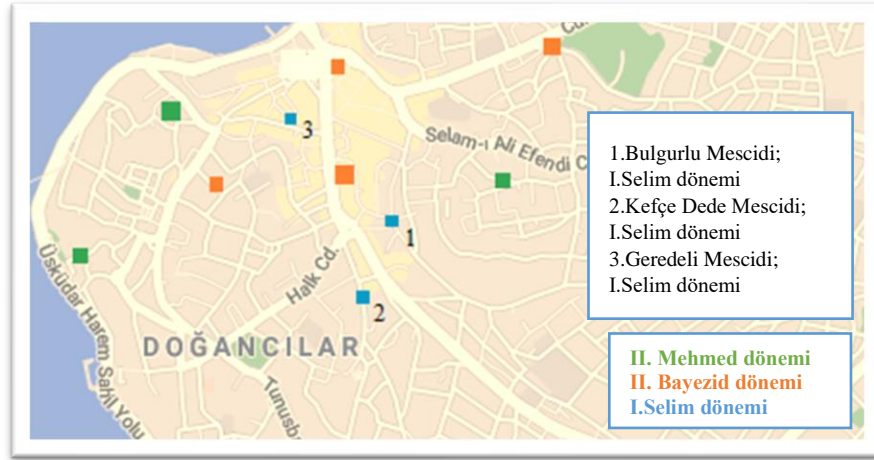
²²⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicili*, s. 105, 106 (hüküm no. 117).

²³⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924-927/M.1518-1521)*, s. 454 (hüküm no. 847).

²³¹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 910.

yanında sicillerde 925/1519 tarihli kayıtlarda belde Lütü Çavuş adında bir kimse tarafından yaptırılmış iki tane mektebin daha bulunduğu öğrenilmektedir.²³²

I.Selim döneminde belde kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerin konumları Şekil 4'teki haritada gösterilmektedir. Bu yapıların bahsi geçen dönemde kurulduklarının tespit edilmediği, yalnızca tahmin edildiği belirtilmelidir. Zira mescitlerin kuruluş tarihlerine dair herhangi bir bilgiye ulaşılammış, bunun için sicillerdeki kayıtlara başvurulmuştur. Bu kayıtlar da mescitlerin kuruluş tarihlerine dair herhangi bir bilgi içermemekte, bunlardan yalnızca mescitlerin hangi tarihlerde kurulmuş oldukları anlaşılmaktadır. Elde edilen kayıtlar I. Selim dönemine ait olduğu için, mescitlerin de bu dönemde kurulmuş oldukları varsayılmıştır. Haritada numaralandırılmış dini yapılar bu dönemde belde kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerdir. Numaralandırılmamış yapılar ise daha önceki dönemler için tespit edilen dini yapılardır.

Şekil 4. Üsküdar Beldesinde I. Selim Döneminde Kurulan Dini Yapılar

I. Selim dönemini içeren Üsküdar Kadı Sicillerinde Bulgurlu, Kefçe ve Geredeli mahalleleri dışında, 4 mahalle kaydına daha ulaşılmıştır. Bu mahalleler Mehmed Paşa Camii, Davud Paşa Camii, Selman Ağ ve Bahriye Mahalleleridir. Bunların dışında bu

²³² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 374 (hüküm no. 678); s. 429 (hüküm no. 809). Kayıtlarda mekteplerin Mehmed Paşa Hamamı kurbunda bina edildikleri anlaşılmaktadır.

sicillerde Salacak ve Hamza Fakih Mahallelerine ait herhangi bir kayda ise rastlanmamıştır.

Sicillerdeki kayıtlarda *Bahriye Mahallesi* olarak adı geçen mahalle, yeni bir mahalle değildir. Zira bu mahallenin Salacak Mahallesi olduğu bir sicil kaydından öğrenilmektedir.²³³ Mahallenin isminin Bahriye Mahallesi olarak geçtiği pek çok davaya rastlanmıştır. Bu davaların ilki 931/1525 tarihlidir.²³⁴ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defterinde ise Bahriye Kalesi'ne ait nefer sayıları Salacak Mahallesi'ne ait hane sayılarının altında kaydedilmiştir.²³⁵ Salacak Mahallesi'nde bu zamana kadar bir kalenin olduğuna dair hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Bu sebepten ötürü Bahriye Kalesi'nin Kız Kulesi olabileceği düşünülebilir. Zira Salacak mevki, Kız Kulesi'nin tam karşısındaki tepelik alandır. Bunların yanında *Bahriye Mescidi* adında bir mescit kaydı bulunmaktadır ki bu kayıt 932/1526 senesine aittir.²³⁶ Mescidin I. Selim tarafından Kız Kulesi'nde inşa ettirildiği 957/1550 tarihli bir sicil kaydından öğrenilmektedir.²³⁷

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda I. Selim döneminin sonunda beldede 3 cami, 7 mescit kurulmuş ve bu dini yapıların 8 tanesinin buldukları yerlerde birer mahalle oluşumunun gerçekleşmiş olduğu tespit edilmiştir. Demirci Mescidi'nin bulunduğu yerde bir mahalle teşekkülü olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamışken, II. Mehmed döneminde inşa edildiği tahmin edilen Durbali Mescidi'nin yerinde Kanuni döneminde bir mahallenin oluştuğu tespit edilmiştir.

I.Selim döneminin sonunda, beldedeki cami ve mescitler dışında medrese, hamam, imaret, kervansaray gibi şehrin oluşumunda etkili olan dini, sosyal ve ticari amaçlara yönelik birbirinden farklı pek çok yapının daha kurulduğu görülmüştür. I. Selim döneminin sonunda beldede toplam 3 cami, 7 mescit, 2 medrese, 3 mektep, 1 çeşme,

---

²³³ ÜŞS, 15, 19b/1. Kayıta geçen ifade “*Bahriye Kalesi Mahallesi Salacak Mahallesi demekle marufur*” şeklindedir.

²³⁴ ÜŞS, 5, 28a/1. Bu sicilin İSAM Yayınında mahallenin ismi *Kameriye* olarak okunmuştur; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil H. 930-936/M.1524-1530*, s. 160 (hüküm no 239).

²³⁵ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 438, s. 793. 971/1563 yılına ait bir sicil kaydı da bu kaledeki mevcut toprakların toplam sayısını vermektedir; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M.1562-1563)*, s. 75 (hüküm no. 2).

²³⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil H. 930-936*, s. 327 (hüküm no. 603).

²³⁷ ÜŞS, 15, 70a/3.

3 imaret, 3 kervansaray, 3 hamam ve 1 zaviyenin bulunduğu tespit edilmiştir.²³⁸ Ayrıca bu dönemin sonunda beldeye yaklaşık 70'e yakın dükkânın bulunduğu da söylenebilir. Bu dükkânlar arasında bezirhane, meyhane ve bozahane gibi esnaf dükkânları da bulunmaktadır.²³⁹ Tüm bu yapılardan dini yapılar Tablo 3'te, eğitim, sosyal ve ticari amaçlara yönelik yapılar ise Tablo 4'te gösterilmektedir.

Teşekkül eden 8 mahalle ve kıyıya yakın bölgelerinde kurulan vakıf müesseseleriyle, I. Selim döneminin sonunda Üsküdar beldesinin ticari ve sosyal ilişkilerin geliştirildiği bir yerleşim yeri haline dönüşmeye başladığını söylemek mümkündür.²⁴⁰ Beldede teşekkül eden mahallelerin merkezindeki mescitlerin konumlarına bakarak bu yerleşim yerinin, Üsküdar koy ve çevresinden günümüz yer isimleriyle güneybatıda Salacak Mahallesi, güneydoğuda Bulgurlu Mescit Sokağı, güneyde ise Gündoğumu Caddesi'nin başlangıcına kadar uzandığı söylenebilir.

Tablo 3. I. Selim Döneminin Sonuna Kadar Üsküdar Beldesinde Kurulan Dini Yapılar

Cami/Mescit	Zaviye
Fatih M.	Selman Ağa Z.
Rum Mehmed P. C.	
Durbali M.	
Davud Paşa C.	
Selman Ağa C.	
Hamza Fakih M.	
Demirci M.	
Bulgurlu M.	

²³⁸ 1530'lu yıllara ait olan Muhasebe İcmal Defteri'nde nefsi-i Üsküdar bölgesinde 2 cami, 3 mescit, 2 zaviye, 1 medrese ve 2 de hamam kaydı bulunmaktadır; BOA, *Tapu Tasnifi*, nr. 438, s. 793.

²³⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 212 (hüküm no. 303).; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 386 (hüküm no. 783), s. 249, 250 (hüküm no. 485).

²⁴⁰ Yvonne Seng 16. yüzyılın başında Üsküdar'ın tam olarak kentsel bir görünüm kazanmadığını söylemektedir; "The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521–1524" s. 169. Faika Çelik de 16. yüzyılın 2. yarısından itibaren Üsküdar'ın yarı kırsal bir yerleşim yerinden, büyüyen bir şehre dönüştüğünü söylemektedir; "Community in Motion": Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)", s. 30, 31, 32.

Kefçe Dede M.

Geredeli M.

Tablo 4. I. Selim Döneminin Sonuna Kadar Üsküdar Beldesinde Kurulan Diğer Yapılar

Medrese/Mektep	Çeşme	İmaret	Kervansaray	Hamam
Mehmed Paşa Med.	Fatih Ç.	Fatih İ.	Mehmed Paşa K.	Mehmed Paşa H.
Ayasofya Vakıf Med.		Mehmed Paşa İ.	Ayasofya Vakıf K.	Ayasofya Vakıf H.
Geredeli Mek.		Davud Paşa İ.	Selman Ağa K.	Ayazma Sarayı H.
Lütfi Çavuşbaşı Mek.				

Sonuç olarak, Osmanlı döneminde Üsküdar beldesindeki yerleşimin ilk olarak koy ve çevresinde gelişmeye başlamış olduğu ve II. Mehmed döneminden I. Selim döneminin sonuna kadar bölgede pek çok dini, ticari ve sosyal yapının kurulmuş olduğu söylenebilir. Bu yapıların arasında beldenin kıyıya yakın bölgelerinde kurulmuş olan Rum Mehmed Paşa, Davud Paşa ve Selman Ağa vakıflarına ait müesseseler bölgenin merkez olarak gelişimine, dini ve ticari niteliklerle kendine özgü mekânsal biçimini üretmesine önemli katkılar sağlamıştır. Aynı zamanda camiler ile pazar yerlerinin bulunduğu bu bölge imaret, zaviye, hamam, medrese gibi yapılarla da zenginleştirilmiştir. Dolayısıyla bu yapılara bakarak I. Selim döneminin sonunda Üsküdar beldesi için, bir şehrin temel fiziki yapısı için gerekli olan özelliklere sahip olmaya başlamış olduğu söylenebilir.

2.2.1.2. Kanuni döneminde teşekkül eden mahalleler

Kanuni döneminde Üsküdar'da yerleşim koy ve çevresinde yoğunlaşmaya devam etmiş ve zamanla doğu, güney ve güneydoğu kesimlerine doğru genişlemiştir. Beldenin koy ve çevresinde kurulan vakıf müesseselerinde ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu müesseselerin içerisinde Mihrimah Sultan Külliyesi önemli bir yere sahiptir. Bünyesinde cami, medrese, mektep, derslane, imaret, kervansaray (han), misafirhane, meşruta, türbe, su yolu, çeşme, muvakkithane gibi birimleri barındıran külliye²⁴¹, Üsküdar'ın fiziki yönden gelişimine büyük katkı sağlamıştır. 954/1547-48 yılında tamamlanan cami, bulunduğu konum ve anıtsal ölçeğiyle civardaki dini öğelerden farklılaşmaktadır.²⁴² Üsküdar iskelesinin yanı başında konumlanan külliye ise, Asya'ya giden ve gelen yolculara hizmet veren bir hayır kuruluşu olarak tasarlanmıştır.²⁴³ Dolayısıyla sahip olduğu özellikler itibariyle Kanuni döneminde beldenin en büyük vakıf kuruluşu olan Mihrimah Sultan Külliyesi'nin, beldedeki toplumsal yaşamın merkez noktasında bulunduğu söylenebilir. Bu külliye dışında kurulan diğer vakıf müesseseleri de göz önünde bulundurulduğunda, beldede giderek büyüyen bir ticaretin olduğunu söylemek de mümkündür. Ancak yine de bu ticaretin sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Zira burada bir bedesten bulunmamakla birlikte²⁴⁴, burası ticarete yönelik yabancı gemilerin yanaştığı derin bir koya sahip olmadığı için bir liman görevi değil, İstanbul veya Galata'ya gelen malların boşaltılmasını ve taşınmasını sağlayan bir iskele görevi görmektedir.²⁴⁵ Dolayısıyla Üsküdar'ın Kanuni

²⁴¹ Bekir Yılmazörnek, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi", s. 5.

²⁴² Nihal Coşkun, "Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar", (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2004), s. 112, 113.

²⁴³ Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 404.

²⁴⁴ 997/1588-89 tarihli bir belgede, beldede bir bedesten olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Belgede Üsküdar sakinleri için tüccarların ve vergi tahsildarlarının mallarını emniyetle muhafaza edebilecekleri bir yerin gerekli olduğu bildirilmektedir; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 34.

²⁴⁵ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 79, 80, 87, 88. Üsküdar'da Salacak, Kavak, Öküz Limanı, Büyük İskele gibi birden fazla iskele bulunmaktadır. Ancak bu iskelelerin tam olarak hangi tarihlerde kullanılmaya başlandığı hakkında net bir bilgiye ulaşılamamıştır; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1489-1493. Üsküdar İskelesi iltizam olarak bir eminin idaresine verilmektedir. Bununla ilgili sicilde bulunan bir dava için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936/ M.1524-1530)*, s. 116 (hüküm no. 201). 972/1565 yılında Üsküdar'daki iskelelerden hareket ederek Üsküdar ile İstanbul arasında işleyen kayıklar 40 adet olup, 12 kişi alabilecek büyüklüktedir; Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammet Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, haz. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), s. 270 (hüküm no. 464); s. 294, 295 (hüküm no. 516). Üsküdar iskelesine tayin edilen kethüda bir yeniçeridir. Bu durum buradaki kayıkçı veya peremecilerin asker zümresinden

döneminde, yeni teşekkül eden mahalleleri ile birlikte, Anadolu'dan gelen kervan mallarının boşaltıldığı, tüccarların hayvanları ile konakladığı ve belirli bir esnaf grubunun toplu olarak barındığı bir yerleşim yerine dönüştüğü söylenebilir.

Kanuni döneminde Üsküdar beldesinde kurulan vakıf müesseselerinin sayılarına bakarak, seleflerine göre şehrin hem fizik unsurlar bakımından hem de nüfus bakımından daha kalabalık bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Şehirdeki yapılanma önce vadi tabanında gerçekleşmiş, daha sonra beldenin yüksek bölgelerine doğru uzanmaya başlamıştır. Bu dönemde karşımıza çıkan ilk mescitlerden biri, Üsküdar koyunun güneyinde Eski Hamam olarak bilinen Rum Mehmed Paşa Hamamı'nın karşısında çeşitli onarımlarla günümüze kadar gelen Hüsrev Ağa Mescidi'dir. Mescidin hangi tarihte inşa edildiği bilinmemekte ancak banisi darü's-saade ağası olan Hüsrev Ağa'nın 930/1523 senesindeki vefat kaydına göre, bu tarihten önce yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir.²⁴⁶ Mescit, kayıtlarda *Ağa Mescidi* veya *Eski Hamam Mescidi* olarak da geçmektedir.²⁴⁷ *Hadika*'da ise mahallesinin bulunmadığı yazmaktadır.²⁴⁸ 438 ve 436 numara ile kayıtlı tahrir defterlerinde de Hüsrev Ağa adında bir mahalle kaydı bulunmamaktadır. Üsküdar Kadı Sicillerinde de bu isimde bir mahalleye rastlanmamıştır. Dolayısıyla mescidin bulunduğu yerde adını taşıyan bir mahalle oluşumunun gerçekleşmediği söylenebilir.

Bazı mescitlerin varlıklarını, mahallelerin ise isimlerini günümüze kadar koruyamamış olmaları yerlerinin tespit edilmesini güçleştirmiştir. Örneğin Üsküdar beldesinde varlığını günümüze kadar koruyamamış mescitlerden biri olan Kazancı Mescidi'nin ismine, ancak bazı kayıtlar üzerinden ulaşmak mümkün olmuştur. *Hadika*'da hakkında bilgi bulunmayan mescidin ismi, ilk olarak 929/1522 tarihli bir sicil kaydında²⁴⁹ ve Şahıhuban isimli bir kadın baninin 930/1523 tarihli vakfiyesinde geçmektedir.²⁵⁰

---

olduğunu göstermektedir; Cengiz Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (1984), s. 113. İstanbul'dan Üsküdar'a, Üsküdar'dan İstanbul'a yolcu taşınması üzerine bir dava için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 450, 451 (hüküm no. 1006).

²⁴⁶ Hüsrev Ağa Camii, günümüzde Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Rumi Mehmet Paşa Sokağı üzerindedir. Mescide minberini 1197/1783 tarihinde vefat eden Ahmet Ağa koymuştur bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 213, 214.

²⁴⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 163.

²⁴⁸ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 616.

²⁴⁹ ÜŞS, 3, 69a/1.

²⁵⁰ *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 239. Kazancı Mescidi vakfına ait bir kayıt için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 232.

Günümüze kadar ulaşmadığı veya isim değiştirdiği tahmin edilen Kazancı Mescidi'nin Bulgurlu Mahallesi'nde bulunduğu ise bir başka sicil kaydından öğrenilmektedir.²⁵¹ Mahallenin ismine ise sadece 928/1521 tarihli ve 929/1523 tarihli olması muhtemel 2 tereke kaydında rastlanmıştır.²⁵² Dolayısıyla 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde de kaydı bulunmayan bu mahalle, zamanla varlığını koruyamamış veya isim değiştirmiş olmalıdır. Bu noktada I. Selim döneminde Bulgurlu Mahallesi'nde inşa edilen Bulgurlu Mescidi'nin, Kazancı Mescidi olma ihtimalinin bulunduğu belirtilmelidir. Ancak bu kanıyı ispatlayacak herhangi bir bulguya ulaşılamadığı için, Kazancı Mescidi ve Bulgurlu Mescidi bu araştırmada 2 ayrı dini yapı olarak değerlendirilmiştir.

Yeri kolaylıkla tespit edilemeyen bir diğer mahalle ise Hacı Mehmed Mahallesi'dir. Bu mahallenin yerini tespit etmek için öncelikle beldede Hacı Mehmed ismi ile kurulan dini yapılar araştırılmış ve daha sonra bu yapılar içerisinde etrafında bir mahalle oluşumu gerçekleştiği tahmin edilen mescit çeşitli kaynaklar üzerinden elde edilen bilgilerin yardımı ile tespit edilebilmiştir. Mahallenin bulunduğu bölge için tahmin edilen ilk yer Selman Ağa Mahallesi'ne yakın bir bölgedir. Zira 935/1528 tarihli bir vakfiyeden Hacı Mehmed b. Yahya adında bir kimsenin Selman Ağa Mahallesi civarında bir mescit bina ettiği öğrenilmektedir.²⁵³ Günümüzde bahsi geçen bölge civarında Tembel Hacı Mehmed adında bir sokak bulunmaktadır.²⁵⁴ Ancak Haskan bu sokakta bulunan Tembel Hacı Mehmed Efendi Camii'nin Atlama Taşı Camii olduğunu, Tembel Hacı Mehmed Efendi'nin ise şahidesine göre 1134/1721-22 yılında vefat ettiğini ve dolayısıyla caminin en geç 1710 tarihlerinde yaptırılmış olabileceğini söylemektedir.²⁵⁵ Konyalı da aynı bilgileri tekrarlamaktadır.²⁵⁶ *Hadika*'da ise bu caminin banisinin el-hac Mehmed Efendi olduğu yazılı²⁵⁷ olsa da,

---

²⁵¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936/ M.1524-1530)*, s. 110, (hüküm no. 183).

²⁵² *ÜŞS*, 3, 29a/1, 74b/1.

²⁵³ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 110. Bahsi geçen mescidin bulunduğu başka bir kayıt için bkz. *a.g.e.*, s. 75.

²⁵⁴ Sokak, Mimar Sinan Mahallesi içerisinde Selami Ali Efendi Caddesi'ni Selman-ı Pak Caddesi'ne bağlayan sokaktır bkz. *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: 24, 2013), s. 308.

²⁵⁵ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 362, 363.

²⁵⁶ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 304.

²⁵⁷ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 645.

hangi Mehmed Efendi'den bahsedildiği anlaşılamamaktadır. Ayrıca Tembel Hacı Mehmed'in Üsküdar'da başka bir cami yaptırdığı da düşünülmektedir.²⁵⁸

Mescitlerin isimlerine bakarak Hacı Mehmed Mahallesi'nin yeri için tahmin edilen diğer noktalar ise Üsküdar koy ve çevresinin güney ve güneydoğusunda kalan, tepelik bölgeler üzerindedir. Mescitler konumlarına göre kuzeyden güneye doğru sıralandığından bunlardan ilki, zamanla tekkeye çevrilmiş olan Kaymakçı Tekkesi Mescidi (İskender Baba Tekkesi Mescidi), ikincisi Arakiyeci Mescidi (Takkeci Mescidi), üçüncüsü ise Arakiyeci Hacı Mehmed Ağa Mescidi'dir. Günümüze ulaşmayan ve İskender Baba Tekkesi de denilen Kaymakçı Tekkesi Mescidi Kanuni döneminde yeniçeri efendiliği yapmış ve 955/1548 yılında vefat etmiş olan Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır.²⁵⁹ Tekkenin ismi 960/1553 yılına ait olması muhtemel bir sicil kaydında Hasan Ağa Mahallesi içerisinde İskender Abdal Tekkesi olarak geçmektedir.²⁶⁰ Buranın Anadolu Seferi'ne çıkan Osmanlı ordusunun, posta tatarlarının ve her sene Mekke'ye gönderilen Surre Alayı'nın geçtiği güzergâh üzerinde işlek bir yer olduğu rivayet edilir.²⁶¹

Kaymakçı Tekkesi'nin güneydoğusunda kalan ve ihya edilerek günümüze gelen Arakiyeci Mescidi ise Mehmed Ağa adında bir kimse tarafından yaptırılmış, 68 sene sonra Cafer Ağa adında bir kimse tarafından yenilenmiştir. Bu mescide Takkeci Mescidi veya Arakiyeci Hacı Cafer Çelebi Mescidi de denmektedir. Halk arasında Divitçiler Camii adıyla da bilinmektedir.²⁶² *Hadika*'ya göre mahallesi bulunmaktadır.²⁶³ Mescidin banisinin vefatı ile ilgili farklı rivayetler vardır. Haskan, Mehmed Ağa'nın 944/1537-38, Konyalı ise 950/1543 senesinde vefat ettiğini

---

²⁵⁸ *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 308.

²⁵⁹ Mescit zamanla Halveti Tekkesi olmuş ve Kaymakçı şeyh denmekle meşhur bir zaviyedarı olmasından ötürü buraya zamanla Kaymakçı Tekkesi denmiştir. Daha sonrasında Celveti Tekkesi haline getirilmiştir. Bugün arsası ve küçük haziresi olan mescit, Gündoğumu Caddesi ve Dönme Dolap Sokağı'nın birleştiği köşede idi; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 236, 237. *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 187.

²⁶⁰ *ÜŞS*, 22, 121b/5.

²⁶¹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, 236.

²⁶² Mescit, III. Mustafa döneminde Seyyid Mehmed Emin Ağa tarafından minber konulmak suretiyle cami haline getirilmiştir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* 1, s. 356. Günümüzde Arakiyeci Hacı Cafer Çelebi olarak anılan bu cami, Zeynep Kâmil Mahallesi içerisinde, Kör Bakkal Sokağı ile Divitçiler Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunmaktadır.

²⁶³ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 628.

söylemektedir.²⁶⁴ Mescit bu tarihlerden evvel yaptırılmış olmalıdır. Etrafında oluşan mahallenin adı da 1250/1834 yılına ait bir belgede *Arakiyeci el-hac Mehmed* olarak geçmektedir.²⁶⁵

Bu yapıların daha güneydoğusunda kalan ve günümüze kadar ulaşmayan bir diğer mescit ise Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırılan Arakiyeci Hacı Mehmed Ağa Mescidi'dir. Bu dini yapıya zamanında Kapağası Mescidi de denilmekteydi. Hacı Mehmed Ağa 950/1543 yılında vefat etmiştir.²⁶⁶ Kanuni döneminde iskeleye²⁶⁷ en uzak, menzihaneye ise en yakın konumda bulunan bu mescit, 1543 yılından evvel yaptırılmış olmalıdır. Bu bölge civarında Kazasker Camii (Divitçiler Camii) adında bir dini yapı daha bulunmaktadır. Ancak bu caminin Kanuni döneminde yaptırıldığına dair kesin bir bilgi olmaması sebebiyle, bu araştırmada Kanuni döneminde kurulan dini yapılar arasında değerlendirilmemiştir.²⁶⁸

Dini yapıların iskeleye olan uzaklıkları aşağıda Şekil 5'teki haritada gösterilmektedir. İskele ile mescitler arasındaki mesafe *Google Maps* programıyla ölçülmüştür. Ancak Kanuni dönemindeki mahalle dokusu ve ulaşım yolları, günümüzdekinden daha farklı olacağı için hesaplanan bu mesafeler yalnızca mescitlerin iskeleye olan uzaklıklarını birbirleri ile kıyaslamak içindir. Şekilde görüleceği üzere, 1 numara ile işaretlenen Hacı Mehmed b. Yahya Mescidi'nin Üsküdar iskelesine yaklaşık uzaklığı 220m, 2 numara ile işaretlenen Kaymakçı Tekkesi Mescidi'nin 950m, 3 numara ile işaretlenen Arakiyeci Mescidi'nin 1.36 km ve 4 numara ile işaretlenen Arakiyeci Hacı Mehmed Ağa Mescidi'nin ise 1.45 km'dir.

---

²⁶⁴ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 356, 357, 358; *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 89, 90.

²⁶⁵ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", s. 167.

²⁶⁶ Günümüze ulaşmayan mescit Toptaşı Caddesi ile Harmanlık Sokağı'nın birleştiği yerde bulunmaktaydı. Mescit 200 sene sonra Reisü'l-küttâb Abdullah Efendi'nin minber koyması ile cami haline getirilmiştir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 74, 75.

²⁶⁷ Çalışma boyunca bahsi geçen iskele Büyük İskele'dir. Bu iskele, 1710 tarihine kadar bugünkü İskele Meydanı'nın yanında idi bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1490. İskele şimdi günümüzde vapur iskelesinin bulunduğu yerdedir.

²⁶⁸ Kazasker Camii için; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 239-241.

Şekil 5. Hacı Mehmed Mahallesinin Konumu İçin İncelenen Mescitler

Bu uzaklıklar karşılaştırıldığında, Üsküdar iskelesine en yakın yerin Mehmed b. Yahya tarafından kurulan mescidin bulunduğu bölge olduğu görülür. Buranın iskeleye olan yakınlığı ve civarında Tembel Hacı Mehmed adında bir sokağın olması göz önünde bulundurulduğunda, mahallenin bu bölgede teşekkül etmiş olduğu düşünülebilir. Ancak Arakiyeci Mescidi'nin kuruluş yılının Kanuni Dönemi'ne rastlaması ve *Hadika*'da mahalle bilgisinin bulunuyor olması da dikkate alınmalıdır. Tüm bu bilgileri daha iyi değerlendirebilmek için Kanuni dönemini içeren Üsküdar Kadı Sicilleri taranmış, Tembel Mahallesi ve Hacı Mehmed Mahallesi ile ilgili pek çok kayda ulaşılmıştır.

Tembel Mahallesi'ne ait ilk kayıt 933/1526,²⁶⁹ Hacı Mehmed Mahallesi' ait ilk kayıt ise 934/1527 tarihlidir.²⁷⁰ Tembel Mahallesi'ne ait kayıtların tarihlerine bakıldığında, mahallenin Kanuni döneminin sonuna kadar varlığını sürdürdüğü de anlaşılır.²⁷¹ Dolayısıyla 1560'lı yılları kapsadığı düşünülen 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde de isminin büyük ihtimalle bulunması gerekmektedir. Aslında mahallenin

²⁶⁹ ÜŞS, 4, 39a/3. Kayıтта mahalle isminin yanında “nefs-i Üsküdar” ya da “kasaba-i Üsküdar” şeklinde bir ifade kullanılmamıştır. Ancak ilerleyen tarihlerdeki bazı davalarda mahallenin nefsi Üsküdar bölgesinde bulunduğu belirtilmektedir; ÜŞS, 25, 33b/2.

²⁷⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, s. 341 (hüküm no. 642).

²⁷¹ 973/1565 yılına ait bir kayıтта Tembel Mahallesi'nin isminin geçtiğine dair bkz. ÜŞS, 28, s. 27b/6.

ismi tahrir defterinde belirtilmektedir. Zîra Hacı Mehmed Mahallesi, *nâm-ı diğer Denbal* şerhi ile birlikte kaydedilmiştir.²⁷² Bu ayrıntının gözden kaçması bu kelimenin bu zamana kadar hep “dinyal” şeklinde okunmuş olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ancak bu kelimenin naib tarafından deftere ağızdan çıkan ses ile veya sehven yazılmış olduğu düşünülürse, “denbal” olarak okunması ve “tembel” kelimesi ile ilişkilendirilmesi mümkündür. Zîra bu yazım şekline kadı sicillerindeki başka kayıtlarda da rastlanmaktadır. Örneğin bir kayıta bu mahalle *Denbel Hoca Mahallesi* ismi ile geçmektedir.²⁷³ Aynı zamanda *İbn Denbel*²⁷⁴ veya *Hoca Mehmed*²⁷⁵ gibi isimlere de rastlanmıştır. Sonuç olarak tüm bu bulguların, bu mahallenin iskeleye en yakın olan Tembel Hacı Mehmed Camii etrafında teşekkül etmiş olduğuna işaret ettiği söylenebilir.²⁷⁶ Böylece bu mahallenin de beldenin koy ve çevresinde teşekkül eden mahalleler arasında olduğu anlaşılır.

Kanuni döneminde Üsküdar koy ve çevresinin daha da yoğunlaşmasıyla, yerleşimin iç bölgelere doğru uzanan vadi tabanına doğru ilerlediği görülür. Burada karşımıza çıkan bir diğer dini yapı Evliya Hoca Mescidi’dir.²⁷⁷ Günümüze kadar gelemeyen bu yapının ve bitişiğindeki mektebin²⁷⁸ beldenin kıyı kesiminden daha içeride kalarak, Bulgurlu Mescidi’ne yakın bir konumda bulunduğu rivayet edilir. Caminin banisinin IV. Murad’ın imamı olan Mehmed Efendi adında bir kimse olduğu ve 1045/1635-34 yılında vefat ettiği de rivayetler arasındadır.²⁷⁹ *Hadika*’da mahallesinin olduğu yazmaktadır.²⁸⁰ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defterinde mahalle kaydı yok iken, 436 numara ile kayıtlı Mufassal Tahrir Defteri’nde kaydı bulunmaktadır.²⁸¹ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise *Ramazan Halife* ismi ile mahalleye ait ilk kayıt 951/1545 tarihlidir.²⁸² Dolayısıyla mahallesinin 1545’li yıllarda teşekkül etmiş olduğu kesindir. Banisinin

²⁷² BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 386.

²⁷³ ÜŞS, 25, 43a/3.

²⁷⁴ ÜŞS, 20, 32b/1.

²⁷⁵ ÜŞS, 9, 105b/3.

²⁷⁶ Hanefi Bostan, 16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar sınırları dahilindeki mahalle ve köyleri gösterdiği haritada, Hacı Mehmed Mahallesi’ni Arakiyeci Mescidi’nin bulunduğu yer olarak işaretlemiştir; “Üsküdar’ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)”, s. 131.

²⁷⁷ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 177, 178.

²⁷⁸ A.g.e. 2, s. 907. Mescit, günümüzde Kuşoğlu Yokuşu ve Evliya Hoca Sokağı’nın birleştiği, yokuşun sol köşesinde ve set üzerindeydi; *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 298.

²⁷⁹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 177, 178.

²⁸⁰ *Hadikatü’l-cevami*, c. 2, s. 646.

²⁸¹ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 387, 388.

²⁸² ÜŞS, 13, 61a/2.

vefat yılı ile mahallenin veya mescidin kayıtlarda görüldüğü yıllar arasında en az 90 senelik bir farkın olması, rivayet edilen mescit kurucusunun bahsi geçen Evliya Hoca olup olmadığı üzerine şüphe düşürmektedir. Bunların yanında sicillerde bu mahallenin *Ramazan Mahallesi*²⁸³, *Ramazan Hoca Mahallesi*²⁸⁴, *Evliya Ramazan Mahallesi*²⁸⁵ ve *Evliya Mahallesi*²⁸⁶ gibi farklı isimlerde, Evliya Mescidi'nin ise 948/1541 tarihli bir vasiyetnamede *Ramazan Halife Mescidi*, 956/1549 tarihli bir vakfiyede ise *Evliya Ramazan Mescidi*²⁸⁷ isimleriyle kaydedildiği görülmektedir. Aynı zamanda Ramazan Fakih b. Abdullah vakfına ait kayıtlar da *Ramazan Halife*, *Evliya Ramazan*, *Evliya Hace* veya sadece *Evliya Vakfi* isimleriyle kaydedilmiştir.²⁸⁸ Bu kayıtlara bakarak Evliya Hoca olarak bahsedilen kişinin rivayet edildiği gibi IV. Murad'ın imamı olan Mehmed Efendi'den ziyade sicillerde geçen Ramazan Halife olma ihtimalinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Evliya Hoca Mahallesi gibi, mescidinin de Kanuni döneminde kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda bahsi geçen mescitlerin yanında, Üsküdar beldesine bir şehir kimliği kazandıran en önemli iki yapı ise Kanuni döneminde iki saray kadını tarafından inşa edilmiştir. Bunlardan bir tanesi Kanuni'nin cariyesi olan Gülfem Hatun'a, diğeri ise kızı Mihrimah Sultan'a aittir. Gülfem Camii, Mihrimah Sultan Camii'nden daha önce inşa edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın önce cariyesi, sonra gözdesi olarak bilinen Gülfem Hatun'un²⁸⁹ 949/1542 tarihli Şeyhülislâm Mevlâna Ebüssuud imzalı vakfiyesinde adı Abdurrahman kızı Gülfem Hatun olarak geçmektedir.²⁹⁰ Gülfem Camii, Üsküdar koy ve çevresinden iç bölgelere doğru uzanan vadi tabanı üzerinde, Davud Paşa Camii'nin neredeyse karşısına denk gelecek bir şekilde

---

²⁸³ ÜŞS, 21, 5a/1.

²⁸⁴ ÜŞS, 20, 57a/4.

²⁸⁵ ÜŞS, 15, 19b/8.

²⁸⁶ ÜŞS, 15, 88b/5.

²⁸⁷ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 132, 154.

²⁸⁸ A.g.e., s. 247, 248.

²⁸⁹ Tahsin Özcan, "Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları", *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006 Bildiriler*, c. 2, (2007), s. 218.

²⁹⁰ *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 435. Bahsi geçen eserde, vakfiyeyi düzenlettiren Gülfem ile saraydaki Gülfem'in aynı kişi olup olmadığı konusunda tereddüt edilmiştir. Ancak Gülfem'in vakfına, Eski Saray reisinin hasbi nazır tayin edilmesinden ötürü sarayla bağlantısının kesin olduğu kanısına varılmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Nuray Güler, "16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)", s. 17.

konumlandırılmıştır.²⁹¹ Cami 946/1539-40 tarihinde inşa edilmiştir.²⁹² *Hâdika*'da ise mahallesinin olduğu yazmaktadır.²⁹³ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defterinde mahalleye ait bir kayıt yokken, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde *Gülfem Mahallesi* olarak kaydı bulunmaktadır.²⁹⁴ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise mahalleye ait ilk kayıt 954/1547 tarihlidir. Bu kayıtta mahalle *Gülfem Hatun Camii Mahallesi* olarak geçmektedir.²⁹⁵

Caminin çevresinde Gülfem Hatun'un günümüze ulaşmayan bir mektebi, medresesi, imareti, kervansarayı ve türbesinin olduğu birtakım kayıtlardan anlaşılmıştır.²⁹⁶ Bu yapılardan mektep ve medresenin camiye yakın bir köşede bulunan türbesinin, imaretin ise yine caminin yakınında bulunan kervansarayın yanında olduğu tahmin edilir. Üsküdar Kadı Sicillerindeki kayıtlara göre, Gülfem Hatun'un şehrin merkezinde bir de zaviyesi olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷ Bu yapılardan yangında harap olduktan sonra günümüze yeniden yaptırılan yalnızca küçük bir cami ulaşmıştır.²⁹⁸ 949/1542 tarihli vakfiyenin İstanbul'a ait Vakıf Tahrir Defteri'nde bulunan kaydında, Gülfem Hatun'un Üsküdar'daki hayratı için birçok emlak ve para vakfettiği anlaşılmaktadır. Bunların arasında kervansarayının yakınında 5 tane vakıf dükkânı da bulunmaktadır. Vakfın, akara ayrılmış 160.000 akçesiyle, daha sonra vakfedilen 360.000 akçesi vardır.²⁹⁹ 972/1564 tarihli başka bir kayıttan ise vakfedilen paranın 550.000 akçeye ulaştığı görülür. Dolayısıyla vakfın hem gayrimenkul hem de nakit para açısından oldukça zengin olduğu söylenebilir.³⁰⁰

---

²⁹¹ Gülfem Hatun Camii, Üsküdar Meydanı'nın yakınında Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nin batı tarafında yer almaktadır. Günümüzde Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi içerisinde, Eski Mahkeme Sokağı üzerindedir.

²⁹² *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 200.

²⁹³ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 615, 616.

²⁹⁴ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 383.

²⁹⁵ Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", s. 455'ten naklen *ÜŞS*, 15, 8b/1.

²⁹⁶ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 201.; A.g.e., 2, s. 910, 911, 986; A.g.e., 3, s. 1240.

²⁹⁷ Handa vefat etmiş yolcuların tereke kayıtlarına bakıldığında, buranın yabancıların konakladığı bir misafirhane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır; Nuray Güler, "16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)", s. 26-31.

²⁹⁸ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 155, 156, 157.

²⁹⁹ Bu bölge dışında, Gülfem Hatun'un Çakır Ağa, Saruca Paşa, Çelebioğlu ve Saman Viran Mahallelerinde olmak üzere birçok hane, dükkân, hücre vb. gayrimenkulü olduğu da görülür bkz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 435.

³⁰⁰ Tahsin Özcan, "Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları", s. 223. Vakfiyede, vakıfta görev yapan vazifelilerden mütevellinin günlük 6 akçe, nazır ve câbinin 5 akçe, kâtip ve muallimin 4 akçe, imam, müezzin, mu'arrif ve bevabın 3 akçe, hatip, vaiz, siracı, halife, sermahfil, beş eczahanandan her birinin 2 akçe ve salâ müezzini ile mektep ve kervansaray sikayesinin 1 akçe aldığı

Bunların yanında kadı sicillerindeki bir kayıta Gülfem adında bir çarşının olduğu da anlaşılmaktadır. Çarşıya ait ilk kaydın 968/1560 yılına ait olmasından ötürü, çarşının bu yıllarda kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca burada Gülfem Hatun vakfına ait 3 dükkân dışında, daha pek çok vakfa ait dükkânlar da bulunmaktadır. Bunların yanında Hamid Efendi Hanı ve Cebecibaşı Hanı olmak üzere iki han ile iki tane kervansarayın da bu çarşıda olduğu anlaşılmaktadır. Kervansaraylardan bir tanesi 11 oda, 7 dükkân ve 1 ahırdan oluşmaktadır.³⁰¹ Sicildeki kayıtlar üzerinden Gülfem Çarşı'sının dükkân sayısını belirlemek mümkün olmasa da, burada hangi mesleklerin icra edildiğini görmek mümkün olmuştur. Kayıtlara bakıldığında bir un değirmeninin, kahve, boza, börek, şerbet, akide, helva gibi gıdaları satan dükkânların yanı sıra bakkal, haddad, hurdacı, semerci, kuyumcu, kalaycı gibi meslek gruplarının da olduğu anlaşılmaktadır.³⁰²

976/1568 tarihli başka bir sicil kaydında ise Gülfem Çarşısı içinde Selman Ağa Mahallesi'nin hemen bitişiğinde Gülfem Hatun tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmeyen ancak Gülfem adında bir köprünün olduğu ve mevcut bir dere üzerinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde dükkânlar bulunan bu köprüden 16. yüzyıl seyyahı Hans Dernschwam da bahsetmiştir. Kaydın 976/1568 yılına ait olmasına rağmen, seyyahın eserinde geçen tarihin 962/1555 olması sebebiyle köprünün bu tarihten önce kurulmuş olduğu söylenebilir. Sicillerde geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla köprü üzerinde bulunan dükkânlarla birlikte, Selman Ağa Vakfı'na ait bir de kervansaray bulunmaktadır.³⁰³

Üsküdar'ın şehir kimliğinin gelişiminde ikinci önemli yapı ise Mihrimah Sultan Külliyesi'dir. 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı hanedanına ait bir kadının adına inşa edilen bu külliye, şehrin kentsel gelişiminde belirleyici olmuştur. Mihrimah Sultan Camii iskelenin kuzeydoğusunda dik bir eğimle denize inen yükseltiye dayalı olarak

---

anlaşılır. İmarette bulunan vazifelilerden ise, tabbah günlük 3 akçe, imaret şeyhi, vekili harç, kilâri 2 akçe, nakıyb ve nazır-ı hüddam ise 1 akçe almaktadır. İmaretin günlük işleyişi için yapılan harcamalara ait kayıtlardan ise imarette pirinç çorbası, nohut, piyaz, et gibi yemeklerin ve aşure, zerde gibi tatlıların yapıldığı anlaşılır bkz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 435, 436.

³⁰¹ Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", s. 456, 457. Çarşıda Gülfem Hatun Vakfı'na bağlı yalnızca 3 dükkân bulunmasına rağmen çarşının Gülfem ismiyle anılmasının, o tarihte çarşıya en yakın caminin Gülfem Camii olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir; "a.g.m", s. 456, 457.

³⁰² "a.g.m", s. 458, 459, 460.

³⁰³ "a.g.m.", s. 458.

konumlandırılmıştır.³⁰⁴ Caminin arkasındaki yükseltiye Sultantepe denilmektedir. Tepenin eteklerinde kuzey güney doğrultusunda uzanan ve Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan için yaptırılan külliyeinin inşasına 1540'ların ilk yıllarında başlanmış ve cami kitabesine göre inşaat 954/1547 yılında tamamlanmıştır.³⁰⁵ Külliye Üsküdar iskelesinin yanı başında konumlanarak önemli bir yol kavşağında bulunmaktadır. Buradan külliyeinin Asya'ya giden ve Asya'dan gelen yolculara hizmet veren bir hayır kuruluşu olarak tasarlandığı düşünülebilir.³⁰⁶ Çeşitli seyahatnamelere ve tarihi kroniklere bakıldığında ise Mihrimah Camii'nin bugünkü konumuna nazaran kıyıya çok daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁷

Bir Mimar Sinan yapısı olan cami, bulunduğu konum ve anıtsal ölçeğiyle civardaki dini öğelerden farklılaşmaktadır.³⁰⁸ Çifte minareli olan cami padişah anıtlarına özgü statü işaretleriyle onurlandırılmıştır.³⁰⁹ Mimar Sinan'ın cami mimarisini toplumsal ve bölgesel statü hiyerarşilerini yansıtabilecek şekilde düzenlediği göz önünde bulundurulduğunda, caminin beldede bulunan diğer dini yapıların üstünde sınıflandırılarak inşa edilmiş olması daha iyi anlaşılır. Zîra en üst statü düzeyine sahip bir hanedan mensubu olan Mihrimah Sultan'ın bu camisi padişahın nikahlı karısından doğma tek kızının özel statüsünü göstermektedir.³¹⁰ *Hadika*'da mahallesinin olmadığı yazmaktadır.³¹¹ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde de mahalle kaydı bulunmazken, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde *Camii-i Sultaniye* ismiyle

---

³⁰⁴ Nihal Coşkun, “Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar”, s. 117.

³⁰⁵ İsmail Orman, “Mihrimah Sultan Külliyesi”, *DİA*, c. 30, s. 40, 41, 42. Bu mimari eserin Mimar Sinan'a ait olduğunu ifade eden ve caminin Kanuni tarafından yaptırıldığına fakat Mihrimah Sultan'ın gerekli harcamalara katkıda bulunduğu dair birtakım kayıtlara rastlanmıştır. Ancak vakfiyelerinde, eserlerini Mihrimah Sultan'ın kendisinin yaptırdığı yazılmıştır; F. Cangüzel ve Güner Zülfikar, “Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri”, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, (2019), s. 551.

³⁰⁶ *Sinan Çağı*, s. 404.

³⁰⁷ Sinan Genim, “Üsküdar Mihrimah Sultan Kervansarayı”, *Osmanlı İstanbulu V: V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017*, (2018), s. 123-125. Mihrimah Sultan Camii, günümüzde Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Paşa Limanı Caddesi üzerindedir.

³⁰⁸ Coşkun, “Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar”, s. 112, 113.

³⁰⁹ *Sinan Çağı*, s. 409.

³¹⁰ *A.g.e.*, s. 24, 154, 401.

³¹¹ c. 2, s. 593. Bir basım hatası veya yanlış bir çeviri olup olmadığı görülmek için eserin Osmanlıcasına da bakılmıştır. Osmanlıca matbu eserde de “Mahallesi yoktur” yazmaktadır; Hafız Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayvansarayı, *Hadikatü'l-cevami*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, H.1281), s. 187.

mahalle kaydına rastlanmaktadır.³¹² Üsküdar Kadı Sicillerinde ise ilk kayıt 957/1550 tarihlidir. Kayıtta mahallenin adı *Sultaniye* olarak geçmektedir.³¹³

Mihrimah Sultan Külliyesi, 954/1547-48 yılında cami, medrese, han (kervansaray) ve imaret olarak inşa edilmiştir.³¹⁴ Cami içerisinde tekke olarak kullanılan ayrı bir bölüm vardır. Kanuni döneminde külliye sonradan türbe ve muallimhaneler (mektepler) eklenmiştir. Muvakkithane, diğer türbeler, meşruta gibi birimler ise daha sonraki dönemlerde ilâve edilmiştir. Külliye'nin çeşmelerinin yapılış tarihleri üzerine ise farklı görüşler vardır. Mihrimah Sultan Camii şadırvanının önündeki yüksek duvarın yüzünde bulunan Mihrimah Sultan Çeşmesi için, Konyalı çeşmenin vakfiyesi gereği 1092/1681 yılında, Hilmi Tanışık ise cami ile beraber yapıldığını söylemektedir.³¹⁵ Bunların dışında külliye ile birlikte yapılan bir de Mihrimah Sultan Sıbyan Mektebi Çeşmesi bulunmaktadır.³¹⁶ Bu çeşmeye 3.000 metre uzunluğunda bir suyolu uzanmaktadır. Bu suyolu Bağlarbaşı Caddesi'ndeki bostan ve kabristan dahilindeki menbalardan çıkıp Bülbül Deresi, Şeyh Camisi, Küçükyokuş yoluyla buraya gelmektedir.³¹⁷

Külliye'nin yapılarından yalnızca cami, medrese, mektep, çeşmeler, türbeler ve hazire günümüze kadar ulaşarak ayakta kalmıştır. Külliye'nin içinde bir hamam olup olmadığı tartışmalıdır.³¹⁸ Haskan Sultan Hamamı'nın, Küçük Hamam veya Kulluk Hamamı olarak bilinen, Mihrimah Camii'nin solunda bulunan ve külliye'ye ait hamam olduğunu belirtmektedir.³¹⁹ Külliye'ye ait birimler caminin çevresine inşa edilmiştir. Deniz kenarında olan caminin 4 avlu kapısından biri Selman Ağa Sokağı'na, biri de medresesine açılmaktadır. Mektep caminin kible tarafında bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşmayan imaretin caminin kuzey yönünde, kervansarayın ise İskele Meydanı tarafında bulunduğu tespit edilmiştir.³²⁰

---

³¹² BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 390, 391.

³¹³ ÜŞS, 15, 150b/4. İkinci kayıta ise mahalle *Cami-i Şerif Mahallesi* olarak geçer; ÜŞS, 15, 155a/6.

³¹⁴ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 213-221; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 261-268.

³¹⁵ Bekir Yılmazörnek, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi", s. 5-13, 64, 65, 66.

³¹⁶ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, 1116, 1117.

³¹⁷ Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları* (İstanbul: İstanbul Su Kanalizasyon İdaresi, 1991), s. 39.

³¹⁸ Sinan Genim, "Üsküdar Mihrimah Sultan Kervansarayı", s. 143.

³¹⁹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 672, 673.

³²⁰ Günümüzde mektep Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Yeni Dünya Sokağı ile Selman Ağa Çeşme Sokağı'nın birleştiği yerde iken, imaret Paşalimanı Caddesi ile Kurşunlu Medrese Sokağı'nın birleştiği

Mihrimah Camii'sinde namazlarla birlikte hutbe okunup Cuma namazı kılınmakta, misafirhanesinde gelen giden ağırlandı, medreselerinde ise ders verilip talebeler yetiştirilmektedir. Vakfiyelerinde camide görevli olan imamların Hanefi usulü üzere tefsir ve hadis nakline kâdir olmaları, hatiplerin tecvidi ve hitabet şartlarını bilmeleri, müezzinlerin güzel sesli olmaları, camide her gün sabah ve ikindi namazlarından sonra otuz cüz-hânın birer cüz okumaları gibi pek çok şart bulunmaktadır. Bunların yanında camide 1 noktacı, 1 hafız-ı kütüb, 2 kayyım, 2 çerağcı ve dua-gûyân gibi görevlilerin oldukları da anlaşılmaktadır.³²¹ İmaretin 8 odalı 1 misafirhanesi, 1 mutfağı, 1 ekmek fırını, 1 kileri, 1 anbarı ve 1 büyük hanı vardır. İmarette handaki misafirler ve medresedeki talebeler için yemek pişirilmektedir. Medrese 16 hücreli ve 1 dershanelidir. Müderris tevcihlerine göre ellili medreseler arasındadır. Muallimhanede ise Müslüman çocuklar Kur'an-ı Kerim'i ve din hükümlerini öğrenmektedir.³²² Mihrimah Sultan Vakfi'nin gelir kaynakları olarak Anadolu Bölgesindeki dükkânlarının arasında, Üsküdar'da han, fırın, mahzen; 1 başçı, 1 berber, 1 şerbetçi, 2 kasap ve 5 arpacı dükkânının yanı sıra 1 bozahane, 1 şemhane, 1 debbağhane, 1 sessiz su değirmeni, 1 içinde ekmek fırını bulunan değirmen, 2 mahzen olmak üzere 7 hane bulunmaktadır.³²³ Bu birimlere bakarak Üsküdar koy ve çevresinin, yaşamın gereksinimlerini karşılayan dini, ticari ve sosyal öğelerle kalabalıklaştığı rahatlıkla anlaşılabilir. Dolayısıyla vakfın cami, mektep ve medreseleriyle Üsküdar'daki eğitim ve öğretim hayatındaki rolünün, imaret ve çeşme gibi yapılarıyla sosyal hizmetlerdeki öneminin, han ve dükkânlarıyla da ticari faaliyetlerdeki payının büyük olduğunu söylemek mümkündür.

Sultan Mahallesi'nde külliyenin ismini taşıyan Mihrimah Sultan Camii'nin dışında başka bir mescit daha bulunmaktadır. Sicillerdeki kayıtlarda varlığından haberdar olduğumuz bu mescit, Hacı Mehmed b. Abdullah adında bir kimse ile zevcesi tarafından ortaklaşa yaptırılmıştır. Mescide ait kayıtlar 971/1563, 972/1564, 973/1565

---

yerdeydi; *A.g.e.*, c. 1, s. 262, *A.g.e.*, c. 2, s. 918, 986, 979. İmaretin aynı zamanda Mihrimah Medresesi'nin solunda kalmaktadır; *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 445.

³²¹ Yılmazörnek, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi", s. 6.

³²² "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi", s. 36, 41, 42, 47, 48, 57. İmaretin matbahında her gün, iyi, halis un ve tuzdan ekmek, koyun etinden de yahni pişmektedir. Ekmek ve etin yarısı sabah, yarısı da akşam olmak üzere hanın imaretindeki misafirler, mücavirler ve fakirlere 1 fodula ve 1 kıt'a yahni olacak şekilde dağıtılmaktadır; F. Cangüzel ve Güner Zülfikar, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri", s. 571.

³²³ "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi", s. 106.

yıllarına aittir.³²⁴ Mahallede Mihrimah Camii dışında başka bir mabedin bulunuyor oluşu, Mihrimah Camii'nin bir Cuma camisi olarak mahalle dışındaki bütün Müslümanlara, mahalle mescidinin ise daha çok mahalle sakinlerine hizmet veriyor olmasıyla ilgili olmalıdır.

Bu yapıların dışında Mihrimah Sultan'ın, Sultantepe'nin Boğaziçi'ne bakan yerinde günümüze kadar ulaşmayan ve müstemilâtı ile çok geniş bir alanı kaplayan bir de sarayı olduğu bilinmektedir. Sultantepe'nin ismini, Mihrimah Sultan için yaptırılan bu saraydan aldığı rivayet edilir.³²⁵ Yine Sultantepe'nin Boğaziçi'ne bakan yüksek sırtlarında, bu sarayın yanında, kaptan-ı derya Piyâle Paşa tarafından 1555-60 yıllarında inşa edilen ve günümüze ulaşmayan Piyâle Paşa Sarayı'nın bulunduğu rivayet edilir.³²⁶ Sarayların konumlarına bakıldığında, her iki saray için de denize ve iskeleye hâkim, karşı yakadan görünürlüğü olan tepelik alanların seçildiği görülür.

Kanuni döneminde kıyı bölgelerdeki yapı kitlesinin artmasıyla yerleşimin yoğunlaşmaya başladığı bir diğer bölge de, Üsküdar Burnu'dur. II. Mehmed döneminden itibaren bir yerleşim yeri olmaya başlayan bu bölge, Kanuni döneminde de bu özelliğini devam ettirmiş ve burada bir mahalle teşekkül etmiştir. Salacak üstü olarak da tarif edilebilecek eğimli bir tepede bulunan ve çeşitli onarımlarla günümüze kadar gelen Mirahur Camii'nin³²⁷ inşa tarihi kesin olarak bilinmese de, Kanuni döneminde Mirahur Mahallesi'ne ait birçok kayıt bulunmaktadır. *Hadika*'da da mahalle bilgisi bulunan caminin banisi, Cağalazade Sinan Paşa'nın mirahuru el-Hac Mehmed Ağa olarak geçmektedir.³²⁸ Haskan ise eserinde Osmanlı Arşivi'nde elde ettiği bir belgede mabetten Ayşe Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı cami olarak bahsedildiğini belirttikten sonra, mabedin 1006/1597 yılında yapıldığını söylemektedir.³²⁹ Konyalı ise caminin yapılış yılını veya yaptıranın gösteren herhangi bir kitabenin olmadığını belirterek, yalnızca kaynaklarda geçen bilgileri

---

³²⁴ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 142, 143, 144.

³²⁵ Saray, günümüzde Servilik Caddesi, İmam Hüsnü Sokağı ve Yeni Dünya Sokağı arasındaki meyilli arazi üzerine inşa edilmişti; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1389.

³²⁶ Saray, günümüzde İmam Hüsnü Sokağı ile Yeni Dünya Sokağı arasındaki bir yerde idi; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1377, 1379.

³²⁷ Cami günümüzde Salacak Mahallesi içerisinde, Doğancılar Caddesi üzerindedir.

³²⁸ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 636.

³²⁹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 270.

paylaşmaktadır.³³⁰ Tahsin Özcan'ın Üsküdar'daki para vakıflarını ele alan çalışmasında ise 957/1550 tarihli bir vakfiyede İmrahor Hüseyin Ağa adında bir mescit kaydı bulunmaktadır.³³¹ Ancak bu iki mescidin banileri ayrı ve iki farklı mescitten söz ediliyor olmalıdır. Bunların yanında sicillerde 969/1561 yılına ait bir kayıta, Mirahur Mahallesi'nde Mirahur Ağa isminde bir kişinin mülkü olduğu öğrenilmektedir.³³² Mahallenin kaydı ise, 436 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde bulunmazken, 438 numaralı Mufassal Defterde *Emir-i Ahur* olarak geçmektedir.³³³ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise mahalleye ait ilk kayıt 947/1540 tarihlidir. Mahallenin adı kayıta *İmrahor* olarak geçmektedir.³³⁴ Dolayısıyla caminin inşa tarihi ile ilgili bir belirsizlik var iken, mahallesinin 1540'lı yıllarda oluşmuş olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde Mirahur Camii'nin karşısında bulunan ve Rüstem Paşa tarafından 958/1551 senesinde yaptırıldığı tahmin edilen bir de sıbyan mektebi bulunmaktadır.³³⁵ Mirahur Camii'nin bulunduğu bölgenin güneydoğusunda kalan Doğancılar Tepesi'nde Kanuni döneminde kurulmuş olan ve çeşitli onarımlarla günümüze gelen bir diğer dini yapı ise Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii (Doğancılar Camii)'dir.³³⁶ Doğancılar Tepesi'nin ilk camisi olan bu dini yapı, Hasan Paşa tarafından 955/1548 senesinde çakırcıbaşı iken yaptırılmıştır. Hasan Paşa Enderun'da yetişmiş daha sonra da çırağ edilerek ümeradan bir kişi olmuştur.³³⁷ Camiyle beraber yakınında bir mektep ve çeşmenin de bulunduğu bilinmektedir. Ancak ikisi de günümüze ulaşmamıştır.³³⁸ Burası İstanbul-Şam-Bağdat yol güzergâhı üzerindedir.³³⁹ *Hadika*'da mahallesinin olduğu yazmaktadır.³⁴⁰ 436 ve 438 numaralı tahrir defterlerinde ise mahalle kaydı bulunmamaktadır. Üsküdar Kadı Sicillerinde de Kanuni dönemi içerisinde bu isimde

³³⁰ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 166.

³³¹ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 132.

³³² *ÜŞS*, 22, 128b/2.

³³³ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 378, 379.

³³⁴ *ÜŞS*, 11, 92b/1.

³³⁵ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 922, 923. Mektep, günümüzde Doğancılar Caddesi ile Hafız Ali Paşa Sokağı'nın birleştiği yerdedir.

³³⁶ Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii (Doğancılar Camii), Doğancılar Meydanı'nda ve bu isimle anılan parkın karşısında, günümüzde Doğancılar Caddesi ile Halk Caddesinin kesiştiği yerde bulunmaktadır.

³³⁷ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 125, 126, 136-139.

³³⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 571; c. 3, 1060, 1190. Bu çeşmeyi besleyen su yolu bulunamamıştır. Kazım Çeçen eserinde bir Hasan Paşa Çeşmesi'nden bahsetmektedir. Ancak bu çeşme Damat Morali Hasan Paşa tarafından 1115/1703 yılında yaptırılmıştır bkz. *Üsküdar Suları*, s. 132.

³³⁹ Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı", s. 82, 83.

³⁴⁰ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 639.

bir mahalleye rastlanmamıştır. Dolayısıyla elimizde Çakırcıbaşı Mahallesi'nin Kanuni döneminde teşekkül etmiş olduğunu gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Caminin bulunduğu Doğançılar mevkiindeki karhanelerde av sırasında lüzumlu olan doğan, çakır ve atmaca gibi kuşların yetiştirildiği ve Doğançılar Meydanı'nda ise bu kuşları avlayan avcılarının toplandıkları rivayet edilir. Aynı zamanda burada sefer sırasında padişahların ve serdarların önünde parlak merasimlerin yapıldığı da rivayetler arasındadır.³⁴¹

Hükümdarların Alemdağ taraflarına ava gidecekleri zaman konakladıkları saraylar da burada bulunmaktadır.³⁴² Örneğin, Doğançılar Sarayı bunlardan bir tanesidir. Bizzat sefere çıkmayan hükümdarların, sefere çıkan orduyu Doğançılar Meydanı'ndaki bu saraydan uğurladığı rivayet edilmektedir. Saray, adını bulunduğu meydandan, meydan ise adını bahsi geçen Çakırcıbaşı (Doğançıbaşı) Hasan Paşa Camii'nden almaktadır. Sarayın da bu caminin yapılmasından sonra inşa edildiği sanılmaktadır.³⁴³ Bu civarda yapılan bir başka saray da Mihrimah Sultan'ın eşi Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır. Günümüze ulaşmayan Rüstem Paşa Sarayı'nın, Doğançılar Tepesi'nin yüksek bir mevkiinde bulunduğu rivayet edilir. Paşa'nın 1561 yılında vefat etmiş olmasına bakılarak, sarayın bu tarihten evvel yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir.³⁴⁴ Bazı kayıtlardan bu sarayın aynı zamanda Ayazma Sarayı olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁵ Bu bölge civarında inşa edilen bir diğer saray da Üsküdar Sarayı'dır. Bu saray, Üsküdar Has Bahçesi'nin içindeki saray ve köşk topluluğundan biri olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaptırılmıştır. Sarayın hamamı olduğu da bilinmektedir.³⁴⁶ Zaman zaman Kavak ismiyle de anılmıştır.³⁴⁷ Ancak Kavak Sarayı Selimiye Kışlası'na kadar uzanan bölgedeki saraylar topluluğuna verilen bir isimdir.³⁴⁸ Tüm bu yapıların buldukları yerlere bakıldığında, her birinin Üsküdar Burnu üzerinde oluşan yerleşim yerlerinin güneyinde kaldığı görülür. Sarayların burada

---

³⁴¹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 139, c. 3, s. 1464-1469.

³⁴² *A.g.e.*, c. 1, s. 139, *A.g.e.*, c. 3, s. 1464-1469.

³⁴³ Sarayın Doğançılar meydanının batı tarafında bulunduğu sanılmaktadır; *A.g.e.*, c. 3, s. 1344, 1345.

³⁴⁴ Saray, günümüzde Davutoğlu Sokağı ile Sümülzade Sokağı arasında bulunmaktaydı; *A.g.e.*, c. 3, s. 1404.

³⁴⁵ Murat Yıldız, "Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde Yapı-Mekan İlişkisi", s. 569.

³⁴⁶ Sarayın, günümüzde İhsaniye İskelesi Sokağı boyunca uzandığı sanılmaktadır; *A.g.e.*, c. 3, s. 1444-1450.

³⁴⁷ Mehmed Akif Ceylan, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler I", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, c. 1, (2009), s. 469.

³⁴⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1370.

toplanmış olmasında, bölgenin arazi yapısı ve iklimi gibi özelliklerin yanı sıra karşı yakayı panoramik olarak izleme imkânı veren tepelerinin elverişli konumları da etkili olmuş olmalıdır.

Üsküdar yerleşiminin iskele çevresinde ve içeriye doğru uzanan vadi tabanındaki düzlük alanda yoğunluğun zamanla artmasından kaynaklanıyor olmalıdır ki, Kanuni döneminde yavaş yavaş yerleşimin bu bölgeyi çevreleyen ve vadi tabanına göre daha yüksek olan tepe üstü yerlere doğru ilerlediği görülür. Örneğin Üsküdar koy ve çevresinin güneydoğusunda kıyıya göre yüksek olan Toygar Tepesi'ndeki mahalle oluşumları Kanuni döneminde gerçekleşmiştir. Burada II. Mehmed döneminde kurulduğu tahmin edilen Durbali Mescidi'nin etrafında ancak Kanuni döneminde bir mahalle teşekkül etmiştir.³⁴⁹ Zîra mahalle ile ilgili ilk sicil kaydı 970/1563 tarihlidir.³⁵⁰ 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde Durbali Mahallesi'ne ait bir kayıt ise bulunmamakta, mahallenin ismi 17. yüzyılın başlarında düzenlenen bir tahrir defterinde *Torbali* olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵¹

Toygar Tepesi denilen bu yüksek bölge civarında Kanuni döneminde 3 mescidin daha kurulduğu görülür. Bunlardan bir tanesi, Durbali Mescidi'nin kuzeybatısında kalan Solak Sinan Mescidi'dir.³⁵² Banisi Solakbaşı Sinan Ağa olan mescit, 955/1549 senesinde tamamlanmıştır. Sol tarafında meşrutası ve karşısında yine Solak Sinan tarafından yaptırılan bir mahalle kuyusu vardır.³⁵³ Çeşitli onarımlardan geçerek günümüze kadar gelen mescidin sağ tarafında eş zamanlı inşa edildiği tahmin edilen ve günümüze ulaşmayan bir sıbyan mektebiyle birlikte, Rum Mehmed Paşa Camii'nin arkasında başka bir mektebinin daha bulunduğu bilinmektedir.³⁵⁴ Cami ile birlikte

---

³⁴⁹ Çalışmanın II. Mehmed dönemini ele aldığı kısımda, Durbali Mescidi üzerinde durulmuştur. Mescidin kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir bilgi tespit edilemediği için, mescit rivayetler dikkate alınarak II. Mehmed dönemi içerisinde değerlendirilmiştir.

³⁵⁰ *ÜŞS*, 29, 56b/1.

³⁵¹ IV. Murad zamanında düzenlenen ancak içerik olarak I. Ahmed dönemini ihtiva eden KK.49 numaralı Tahrir Defteri'nde bu mahallenin kaydına ulaşılmaktadır bkz. Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", s. 48. Durbali adının *Torbali Ali* isminden geldiği de söylenmektedir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 175.

³⁵² Solak Sinan Camii, günümüzde İsmail Dümbüllü Sokağı ile Selam-ı Ali Efendi Caddesi'nin birleştiği yerde bulunmaktadır.

³⁵³ Minberini I. Mahmud dönemi ihtisap ağalarından Mehmed Ağa koymuştur bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 339-342.

³⁵⁴ Rum Mehmed Paşa Camii'n arkasında günümüze kadar ulaşmayan mektep, Eşref Saat Sokağı ve Çeşme-i Cedid Sokağının birleştiği yerdedir; *A.g.e.*, c. 2, s. 926.

yaptırıldığı tahmin edilen çeşmesi ise caminin bulunduğu yerdedir.³⁵⁵ Solak Sinan Ağa Mescidi'ne gerekli suyu temin etmek amacıyla bir su yolu yaptırmıştır. Bu su yolu Nuhkuyusu'ndan itibaren Selamsız Caddesi'ni takip ederek caminin çeşmesine ulaşmaktadır.³⁵⁶ *Hadika*'da mahallesinin olduğu yazmaktadır.³⁵⁷ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde mahalleye ait bir kayıt yok iken, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde *Solak Sinan Mahallesi* olarak kaydı bulunmaktadır.³⁵⁸ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise bu isimle geçen ilk kayıt 965/1558 yılına aittir.³⁵⁹ 965/1558 yılından itibaren sicillerde rastlanan *Sinan Ağa Mahallesi*³⁶⁰, *Sinan Bey Mahallesi*³⁶¹, *Sinan Yayabaşı Mahallesi*³⁶², *Sinan Subaşı Mahallesi*³⁶³, *Sinan Subaşı Mescidi Mahallesi*³⁶⁴ gibi mahalle isimleri ise Solak Sinan Mahallesi'ne ait kayıtlar olmalıdır. Zîra mahalledeki mescidin banisi olan Solak Sinan'ın isminin zaman zaman davalarda subaşı ve yayabaşı olarak geçtiği görülür.³⁶⁵ Sinan Bey Mahallesi'nin Bülbül Deresi'nin yakınında olduğu ise bir başka sicil kaydından anlaşılır.³⁶⁶ Mahallenin günümüzde de Bülbül Deresi mevkiine yakın olduğu söylenebilir.

Toygar Tepesi'ndeki bu yüksek bölge civarında kurulmuş olan bir diğer dini yapı ise Hayreddin Çavuş Camii'dir.³⁶⁷ Burası Solak Sinan ve Durbali mescitlerinin

³⁵⁵ A.g.e., c. 3, s. 1112.

³⁵⁶ Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, s. 43.

³⁵⁷ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 645.

³⁵⁸ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 392, 293.

³⁵⁹ *ÜŞS*, 20, s. 12b/3. Ancak bu mahalle, Solak Sinan Mescidi'nin kurulduğu yıldan (956/1549) itibaren sicillerde mahalle-i Cedid ismi ile geçiyor olabilir. Mahalle-i Cedid isminin geçtiği ilk kayıt için bkz. *ÜŞS*, 15, 49b/2. Bu mahallenin Solak Sinan Mahallesi olarak düşünülmesinin sebebi, Sinan Bey b. Abdülhay ismindeki bir kişinin Mahalle-i Cedid'de mescidinin bulunduğu dair bir bilgiye ulaşılmasıdır. Sinan Bey b. Abdülhay'ın ise subaşı olduğunun tespit edilmesi üzerine Solak Sinan olduğu anlaşılmaktadır. İlgili kayıtlar için bkz. *ÜŞS*, 20, 11a/5, 11a/6, 100b/2. Mahalle-i Cedid ismi, Osmanlıda nüfusun az olduğu yerlerde, yerleşimi artırmak amacıyla bir cami veya mescidin yapıldığı ve henüz ismin konmadığı yerler için kullanılan bir isimdir; Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim 2, Demografi*, c. 3 (2015), s. 223.

³⁶⁰ *ÜŞS*, 20, 22a/6.

³⁶¹ *ÜŞS*, 20, 79b/1.

³⁶² *ÜŞS*, 20, 8a/8.

³⁶³ *ÜŞS*, 24, 81a/5.

³⁶⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 116 (hüküm no. 114).

³⁶⁵ *ÜŞS*, 27, s. 113b/5; *ÜŞS*, 18, 25b/1; *ÜŞS*, 23, 26b/3, 28b/1, 64b/1. Solak Sinan Bey ile ilgili bazı davalar; *ÜŞS*, 27, 115a/2, 128a/5, 138b/1; *ÜŞS*, 20, 100b/2; *ÜŞS*, 18, 25b/1.

³⁶⁶ *ÜŞS*, 25, 33a/3. 992/1585 tarihli başka bir kayıttan ise Bülbül Deresi'nin yakınında bir mescit olduğu ancak bu mescidin Bülbül Deresi'nin etrafında ihdas edilen 46 kişinin evine uzak olduğu, bu sebepten ötürü de Bülbül Deresi'nde bir mescide ihtiyaç hasıl olduğunu öğrenmekteyiz; BOA, *KK 103*, s. 308.

³⁶⁷ Caminin kurulmuş olduğu sokakların ismi bugün değişmiştir. Eskiden mescidin bulunduğu Beygirciler Sokağı ile Ferah Sokağı'nın birleştiği yere Hayrettin Çavuş Sokağı denirken, şimdi bu

buldukları yerlerin güneyinde kalmaktadır. Günümüze ulaşmayan cami, Kanuni döneminin çavuş zümresinden olan ve 964/1556 senesinde vefat eden Hayreddin Çavuş tarafından yaptırılmıştır.³⁶⁸ Dolayısıyla mescit 1556 yılından evvel inşa edilmiş olmalıdır. Hayreddin Çavuş'un 940-942/1534-1536 yıllarına ait Üsküdar Kadı Sicillerinde kendisi ile ilgili pek çok davaya rastlanmıştır. Bu davalardan bir tanesinde kendisinden fahrü'l-a'yan olarak bahsedilmiş olması bu kişinin şehirdeki saygın konumuna işaret etmekte, eşraf ve ayan sınıfından bir kimse olduğunu göstermektedir.³⁶⁹ Aynı zamanda 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde mahalle kaydının altında, efendileri Hayreddin Çavuş olarak görülen 3 mu'tak (azatlı köle) kaydına rastlanmaktadır. Bu kişileri bahsi geçen Hayreddin Çavuş'un köleleri olarak varsayar isek, bir mahalle kurmuş ve 3 köleyi azat etmiş bir kişi olarak Hayreddin Çavuş'un zengin bir kimse olduğunu söylemek mümkündür.³⁷⁰ Hayreddin Çavuş Camii'sinin bitişiğine bir de mektep inşa ettirmiştir. Ancak mektep günümüze ulaşmamıştır.³⁷¹ *Hadika*'da mahallesinin olduğu yazmaktadır.³⁷² 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde mahalleye ait bir kayıt yokken, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde *Hayreddin Çavuş Mahallesi* kaydı bulunmaktadır.³⁷³ Üsküdar Kadı Sicillerinde mahalleye ait ilk kayıt 963/1556 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Hayreddin Çavuş Mahallesi* olarak geçmektedir.³⁷⁴ Dolayısıyla bu mahallenin Kanuni döneminde teşekkül etmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Bu dönemde Toygar Tepesi'nde kurulan üçüncü mescit ise çeşitli onarımlarla günümüze kadar gelen Toygar Hamza Mescidi'dir.³⁷⁵ Bu mescitle ilgili kaynaklarda

---

sokağa Himmət Baba Sokağı denmektedir. Bu sokak Durbalı Camii Sokağı'nı Hatmi Sokağı'na bağlayan sokaktır; *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 300.

³⁶⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 212. Hayreddin Çavuş Vakfı için bkz. *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 218, 219, 220.

³⁶⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942 / M. 1534-1536)*, s. 315 (hüküm no. 776).

³⁷⁰ Kölelerin bir varlık göstergesi olarak kabul edilmesine dair; Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyılın Sonu İle On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-1980), s. 121.

³⁷¹ *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 2, s. 314.

³⁷² *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 624.

³⁷³ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 390.

³⁷⁴ *ÜŞS*, 18, 14a/5.

³⁷⁵ Günümüzde Toygar Hamza Çelebi Camii, Mimar Sinan Mahallesi içerisinde, Selam-ı Ali Efendi Caddesi üzerinde, bu caddenin Toygar Hamza Sokağı ile birleştiği noktadadır. Minberi I. Mahmud döneminde Matbah Emîni el-hac Hafız Halil Efendi tarafından konulmuştur bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 364.

birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* adlı eserinde Toygar Hamza'nın II. Bayezid dönemi ricalinden olduğunu ve mescidi önüne defnedildiğini belirtmektedir.³⁷⁶ Haskan, Toygar lakaplı Hamza Çelebi'nin II. Mehmed veya II. Bayezid döneminde yaşamış bir okçu olduğunu söylemekte, Konyalı ise, mescidin kuruluşu ve banisi ile ilgili ismi dışında bir bilgi vermemektedir.³⁷⁷ Bu kaynaklarda yalnızca Hamza Çelebi'nin Toygar lakabını taşıdığına dair bir fikir birliği vardır. *Hadikat'ül-cevami*'de ise yalnızca Hamza Çelebi'nin mescidinin mihrabı önünde medfun olduğu ve mahallesinin bulunduğu zikredilmektedir.³⁷⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi ise, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* adlı eserinde Üsküdar'da II. Mehmed döneminde Salacak, Rum Mehmed Paşa ve Toygar Hamza olmak üzere 3 mahallenin teşekkül etmiş olduğunu söylemektedir. Bu 3 mahalle için verdiği kaynaklar, *Hadikat'ül-cevami* adlı eser ile 1922 senesinde tertip olunan bir listedir.³⁷⁹ Ancak mahalle kaydının biri 18. yüzyıla ait bir eserde, diğeri ise 20. yüzyıla ait bir belgede geçiyor olması, bu mahallenin II. Mehmed döneminde teşekkül etmiş olduğunu göstermemektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi muhtemeldir ki, mahalle oluşumunu mescidin kurulmuş olduğu dönem ile, mescidin dönemini ise banisi ile ilgili rivayetlerle ilişkilendirmiştir.³⁸⁰ Aynı bilgiler çoğu kez çeşitli çalışmalarda da kaynak belirtilmeden, ya da Ekrem Hakkı Ayverdi'nin eserine atıfta bulunularak tekrarlanmıştır.³⁸¹ Ancak II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin başına kadar yapılmış olan tahrirlerde Toygar Hamza Mahallesi'ne ait herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.³⁸² Bunların yanında II. Mehmed'in 877/1472 tarihli vakfiyesi ile 901/1496 tarihli Türkçe vakfiyesinde de Üsküdar'da kurulan bu 3 mahalle ile ilgili

---

³⁷⁶ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 602.

³⁷⁷ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 364.; *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 1, s. 304.

³⁷⁸ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevami*, haz. Nuri Akbayar, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 644.

³⁷⁹ *Hadikatü'l-cevami*, s. 56, 69.

³⁸⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, Toygar Mescidi'ni II. Mehmed dönemi mimarisi olarak kabul etmiştir; *Fatih Devri Mimarisi* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953), s. 28.

³⁸¹ Hanefi Bostan, "Üsküdar", s. 365.; "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 119.; Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, c. 8, S. 79 (1970), s. 31.; *İstanbul Bir Kent Tarihi*, s. 189, 209.; *İstanbul Yazıları*, s. 54.; Yvonne J. Seng, "The Üsküdar Estates (Tereke) As Records Of Everybody Life In An Ottoman Town, 1521-1524", s. 25.

³⁸² Mahalle kaydı için incelenen defterler; BOA, *Ali Emiri Tasnifi*, nr. 40.; *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 1160, nr. 116; *MAD*, nr. 22, nr. 19.; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*; Ulviye Baş, "Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri". *Tapu Tahrir Tasnifi*, 1204 numarada kayıtlı mufassal defter parçası ise tamirde olması sebebiyle incelenememiştir.

herhangi bir kayda rastlanmamıştır.³⁸³ Toygar Hamza Mahallesi'nin ismi 1530 yılına ait 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde de geçmemektedir. Bu isim ancak 1560 yılına ait 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde karşımıza çıkar.³⁸⁴ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise mahalleye ait ilk kayıt 966/1558 tarihlidir.³⁸⁵ Ayrıca Tahsin Özcan sicillerden elde ettiği bir kayıta Toygar Hamza'nın asıl isminin Hamza b. Veli olduğunu ve aynı zamanda mahallenin de 966/1558 tarihli bir kayda göre yeni oluşmakta olduğunu belirtmektedir.³⁸⁶ Kayıta mescidin adı da geçmektedir. Bu bilgiler, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'ne ve sicil kayıtlarına bakıldığında da teyit edilmektedir. Zîra tahrir defterinde Toygar Hamza Mahallesi kaydının altında, Toygar Hamza b. Veli'nin ismini yanında kardeşi ile birlikte görmek mümkündür.³⁸⁷ Bunların yanında bu kişi ve akrabalarının isimleri sicillerde çokça geçmektedir.³⁸⁸ Tüm bu bilgiler ışığında Toygar Hamza Mahallesi'nin II. Mehmed döneminde değil, Kanuni döneminde teşekkül etmiş olduğu söylenebilir.

Kanuni döneminde kıyıdan uzak, kara içlerine doğru uzanan diğer yerleşim yerleri ise Üsküdar koy ve çevresinin güneyinde kalmaktadır. Bu bölge günümüz Hakimiyet-i Milliye Caddesi'nin bitiminden başlamakta ve Toptaşı Caddesi olarak da bilinen Dr. Fahri Atabey Caddesi boyunca Zeynep Kamil Hastanesi'ne kadar devam etmektedir. Bu bölgenin kıyıya en yakın ve alçak yeri olan Ahmediye Mahallesi'nin başlangıcında ilk olarak I. Selim döneminde Kefçe Dede Mescidi kurulmuştur. Kanuni döneminde ise bölge, Toptaşı Caddesi boyunca Zeynep Kamil'e doğru yükselen arazi üzerinde Kaymakçı Tekkesi, Arakiyeci, Arakiyeci Mehmed Ağa ve Tavaşi Hasan Ağa gibi mescitlerle kalabalıklaşmıştır.

Kanuni döneminde bu yüksek bölge etrafında mahalle oluşumu gerçekleşen tek mescit Tavaşi Hasan Ağa Mescidi'dir.³⁸⁹ Çeşitli onarımlarla günümüze kadar gelen mescidin

---

³⁸³ Ahmet Beyatlı, *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyesi*; Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, S. 1 (1938), s. 39-45.

³⁸⁴ BOA, *Tapu Tasnifi*, nr. 436, s. 389. Hanefi Bostan da bu konuya bir açıklık getirilmeden Toygar Hamza Mahallesi'ni II. Mehmed döneminde oluşan bir mahalle olarak kabul etmişken, aynı zamanda bu mahalleyi 1560 yılında oluşan yeni mahalleler arasında zikretmiştir; "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 121, 125, 127.

³⁸⁵ ÜŞS, 20, 50b/3.

³⁸⁶ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 260, 261'den naklen ÜŞS, 20, 43a/2.

³⁸⁷ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 389.

³⁸⁸ ÜŞS, 22, s. 98b/8; ÜŞS, 27, s. 117a/3.

³⁸⁹ Mescide minberini Ramazan Ahmed Efendi koymuştur; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 358-361. Tavaşi Hasan Ağa Camii, günümüzde Ahmediye Mahallesi içerisinde, Gündoğumu Caddesi ile

önünde bir sıbyan mektebi bulunduğu bilinmektedir ancak bu mektep günümüze ulaşmamıştır.³⁹⁰ Sokollu Mehmed Paşa'nın hazinedarı olan Tavaşi Hasan Ağa tarafından kurulan mescidin³⁹¹ *Hadika'da* 955/1587-88 yılında inşa edildiği ve mahallesi olduğu yazmaktadır.³⁹² Ancak 964/1556 yılında düzenlendiği tahmin edilen vakfiyesinde Üsküdar'daki mescidinin bu tarihlerde kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.³⁹³ Mahalle kaydı 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde bulunmazken, 436 numaralı Mufassal Defterde bulunmaktadır.³⁹⁴ Üsküdar Kadı Sicillerinde ise, mahalle ismini içeren ilk kayıt 964/1556 tarihlidir. Kayıta mahallenin ismi *Hasan Ağa Mahallesi* olarak geçmektedir.³⁹⁵ Günümüzde Üsküdar beldesinin sınırları içerisinde bu isimle başka bir mahalle ve bir mescit kaydına rastlanmamıştır.³⁹⁶ Bu sebeple Hasan Ağa Mahallesi'nin Kanuni döneminde bu mescit etrafında teşekkül etmiş olduğu söylenebilir.³⁹⁷

Bahsi geçen mahalleler dışında yerleri tespit edilemeyenler de olmuştur. İsimlerini günümüze kadar koruyamamış olan bu mahalleler, ancak tahrir defterleri ve kadı sicillerindeki kayıtlar üzerinden tespit edilebilmiştir. Bunlardan ilk olarak Abdullah Hoca Mahallesi'ne bakılacak olursa, Üsküdar Kadı Sicillerinde mahalleye ait ilk kaydın 966/1559 tarihli olduğu görülür. Kayıta mahallenin ismi *Abdullah Hoca Mahallesi* olarak geçmektedir.³⁹⁸ 438 numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde ise mahalleye ait herhangi bir kayıt yokken, 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde *Abdullah Hoca* ismi ile mahalle kaydına ulaşılmaktadır.³⁹⁹ Üsküdar'da Abdullah Hoca adında günümüze ulaşan bir mescit veya bir mahalle kaydı tespit edilemediği için,

---

İnadiye Mektebi Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunmaktadır. Mescidin minberi 17. yüzyılın 2. yarısında Ramazan Ahmet Efendi tarafından yaptırılmıştır; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, s. 358.

³⁹⁰ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 928.

³⁹¹ *A.g.e.*, c. 1, s. 358-361.

³⁹² *Hadikatü'l-cevami*, s. 625.

³⁹³ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 134, 135. Vakıf için bkz. *A.g.e.*, s. 134-138.

³⁹⁴ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 384, 385.

³⁹⁵ *ÜŞS*, 18, 40a-2.

³⁹⁶ Mahalle kaydı için incelenen kaynaklar; *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*; Mehmet Akif Ceylan, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler (I)", s. 459-486.; "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler", s. 439-462.; "Üsküdar'da Adı Değiştirilen Cadde, Sokak ve Fonksiyon Alanları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, c. 3, (2015), s. 341-365.; Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", s. 218-245.

³⁹⁷ Hanefi Bostan da Hasan Ağa Mahallesi'ni Tavaşi Hasan Ağa Mescidi'nin bulunduğu yerde göstermiştir bkz. "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 131.

³⁹⁸ *ÜŞS*, 20, s. 87a/2.

³⁹⁹ BOA, *Tapu Tahrir Tasnifi*, nr. 436, s. 388, 389.

burada Abdullah Ağa adında bir kimsenin kurmuş olduğu mescitler üzerinden birtakım tahminler yürütülmeye çalışılmıştır.

Hadika'da Abdullah Ağa'nın 1000/1591-92'de vefat ettiği ve İstavroz yakınında Fıstıklı mevkiindeki mescidinde medfun olduğu yazmaktadır. Ancak eserin başka bir bölümünde bu kişinin Kısıklı Mescidi'nin haziresinde medfun olduğu ve mahallesinin de bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁰ Tahsin Özcan ise, Abdullah Ağa ve vakıflarını ele aldığı çalışmasında, bu kişinin 895/1489-90 senesinde vefat eden ve II. Mehmed döneminde bostancıbaşı olan Abdullah Ağa olduğunu belirtmekte, Kısıklı Camii haziresinde medfun olduğunu dile getirmektedir.⁴⁰¹ Abdullah Ağa'nın İstanbul Langa'da bir camisi ve isminde bir mahallesi, Beylerbeyi (İstavros) ve Kısıklı köylerinde ise birer mescidi bulunmaktadır. Ancak bu dini yapılardan Beylerbeyi'nde olan mescit ve medrese, Abdullah Ağa tarafından değil, daha sonra yaptırılmıştır.⁴⁰² Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurularak, kadı sicillerindeki kayıtlar da incelenmiş ancak yine de Abdullah Hoca Mahallesi'nin yerini tespit etmek mümkün olmamıştır.⁴⁰³ Bunların yanında mahalle isimlerinin cami, mescit veya türbe gibi bir yapıya isnat edilmeksizin kullanıldığı⁴⁰⁴ da göz önünde bulundurulur ise Abdullah Hoca Mahallesi'nde kurulmuş olan mescidin isminin mahalle ismiyle aynı olmama ihtimali de düşünülmelidir.

Kadı Sicillerindeki kayıtlarda elde edilen tarihlerden Kanuni döneminde teşekkül etmiş olduğu anlaşılan diğer mahalleler ise Uncu Mescidi Mahallesi, Ahmed Çelebi Mahallesi, Hoca Udul Mahallesi ve Hacı Hesna Mahallesi olmak üzere 4 tanedir. Bu mahallelere ait herhangi bir kayda 438 ve 436 numaralı tahrir defterlerinde ise rastlanmamaktadır. Ahmed Çelebi ve Hacı Hesna Mahallelerinin bugünkü yerleri

---

⁴⁰⁰ *Hadikatü'l-cevami*, c. 2, s. 586, 663.

⁴⁰¹ Tahsin Özcan, günümüzde Beylerbeyi ve Çengelköy arasında bulunan Fıstıklı Sokağı'nda Abdullah Ağa'ya ait bir mescidin olduğuna dair herhangi bir bilginin bulunmamasına ve arşiv kaynaklarında Kısıklı Camii'ne ait kayıtların olmasına dayanarak, Fıstıklı ifadesinin sehven ya da bir dizgi hatası olarak ortaya çıktığını söylemektedir. Aynı zamanda İbrahim Hakkı Konyalı'nın tespitinin de doğru olduğunu dile getirir; Tahsin Özcan, "Bostancıbaşı Abdullah Ağa ve Vakıfları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, 11-13 Kasım 2016 Bildiriler*, c. 2, (2017), s. 119.

⁴⁰² Tahsin Özcan, "Bostancıbaşı Abdullah Ağa ve Vakıfları", s. 117, 122-126.; Bunların yanında II. Bayezid döneminde Abdullah Ağa'ya İstavros (Beylerbeyi), Kısıklı ve Kuzguncuk köyleri de temlik edilmiştir.

⁴⁰³ Hanefi Bostan da Abdullah Hoca Mahallesi'nin yerini tespit edemediğini belirtmektedir bkz, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 136.

⁴⁰⁴ Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", s. 234.

tespit edilebilmişken, Uncu Mescidi ve Hoca Udul mahallelerinin yerleri tespit edilememiştir. Sultantepe mevkiinde bulunan Hacı Hesna Mahallesi'ne ait ilk sicil kaydında tarih bulunmamaktadır. Ancak defterdeki diğer kayıtlara bakıldığında bu kaydın 973/1566 yılına ait olması muhtemel gözükmemektedir. Kayıtta mahallenin ismi *Hacı Hatun Mahallesi* olarak geçmektedir.⁴⁰⁵ 993/1585 tarihli vakfiyesine göre günümüze kadar gelen mescit, Hesna Hatun'un eşi Seydişehirli Kurtoğlu Arslan Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁴⁰⁶ 971/1564 tarihli bir sicil kaydından mescidin bu tarihten evvel yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Ahmed Çelebi Mahallesi ile ilgili ilk sicil kaydı ise 973/1566 tarihlidir. Kayıtta mahallenin ismi *Ahmed Çelebi Mahallesi* olarak geçmektedir.⁴⁰⁸ Mescidin banisi 975/1567 yılında vefat etmiştir.⁴⁰⁹ Dolayısıyla günümüze kadar gelen mescit bu tarihten evvel yaptırılmış olmalıdır. Yeri tespit edilemeyen Uncu Mescidi ve Hoca Udul mahallelerine ait ilk kayıtlar ise sırasıyla 970/1564⁴¹⁰ ve 971/1564⁴¹¹ tarihlidir. Uncu Mescidi Mahallesi'nin isminden mescidin de 1564 yılından evvel kurulmuş olduğu anlaşılrsa da, mescitle ilgili herhangi bir kayda veya bilgiye rastlanmamıştır. Üsküdar'da günümüzde Uncular adında bir cadde bulunmakta ancak burada Uncu Mescidi adında hiçbir mescidin kaydına veya bilgisine ulaşılamamıştır. Yine de isim benzerliğinden ötürü, bu mescidin bahsi geçen cadde üzerinde yaptırılmış olması ihtimal dahilindedir.

Kanuni döneminde Üsküdar beldesi içerisinde teşekkül eden Müslüman mahallelerinin yanında gayrimüslimlerin yerleşik olarak yaşadığı herhangi bir mahalle

---

⁴⁰⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 29 Numaralı Sicil H.973-974*, s. 133b-2. Hacı Hesna Mahallesi, Üsküdar'ın Sultantepe sokaklarından. İmam Hüsnü Sokağı'nı Sekip Ayhan Özışık Caddesi'ne bağlamaktadır; *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 351.

⁴⁰⁶ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 204. Mescit Sultantepe Mahallesi'nde Hacı Hesna Hatun Camii Sokağı'ndadır.

⁴⁰⁷ *ÜŞS*, 27, 13a/1. Kayıtta mescit, Sultan Mahallesi'nde olarak geçmektedir.

⁴⁰⁸ *ÜŞS*, 29, 22a/1. KK.49 numaralı Tahrir Defteri'nde bu mahallenin kaydına ulaşılmaktadır bkz. Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", s. 48. Bu kaydın dışında sicillerde Üsküdar Mahallelerinden Vaiz Derviş Çelebi Mahallesi olarak başka bir kayıt daha bulunmuştur; *ÜŞS*, 29, 91a/2. Bu mahalle büyük olasılıkla Ahmed Çelebi Mahallesi'dir.

⁴⁰⁹ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 68. Cami Açıktürbe Sokak ile Hüdayi Mahmud Sokağı'nın birleştiği yerde ve Hüdayi Mahmud Sokağı'nın sağ köşesindedir. Tezkire ve biyografik kaynaklar üzerinden Üsküdar'daki mimarî yapıların incelendiği bir çalışmada ise 875/1470-71 tarihinde vefat ettiği kaydedilen Ahmed Çelebi adında bir kimsenin Üsküdar'da bir mescit yaptırmış olduğu zikredilmektedir. Ancak bu mescidin bulunduğu yerin tam olarak neresi olduğu tespit edilememiştir bkz. Yunus Kaplan, "Tezkireler ve Biyografik Kaynaklar Işığında Üsküdarlı Önemli Şahsiyetler, Üsküdar'daki Mimarî Yapılar ve Yer Adları", s. 309.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 1, s. 160.

⁴¹⁰ *ÜŞS*, 25, 33a/5.

⁴¹¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 388 (hüküm no. 880).

kaydına ise sicillerde veya tahrirlerde rastlanmamıştır. Bu dönemde belde gayrimüslimlerin yaşadıklarına dair elimizdeki bilgiler yalnızca birkaç rivayete dayanmaktadır.⁴¹² Bunlardan ilki, Üsküdar’da Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı’nda 1555 tarihine işaret eden bir mezar taşı olduğuna,⁴¹³ ikincisi ise 1547 tarihinde Mihrimah Sultan Camii inşaatında çalışmak üzere aileleri ile birlikte Van ve Muş’tan gelen Ermenilerin Üsküdar’a yerleştiklerine dairdir.⁴¹⁴

Bu rivayetler dikkate alınarak belde gayrimüslimler için kurulmuş olan bir kilise, manastır veya sinagog olup olmadığına bakılmış ve yine rivayetlere göre inşa tarihleri 17. yüzyıldan öncesine dayandırılan Ermeni ve Rumlara ait iki ayrı mabet olduğu görülmüştür. Bu mabetler Üsküdar koy ve çevresinin güneydoğusunda ve kıydan diğer yerleşim bölgelerine nazaran daha uzakta kalmaktadır. Bunlardan biri Ermenilere ait olan Surp Garabed Gregoryan Kilisesi,⁴¹⁵ diğeri ise Prophetes Elias Rum Ortodoks Kilisesi’dir.⁴¹⁶ Surp Garabed Gregoryan Kilisesi’nin 1026/1617 yılında küçük bir kilisenin yerine yaptırıldığı rivayet edilir. Aynı zamanda bu küçük kilisenin zamanında Surp Garabed Kilise kapısının karşısındaki çeşmenin yanında bulunduğu da rivayet edilmektedir.⁴¹⁷ Prophetes Elias Rum Ortodoks Kilisesi’nin ise 993/1585 ve 1111/1700 yıllarında bulunduğu yere yeniden yaptırıldığı söylenmekte, 1247/1831 yılında ise restore edildiği bilinmektedir.⁴¹⁸ Aralarında yaklaşık 330 metrelik bir mesafe bulunan bu iki kilise günümüzde Bağlarbaşı’nda Yenimahalle mevkiinde

---

⁴¹² Sami Patacı, Ergün Laflı, “Üsküdar’daki Osmanlı Dönemi Kiliseleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: 2-4 Kasım 2012*, c. 1, (2013), s. 580.; Nevzat Erkan, “18.yy’ın ilk yarısında Üsküdar’da Müslim-gayrimüslim ilişkileri: Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), s. 17. Bu rivayetler dışında tezde 941/1535 yılına ait bir sicil kaydı gösterilerek Ermenilerin Üsküdar’da ikamet etmeye başladıkları belirtilmektedir. Ancak bu kayıta her ne kadar bir Ermeni ismi geçse de, bu kişinin Üsküdar’da ikamet ettiğine işaret eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942 / M. 1534-1536)*, s. 194 (hüküm no. 406, 407).

⁴¹³ Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, çev. Osman Köker (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), s. 159.

⁴¹⁴ Eramya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarih: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952), s. 297; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1495.

⁴¹⁵ Kilise günümüzde Murat Reis Mahallesinde, Vasiyet Sokağı ile Muradiye Mektebi Sokağı üzerindedir bkz. *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 313.

⁴¹⁶ Kilise günümüzde Murat Reis Mahallesinde, Hacı Murat Sokağı üzerindedir.

⁴¹⁷ P.Ğ. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand d. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956), s. 110.; *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 2, s. 424, 425.

⁴¹⁸ Zafer Karaca, *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 511.; Konyalı ise kilisenin 1247/1831 yılında yapıldığını söylemektedir; *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. 2, s. 423.

bulunmaktadır.⁴¹⁹ Bu yerleşim yeri günümüzde Bağlarbaşı üzerinden Çamlıca bağlantısını sağlayan ulaşım omurgasına⁴²⁰ en yakın olan bölgedir. Bu yol, günümüz haritasında Kısıklı, Bulgurlu ve Çamlıca semtlerine doğru uzanmaktadır. Bu semtler ise Kanuni döneminde birer belde köyüdür.⁴²¹ Robert Mantran 17. yüzyılda Ermenilerin buraya yerleşmelerinin yerliler ile tüccarlar arasında aracılık yapma gibi özel bir sebebi olduğundan bahsetmektedir.⁴²² Dolayısıyla bu bölgenin Üsküdar'daki köy ve belde merkezi arasında oluşan pazar ağlarının işleyişine yönelik özel bir rolü olup olmadığı incelenmelidir.

Osmanlıda Müslümanların ve gayrimüslimlerin iskân bölgelerindeki mahallelerde karışık olarak yaşadıkları ve ibadet merkezleri yakın olmadığı müddetçe birbirlerine yakın evlerde oturabildikleri bazı çalışmalarda ifade edilmiştir.⁴²³ Bu araştırmada ise her ne kadar sicillerdeki kayıtlardan Müslümanların yaşadıkları bazı mahallelerde sakin oldukları anlaşılan birkaç gayrimüslim ismine ulaşılmış olsa da, en azından Kanuni döneminde beldede bir gayrimüslim yerleşkesi olarak bir mahallenin teşekkül etmiş olduğunu söylemek mümkün değildir.⁴²⁴ Ancak ilerleyen dönemlerde mabetlerin bulunduğu bu bölgeye bir Ermeni cemaatinin yerleştirildiğinden bahsetmek mümkündür.⁴²⁵

Bu değerlendirmeler sonucunda Kanuni döneminde beldede 18 tane yeni dini yapının inşa edilmiş ve 16 yeni mahallenin teşekkül etmiş olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen 18 dini yapı içerisinde 12 tanesinin bulunduğu yerde mahalle teşekkülü

---

⁴¹⁹ *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 314. Günümüz Üsküdar'ında Yenimahalle olarak bilinen iki yer vardır. Bunlardan bir tanesi Çengelköy taraflarında diğeri ise Bağlarbaşı'ndadır. Kiliselerin bulunduğu bölge günümüzde Bağlarbaşı semti içerisinde, Murat Reis Mahallesinin sınırları içerisinde yer almaktadır.

⁴²⁰ "Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar", s. 110.

⁴²¹ Bulgurlu köyü o dönemde Yenice kalesi dizdarının timarı, Çamlıca ise ağaçlık ve bahçelik bir bölgedir. Buralarda köy reayasının civar köylerde ziraat yaptıkları anlaşılmaktadır; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", s. 167-171.

⁴²² *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 52.

⁴²³ "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", s. 224.; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), s. 77.

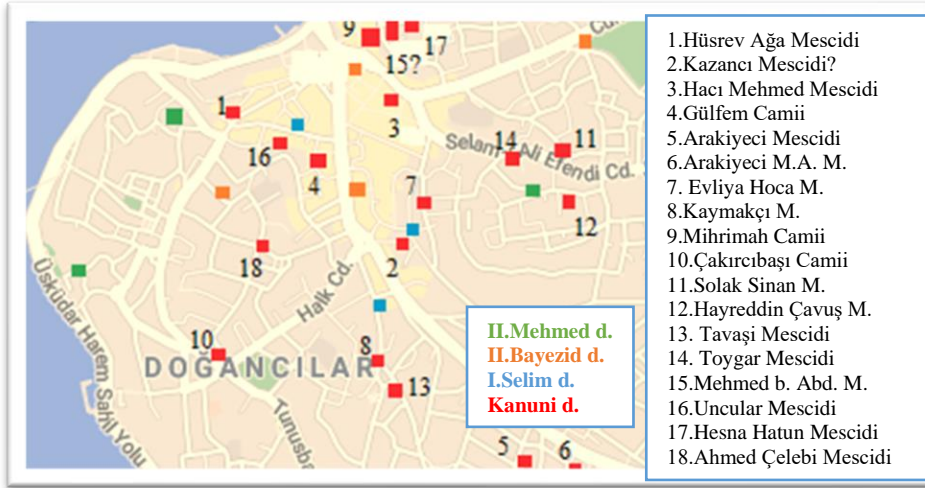
⁴²⁴ Sicillerde Abdullah Hoca Mahallesi'nde ve mahalle-i Cedid'de yaşadıkları tespit edilen kişiler için bkz. *ÜŞS*, 22, 134b/1; kayıttaki isim Yani b. Kosta'dır. *ÜŞS*, 20, 31a/4; kayıttaki isim Basraham'dır. *ÜŞS*, 21, 54b/1; kayıttaki isim Edhem b. Malkoç'tur. Basham ve Edhem isimlerinin gayrimüslim isimleri olduklarına dair bkz. İskender Türe, *Yabancı Şahıs İsimleri* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2003), s. 44, 124.

⁴²⁵ "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", s. 135.

gerçekleşmiştir. Bunların dışında mahallelerin bazılarında bir dini yapının bulunduğu dair herhangi bir tespit yapılamamış, bazılarında ise dini yapıların Kanuni döneminden önce veya sonra yaptırılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu mahallelerden Abdullah Hoca ve Hoca Udul Mahallelerinde bir mescit olduğuna dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Durbali Mahallesi'nde bulunan Durbali Mescidi'nin II. Mehmed döneminde, Mirahur Mahallesi'nde bulunan Mirahur Camii'nin ise Kanuni döneminden sonra inşa edildiği tahmin edilmiştir. 16 mahalle içerisinde yalnızca Abdullah Hoca ve Hoca Udul Mahallelerinin yerleri tespit edilememiş, Uncular Mahallesi'nin ise beldenin koy ve çevresinde olduğu tahmin edilmiştir.

Kanuni döneminde teşekkül eden 16 yeni mahalle içerisinde yalnızca Kazancı Mahallesi varlığını Kanuni döneminin sonuna kadar koruyamamış, diğerlerinin ismini koruduğu görülmüştür. Dolayısıyla II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar Üsküdar'da toplam 23 mahallenin teşekkül ettiği söylenebilir. Bunlardan 18 tanesi hem 1560 yılına ait tahrir defterindeki hem de kadı sicillerindeki kayıtlardan tespit edilmişken, geriye kalan 5 tanesi yalnız kadı sicillerindeki kayıtlar üzerinden tespit edilmiştir. 23 mahalle içerisinde 21 tanesinde bir cami veya mescit bulunmaktadır. Ancak bu mahallelerden 2 tanesinde, mescitlerin mahallelerin oluştukları dönemlerde inşa edilmemiş oldukları, birinin mahalle oluşumundan önce II. Mehmed döneminde, diğerinin ise Kanuni döneminden sonra kuruldukları tespit edilmiştir.

Kanuni döneminde beldede kuruldukları tahmin edilen cami ve mescitlerin konumları Şekil 6'daki haritada gösterilmektedir.

Şekil 6. Üsküdar Beldesinde Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar

2.2.2. Üsküdar'ın Fizik Yapısı

2.2.2.1. Dini, ticari ve sosyal yapılar

Üsküdar beldesinde II. Mehmed döneminden itibaren pek çok vakıf müessesesi kurulmuş ve bu müesseseler şehrin fizik yapısının oluşmasını sağlarken, ticari ve sosyal hayatın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Araştırmada bu müesseselere II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar teşekkül eden mahalleler içerisinde değinilmiş, ancak bu yapıların türleri, türlerine göre sayıları ve bu sayılarda yaşanan artışlar üzerinde durulmamıştır. Çeşitli işlevlere sahip bu yapıların sayılarında yaşanan artışlara bakıldığında, Kanuni döneminde yaşanan kentsel gelişimin seleflerinin dönemlerine göre daha hızlı olduğunun açık bir şekilde görüldüğü söylenebilir.

Kanuni döneminde inşa edilen mimari yapılar içerisinde ilk olarak beldeye kurulan cami ve mescitlere bakıldığında, bu yapılarda ciddi bir artışın yaşanmış olduğu görülür. II. Mehmed döneminden I. Selim döneminin sonuna kadar belde içerisinde kurulmuş olan dini yapıların sayısı 10 iken, Kanuni döneminde bu sayı 28'e yükselmiştir. Kanuni dönemine kadar beldeye 3 cami ve 7 mescit, Kanuni döneminde ise 5 cami ve 13 mescidin kurulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca beldedeki külliye sayısında da artış yaşanmıştır. Beldede II. Mehmed döneminde yapılan Rum Mehmed

Paşa Külliyesi'nin dışında, Kanuni döneminde Gülfem Hatun ve Mihrimah Sultan olmak üzere 2 külliye'nin daha yapıldığı görülür.

Kanuni döneminde inşa edilen dini yapılardan 2 tanesinin saraya, 8 tanesinin orta halli askeri zümreye, 1 tanesinin de ulema zümresine mensup kişiler ve 6 tanesinin ise şehirli denilen reaya tarafından yaptırıldıkları görülür. Tablo 5'te dini yapıların isimleri, inşa edildikleri tarihler, yerler ve banilerinin mensup oldukları sınıflar gösterilmektedir. Bu tabloya bakarak cami ve mescit yaptıran kişilerin arasından, en fazla askeri zümreye mensup kişilerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı idarecilerinin, şehrin oluşumunda ve gelişiminde etkin rollere sahip oldukları söylenebilir.

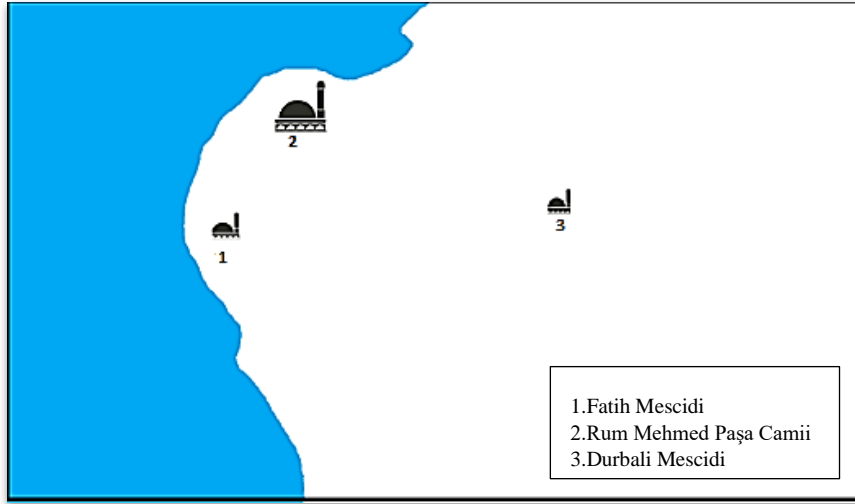
Beldede kurulan bu yapılara bakıldığında, bunların mimari himayeye ve bölgesel yönetimin çeşitli düzeylerine göre kademelendirildiklerini söylemek mümkündür.⁴²⁶ Buna örnek olarak Mihrimah Sultan Camii gösterilebilir. Zira bu cami, Kanuni döneminde Üsküdar'da hanedan mensubu bir kişi için anıtsal özellikleri ön plana çıkarılarak yaptırılan tek camidir. Bu yapı gerek konumu ve gerekse vakıf birimleriyle diğer cami ve mescitlerden farklılaşmaktadır. Bunun yanında bir diğer saray mensubu olan Gülfem Hatun'a ait vakıfların da beldenin ticari bir merkez olarak gelişmesine katkı sağlayan müesseseler içerisinde önemli bir yeri olduğu belirtilmelidir. Saray kadınları tarafından yaptırılan bu iki cami, beldedeki pazar yerlerinin merkezinde bulunmaktadır. Ayrıca Mihrimah Sultan Camii'nin içinde bir tekke bölümü ve Gülfem Hatun Camii'nin ise bir zaviyesi vardır. Bu birimler Kanuni döneminde diğer zümrelere mensup kişilerin yaptırdıkları mescitlerde bulunmamaktadır. Öte yandan benzer ve mütevâzi ölçeklerde olan diğer mescitler beldenin kıyı bölgesiyle birlikte tepelik bölgelere dağılmış durumdadır. Şekil 7, 8, 9 ve 10'da II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar Üsküdar beldesinde kurulan cami ve mescitlerin buldukları konumlar gösterilmekte, bu haritalara birlikte bakıldığında yapıların belde içerisindeki dağılımları ve sayılarındaki artış dönemlere göre izlenebilmektedir. Yerleri tespit edilemeyen mescitler tahminler üzerine konumlandırılmış ve yanlarına soru işareti konulmuştur.

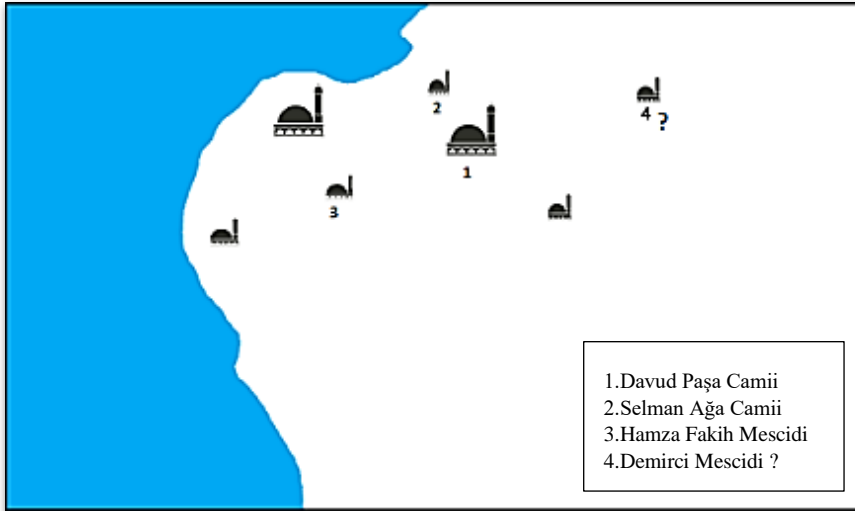
⁴²⁶ Kanuni döneminde cami tiplerinin mimari himayeye ve bölgesel yönetimin çeşitli düzeylerine göre kademelendirildiklerine dair bkz. *A.g.e.*, s. 24.

Tablo 5. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar, Yerleri, Tarihleri ve Banileri

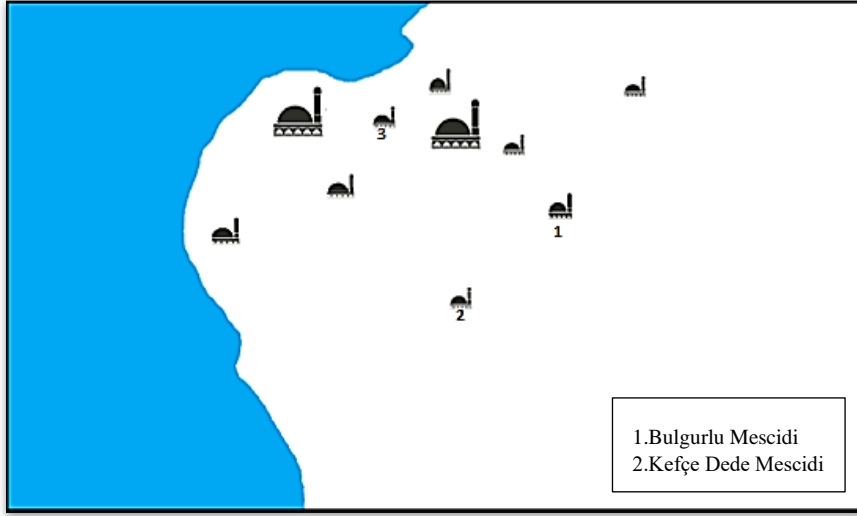
Cami/Mescit	Yer	Tarih	Banisi
Hüsrev Ağa Mescidi	Koy ve çevresi	1523 öncesi	Askeri
Kazancı Mescidi	Koy ve çevresi	1523 öncesi	Şehirli
Hacı Mehmed Mescidi	Koy ve çevresi	1528 öncesi	Şehirli
Gülfem Hatun Camii	Koy ve çevresi	1539/40	Saraylı
Arakiyeci Mescidi	Tepe üstü	1543 öncesi	Şehirli ?
Arakiyeci Mehmed Ağa M.	Tepe üstü	1543 öncesi	Askeri
Evliya Hoca Mescidi	Koy ve çevresi	1545 öncesi	Ulema ?
Kaymakçı Tekke Mescidi	Tepe üstü	1548 öncesi	Askeri
Mihrimah Camii	Koy ve çevresi	1547/48	Saraylı
Çakırcıbaşı Camii	Tepe üstü	1548	Askeri
Solak Sinan Mescidi	Tepe üstü	1549	Askeri
Hayreddin Çavuş Camii	Tepe üstü	1556 öncesi	Askeri
Tavaşi Hasan Ağa Mescidi	Tepe üstü	1556 öncesi	Askeri
Toygar Hamza Mescidi	Tepe üstü	1558 öncesi	Askeri
H. Mehmed b. Abdullah M.	Tepe üstü	Kanuni dön.	Şehirli
Uncular Mescidi	Koy ve çevresi	Kanuni dön.	?
Hesna Hatun Mescidi	Tepe üstü	1564 öncesi	Şehirli
Ahmed Çelebi Mescidi	Tepe üstü	1567 öncesi	Şehirli

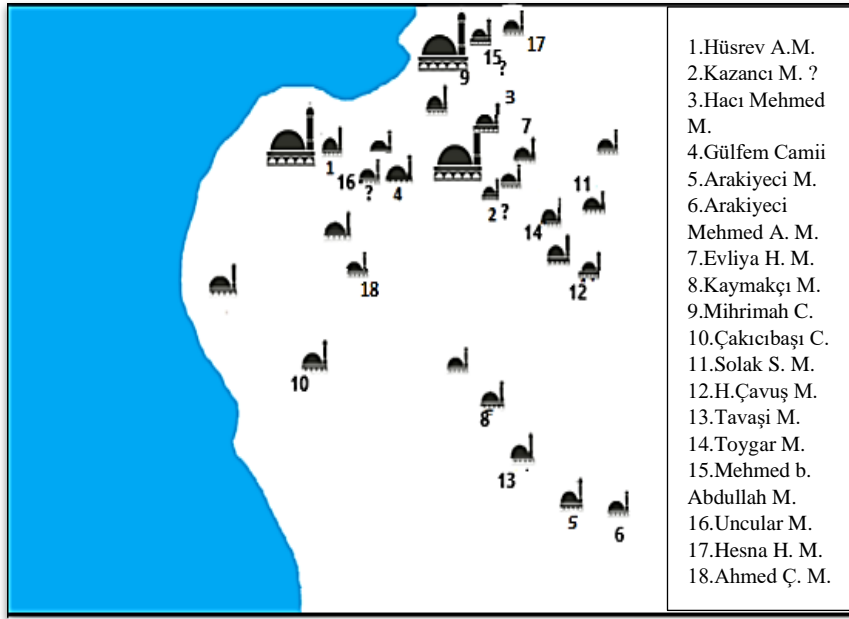
Şekil 7. II. Mehmed Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları

Şekil 8. II. Bayezid Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları

Şekil 9. I. Selim Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları

Şekil 10. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar ve Konumları

Araştırmada beldede kurulan cami ve mescitler tespit edilirken, bunların vakıflarına bağlı sosyal ve ticari müesseseler üzerinde de durulmuştur. Bu müesseselerin sayılarına bakıldığında dini yapılarda olduğu gibi Kanuni döneminde ciddi bir artışın yaşanmış olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan bu dönemde beldedeki yerleşimi teşvik etmek amacıyla ya da buradaki yerleşimin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak mahallelerdeki dini yapılardan bağımsız, tek başlarına kurulan mektep,

çeşme ve hamam gibi yapılara da rastlanmıştır.⁴²⁷ Burada tüm bu yapıların sayılarında yaşanan artışlar üzerinde durulacak ve bağımsız olarak kurulan bu yapılara değinilecektir.

Kanuni döneminde farklı işlevlere sahip bu yapılardaki artışa bakıldığında, cami ve mescitlerdeki artıştan sonra en fazla artışın mektep ve medrese sayılarında olduğu söylenebilir. I. Selim döneminin sonunda mektep ve medreselerin sayısı 5 iken, Kanuni döneminin sonunda 17'ye yükselmiştir. Bu yapılar arasında mahalledeki cami ve mescitlerden bağımsız olarak kurulan mektep ve medreselerden ilki günümüzde Mirahur Camii'nin karşısında bulunan Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi ve ikincisi ise Selman Ağa Camii civarında olduğu tahmin edilen Hacı Kadın Medresesi'dir. Rüstem Paşa Mektebi'nin, Rüstem Paşa tarafından 958/1551 senesinde yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁴²⁸ Hacı Kadın Medresesi'nin ise Defterdar İskender Paşa'nın kızı Mihrişah Hatun tarafından 960/1552-53 yıllarında yaptırılmış olduğu tahmin edilir.⁴²⁹ Kanuni döneminin sonunda mektep ve medrese sayısında yaşanan bu artış şehirli nüfusun eğitim seviyesinde bir gelişme gösterdiği şeklinde değerlendirilebilir. Zîra şehirliler arasında temel okur-yazarlığın görece yüksek düzeyde oluşu, çocuklara okuma-yazma öğretilip günlük ibadetler için Kur'an ezberletilen sıbyan mekteplerinin sayısının çokluğundan anlaşılabilir.⁴³⁰ Bu yapılar genellikle mahallelerin içerisinde inşa edilen dini yapıların yanında veya yakınında inşa edilerek beldenin kıyıya yakın ve yüksek bölgelerine dağılmış durumdadır.

Toplumun su ihtiyacını gidermek için yaptırılan çeşmelerin sayısında da Kanuni döneminde bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde ikisi beldenin merkezinde diğer ikisi ise tepelik bölgelerinde bulunmak üzere 4 çeşme tespit edilmiştir. Üsküdar içerisinde cami, imaret, çeşme vb. su sarf eden tesisleri besleyen bağımsız büyük 18 isale hattı bulunmaktadır. Bunlardan Mihrimah çeşmesine akan Mihrimah ve Solak Sinan çeşmesine akan Solak Sinan suyolları Kanuni döneminde yaptırılmıştır. 18 büyük isalenin yanında küçük çaplı isaleler de bulunmaktadır.⁴³¹ Mihrimah Sultan, Solak

---

⁴²⁷ Bu gibi yapıların yerleşimi teşvik ettiğine dair; "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", s. 226.

⁴²⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 922, 923.

⁴²⁹ *A.g.e.*, c. 3, s. 1240, 1241.

⁴³⁰ *Sinan Çağı*, s. 138.

⁴³¹ *A.g.e.*, s. 35, 39, 43. Eserde bunlardan başka yalnızca bir çeşmeyi besleyen hatların da bulunduğu yazmakta ancak bu hatlara değinilmemektedir bkz. s. 35.

Sinan, Çakırcıbaşı Çeşmeleri yanlarında kurulan camilerin vakıflarına aittir. Bu çeşmeler dışında bir dini yapıdan bağımsız olarak yaptırılan tek çeşme *Horhor Çeşmesi* veya *Selman Ağa Çeşmesi* olarak da bilinen Kemankeş Ahmed Ağa Çeşmesi'dir. Bu çeşmenin 957/1550 yılında vefat eden Kemankeş Ahmed Ağa'nın eseri olduğu tahmin edilmektedir.⁴³² Dolayısıyla bu tarihten evvel yapılmış olmalıdır. Kemankeş Çeşmesi Suyu küçük bir isale hattından beslenmektedir. 600m uzunluğundaki bu hat Bülbül Deresi'nde Dağ Hamamı civarındaki menbadan hasıl olmakta ve Bülbül Deresi, Şeyh Camii tarihiyle bu çeşmeye akmaktadır.⁴³³

Külliyelerin önemli bir bölümünü oluşturan ve geniş bir kitleye hizmet eden imaret ve kervansarayların sayısına baktığımızda ise, farklı işlevlere sahip bu yapıların sayılarının da 3 iken, Kanuni döneminde sırasıyla 5'e ve 7'ye çıktığı görülür. Yapılar önceki dönemlerde olduğu gibi Kanuni döneminde de beldenin merkezinde, pazar yerlerinin bulunduğu bölgede inşa edilmişlerdir. Beldenin sosyal hizmetler sağlayan bir iş merkezi haline getirilmesinde rollerinin önemli olduğu söylenebilir. Ayrıca kervansaraylardaki artış Kanuni döneminde artan ticari faaliyetlerin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Toplumun mahalleler dışında etkileşim halinde oldukları bir başka sosyal mekân ise hamamlardır. Hamamların sayısı da Kanuni döneminde artmıştır. II. Mehmed döneminde biri saray hamamı olmak üzere yaptırılmış olan 3 hamama, Kanuni döneminde 3 tane daha eklenmiştir. Bu hamamlar Üsküdar Sarayı Hamamı, Kulluk Hamamı ve Hüseyin Paşa Hamamı'dır. Hüseyin Paşa Hamamı'nın 950/1543-44 tarihinden evvel yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁴ Cami inşaatında çalışanların ihtiyaçları için hamam yaptırıldığı düşünüldüğünde,⁴³⁵ hamam sayısında yaşanan artış bu dönemde artan imar faaliyetleri ile ilişkilendirilebilir. Hamamların yerlerine bakıldığında Kulluk adındaki hamamın beldenin merkezinde, saray

---

⁴³² *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, s. 1082. Çeşme, günümüzde Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ile Selman-ı pak Caddesinin birleştiği yerde bulunmaktadır.

⁴³³ *Üsküdar Suları*, s. 35.

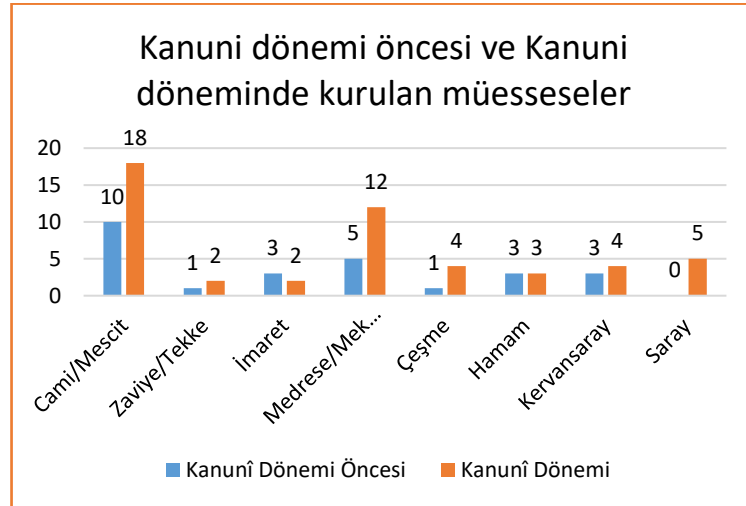
⁴³⁴ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 971.

⁴³⁵ Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar* (İstanbul: Marifet Yayınları, İstanbul, 1958), s. 143, 144.

hamamının ise Üsküdar Sarayı'nın bulunduğu Doğancılar Bölgesi'nde bulunduğu görülür.⁴³⁶ Hüseyin Paşa Hamamı'nın ise yeri tespit edilememiştir.

Üsküdar'daki sarayların ise Kanuni döneminde inşa edilmeye başlandığı söylenebilir. Kanuni döneminin sonunda Mihrimah Sultan, Piyâle Paşa, Çakırcıbaşı (Doğancılar), Rüstem Paşa (Ayazma) ve Üsküdar Sarayı olmak üzere beldeye 5 tane sarayın yaptırılmış olduğu görülür. Bu saraylardan 2 tanesinin Sultantepe'de, diğerlerinin ise Doğancılar mevkiinde inşa edilmiş oldukları tespit edilmiştir.

Sayılarında artış yaşanan tüm bu yapılara bakarak, Üsküdar beldesinin bir ticaret merkezi olarak gelişmesinde önemli rolleri olan ve toplumun hem ihtiyaç duyduğu hizmetleri karşılayacak hem de finansman ihtiyacını giderecek bu vakıf müesseselerinin yalnızca Kanuni dönemindeki toplam sayısının, seleflerinin dönemlerinde kurulan müesseselerin toplam sayısından daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bu sayılar Kanuni öncesi dönem ve Kanuni dönemi olmak üzere Şekil 11'deki grafikte gösterilmiştir. Ayrıca Tablo 6'da Kanuni döneminde kurulmuş olan bu dini yapıların, Tablo 7'de ise sosyal, ticari ve eğitim hayatına yönelik kurulan yapıların isimlerini görmek de mümkündür.

Şekil 11. Kanuni Dönemi Öncesinde ve Kanuni Döneminde Kurulan Yapılar

⁴³⁶ Kulluk Hamamı için bkz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 2, s. 672, 673. Saray hamamı için bkz. *A.g.e.*, c. 3, s. 1444-1450.

Tablo 6. Kanuni Döneminde Kurulan Dini Yapılar

Cami /Mescit	Kilise	Zaviye/ Tekke
Hüsrev Ağa M.	Surp Garabed	Gülfem Z.
Kazancı M.	Prophetes Elias	Mihrimah T.
Hacı Mehmed M.		
Gülfem C.		
Arakiyeci M.		
Arakiyeci Ağa M.		
Evliya Hoca M.		
Kaymakçı M.		
Mihrimah C.		
Çakırcıbaşı C.		
Solak Sinan M.		
H. Çavuş C.		
Tavaşi M.		
Toygar Hamza M.		
Mehmed b. Abdullah M.		
Uncular M.		
Hacı Hesna M.		
Ahmed Çelebi M.		

Tablo 7. Kanuni Döneminde Kurulan Diğer Yapılar

Medrese/ Mektep	Çeşme	İmarat	Kervansaray	Hamam	Saray
Gülfem Mek.	Mihrimah Çeşmesi	Gülfem İmareti	Gülfem Kervansarayı	Kulluk Hamamı	Mihrimah Sarayı
Gülfem Med.	Kemankeş Çeşmesi	Mihrimah İmareti	Mihrimah Kervansarayı	Hüseyin Paşa Hamamı	Piyâle Paşa Sarayı
Mihrimah Mek.	Çakırcı Çeşmesi		Hamid E. Kervansarayı	Üsküdar SarayHamam	Çakırcıbaşı Sarayı
Mihrimah Med.	Solak Sinan Çeşmesi		Cebecibaşı Kervansarayı		Rüstem Paşa Sarayı
Hacı Kadın Mk.					Üsküdar Sarayı
Çakırcı Mek.					
Solak S. Mek.					
H. Çavuş Mek.					
Evliya Mek.					
Rüstem P. Mek.					
Tavaşi Mek.					

2.2.2.2. Dini yapılar arası uzaklıklar

II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar beldede kurulan cami ve mescitlerin takibi yapılabilmüş ve bu yapıların yerleri tespit edilerek beldedeki dağılımları gözlemlenebilmiştir. Beldenin vadi tabanında cami ve mescitlerin sayısı arttıkça, bu yapıların beldenin yüksek kesimlerindeki yerlere doğru yayılmış oldukları görülmüş ve bu yayılmanın koy ve çevresindeki yapılanmanın zamanla yoğunlaşmasıyla birlikte gerçekleşmiş olduğu tespit edilmiştir. Dönemin sonunda beldede kurulan yapılar arasında en fazla sayıya sahip olanların dini yapılar oldukları

anlaşılması ve bu yapıların toplam sayısı 28 olarak tespit edilmiştir. Cami ve mescitlerin sayıları arttıkça aralarındaki mesafeler de azalmış ve zamanla daha kısa aralıklarla beldedeki yerleşim yerlerine dağıldıkları gözlemlenmiştir.

Osmanlı İstanbul’unda dini yapılar yaklaşık 150 ile 200 metrelik aralıklarla, şehrin mahallelerine eşit bir şekilde dağılmıştır.⁴³⁷ Aynı durumun Üsküdar için de geçerli olup olmadığına bakmak için, burada da II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar beldede kurulan cami ve mescitler arası uzaklıklar ölçülmüş ve bulunan mesafeler yaklaşık olarak değerlendirilmiştir. Dini yapılar arasındaki mesafeler ölçüldüğü için, sadece yerleri kesin bir şekilde tespit edilen cami ve mescitler dikkate alınmıştır. Aynı zamanda bu yapıların dönemlere göre bölgelerdeki dağılımlarına da bakılmıştır.

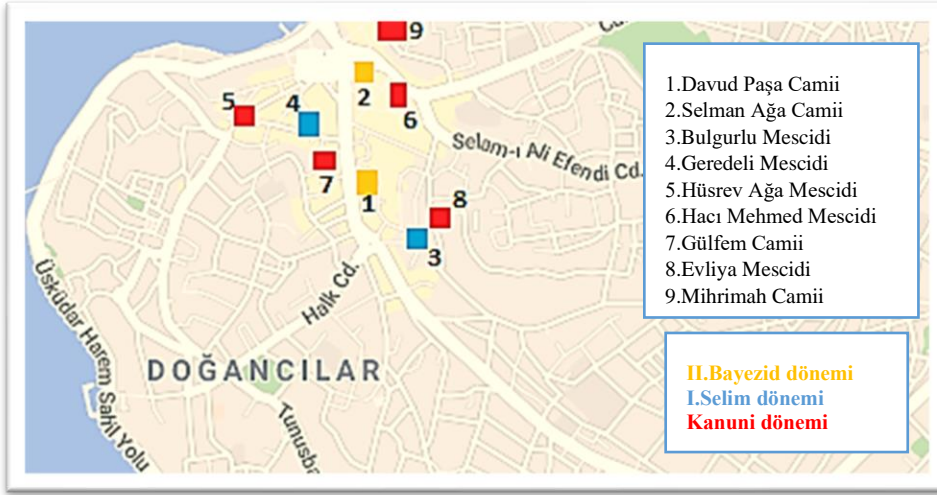
İlk olarak Üsküdar beldesinin koy ve çevresine bakıldığında, buradaki cami ve mescitlerin de İstanbul için tahmin edildiği gibi, yaklaşık 100 ile 200 metrelik aralıklarla bölgeye dağılmış oldukları tespit edilmiştir. Yapılar arası en yakın mesafe yaklaşık 65 metre ile Bulgurlu ve Evliya Hoca Mescitleri arasında, en uzak mesafe ise yaklaşık olarak 540 metre ile Bulgurlu Mescidi ve Mihrimah Camii arasındadır. Mihrimah Camii beldenin kıyı kesiminde bulunurken, Bulgurlu Mescidi vadinin en iç kısmındadır. Cami ve mescitler arası uzaklıkların gösterildiği Tablo 8’de ve bu yapıların konumlarının görüldüğü Şekil 12’den de anlaşılacağı üzere, dini yapıların belli aralıklarla vadi tabanındaki düzlük alana yayılmış oldukları söylenebilir. Şekil 12’ye bakıldığında, 1 ve 2 numara ile numaralandırılmış II. Bayezid döneminde kurulan Davud Paşa ve Selman Ağa camilerinin vadi tabanındaki ulaşım omurgasının orta yerine, 3 ve 4 numaralı Bulgurlu ve Geredeli mescitlerin ise omurganın batısında ve güneydoğusunda kalan yerlere inşa edilmiş oldukları görülür. Kanuni döneminde kurulan dini yapılar ise, buldukları yerler itibariyle selefleri zamanında boş kalan alanlara konumlandırılmış gözükmektedir. Şekil 12’deki haritada bahsi geçen yapılar kuruldukları dönemlere göre farklı renklerde işaretlenmiştir. Turuncu renkte olanlar II. Bayezid döneminde, mavi renkte olanlar I. Selim döneminde ve kırmızı renkte olanlar ise Kanuni döneminde kurulan dini yapılardır.

---

⁴³⁷ *Sinan Çağlı*, s. 58.

Tablo 8. Beldenin Koy ve Çevresindeki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar

	Davud Paşa C.	Selman Ağa C.	Bulgurlu M.	Geredeli M.	Hüsrev Ağa M.	Hacı Mehmed M.	Gülfem C.	Mihrimah C.	Evliya M.
Davud Paşa C.		260 m.	200 m.	150 m.	320 m.	190 m.	80 m.	390 m.	210 m.
Selman Ağa C.	260 m.		430 m.	180 m.	310 m.	155 m.	220 m.	120 m.	410 m.
Bulgurlu M.	200 m.	430 m.		365 m.	500 m.	240 m.	290 m.	540 m.	65 m.
Geredeli M.	150 m.	180 m.	365 m.		160 m.	240 m.	75 m.	290 m.	370 m.
Hüsrev M.	320 m.	310 m.	500 m.	160 m.		200 m.	220 m.	350 m.	530 m.
Hacı Mehmed M.	190 m.	155 m.	240 m.	240 m.	200 m.		220 m.	350 m.	260 m.
Gülfem C.	80 m.	220 m.	290 m.	75 m.	220 m.	220 m.		340 m.	295 m.
Mihrimah C.	390 m.	120 m.	540 m.	290 m.	350 m.	340 m.	340 m.		515 m.
Evliya M.	210 m.	410 m.	65 m.	370 m.	530 m.	260 m.	295 m.	515 m.	

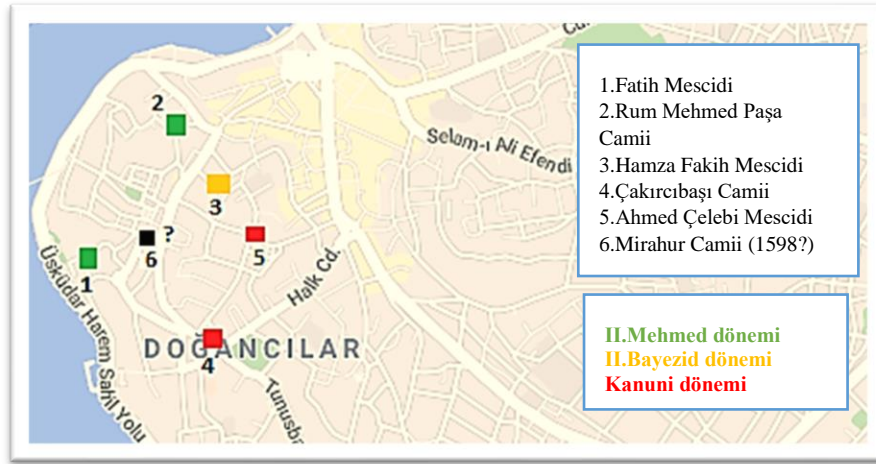

Şekil 12. Beldenin Koy ve Çevresindeki Dini Yapıların Konumları

Beldenin yüksek yerleşim yerleri arasında, yerleşimin en erken görüldüğü Üsküdar Burnu üzerindeki dini yapılara bakıldığında, bu yapıların yaklaşık 180 ile 270 metrelik aralıklarla bölgeye dağılmış oldukları tespit edilmiştir. Yapılar arası en yakın mesafe yaklaşık 150 metre ile Hamza Fakih ve Ahmed Çelebi Mescitleri arasında, en uzak mesafe ise yaklaşık olarak 600 metre ile Rum Mehmed Paşa ve Çakırcıbaşı Camileri arasındadır. Bu camilerden Rum Mehmed Paşa Üsküdar Burnu'nun en kuzeyinde bulunurken, Çakırcıbaşı Camii burunun güneyinde Doğancılar Tepesi'nde bulunmaktadır. Tablo 9'da yaklaşık uzaklıklar verilmekte, Şekil 13'teki haritada ise bu yapıların konumları gösterilmektedir. Haritaya bakıldığında Üsküdar Burnu'nun kuzey ve güneyindeki uç noktalarında ilk olarak Fatih Mescidi ve Rum Mehmed Paşa Camii'nin, II. Bayezid döneminde Hamza Fakih ve daha sonra ise Çakırcıbaşı Hasan Paşa, Ahmed Çelebi ve Mirahur Camilerinin inşa edilmiş oldukları görülür. Mirahur Camisi'nin kuruluş tarihi ile ilgili bir belirsizlik mevcut iken, mahallesi Kanuni döneminde olduğu için tabloya dahil edilmiştir. Şekil 13'teki haritada bahsi geçen yapılar kuruldukları dönemlere göre farklı renklerde işaretlenmiştir. Yeşil renkte olanlar II. Mehmed döneminde, turuncu renkte olanlar II. Bayezid döneminde ve kırmızı renkte olanlar ise Kanuni döneminde kurulan dini yapılardır.

Tablo 9. Üsküdar Burnu'ndaki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar

	Fatih M.	Mehmed Paşa C.	Hamza Fakih M.	Ahmed Çelebi M.	Çakır-cı C.	Mirahur C.
Fatih Mescidi		420m	390m	460m	370m	180m
Rum Mehmed P C.	420m		220m	360m	600m	320m
Hamza Fakih Mescidi	390m	220m		150m	400m	200m
Ahmed Ç. Mescidi	460m	360m	150m		300m	200m
Çakırcıbaşı Hasan C.	370m	600m	400m	300m		270m
Mirahur C.	180m	320m	200m	20m	270m	

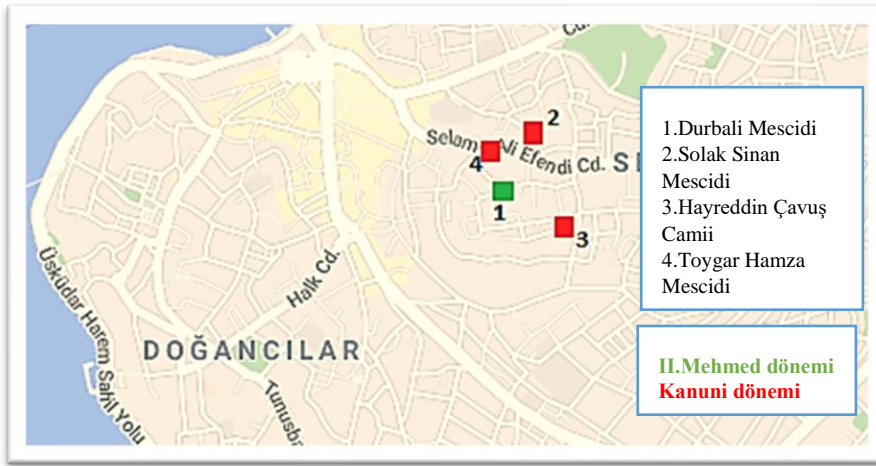
Şekil 13. Üsküdar Burnu'ndaki Dini Yapıların Konumları

Beldenin tepelerinden Toygar Tepesi'ndeki dini yapılara bakıldığında, bu yapıların yaklaşık 135 ile 260 metrelik aralıklarla bölgeye dağılmış oldukları tespit edilmiştir. Yapılar arası en yakın mesafe yaklaşık 135 metre ile Durbali ve Toygar Hamza Mescitleri arasında, en uzak mesafe ise yaklaşık olarak 300 metre ile Toygar Hamza Mescidi ve Hayreddin Çavuş Camii'si arasındadır. Bu uzaklıklar Tablo 10'da gösterilmektedir. Yapıların konumlarını ise Şekil 14'teki haritada görmek

mümkündür. Haritaya bakıldığında Kanuni dönemine kadar bu bölgede yalnızca Durbali Mescidi'nin bulunduğu görülür. Bu mescidin kuruluş yılı tespit edilememiş, ancak birtakım rivayetler dikkate alınarak II. Mehmed döneminde kurulduğu tahmin edilmiştir. Mahallesinin ise Kanuni döneminde oluştuğu tespit edilmiştir. Toygar Tepesi, Kanuni döneminde kalabalıklaşmış, burada buldukları yerlerde mahalle teşekkülü gerçekleşen 3 yeni dini yapı kurulmuştur. Şekil 14'teki haritada bahsi geçen yapılar kuruldukları dönemlere göre farklı renklerde işaretlenerek gösterilmiştir. Yeşil renkle işaretli olan mescit II. Mehmed döneminde, kırmızı renkle işaretli olanlar ise Kanuni döneminde kurulmuştur.

Tablo 10. Toygar Tepesi'ndeki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar

	Durbali M.	Solak Sinan M.	Toygar Hamza M.	Hayreddin Çavuş C.
Durbali M.		185m	135m	180m
Solak Sinan M.	185m		150m	260m
Toygar Hamza M.	135m	150m		300m
H. Çavuş M.	180m	260m	300m	

Şekil 14. Toygar Tepesi'ndeki Dini Yapıların Konumları

Beldenin yüksek kesimlerinden bir diğer yerleşim yeri ise, Toptaşı mevkiine doğru uzanan bölge civarındır. Burası günümüzde Üsküdar'ın Ahmediye ve Zeynep Kamil

Mahallelerini kapsamaktadır. Buradaki dini yapıların yaklaşık 110 ile 430 metrelik aralıklarla bölgeye dağılmış oldukları tespit edilmiştir. Yapılar arası en yakın mesafe yaklaşık 110 metre ile Kaymakçı Tekkesi ve Hasan Ağa Mescitleri arasında, en uzak mesafe ise yaklaşık olarak 800 metre ile Kefçe Dede ve Arakiyeci Mehmed Ağa Mescitleri arasındadır. Bu uzaklıklar Tablo 11’de verilmektedir. Şekil 15’teki haritada ise burada kurulan dini yapıların konumları görülmektedir. Haritaya bakıldığında bu bölgenin en alçak yerinde ilk olarak Kefçe Dede Mescidi’nin kurulmuş olduğu, daha yüksek ve iç bölgelerinin ise Kanuni döneminde inşa edilen dini yapılar ile kalabalıklaştığı görülür. Haritada bahsi geçen yapılar kuruldukları dönemlere göre farklı renklerde işaretlenmiştir. Mavi renkte olan mescit I. Selim döneminde kurulduğu tahmin edilen Kefçe Dede Mescidi, kırmızı renkte olanlar ise Kanuni döneminde kuruldukları tespit edilen mescitlerdir.

Tablo 11. Toptaşı Mevkii Civarındaki Dini Yapılar Arası Uzaklıklar

	Kefçe Dede M.	Araki-yeci M.	Araki-yeci A. M.	Kay-makçı T. M.	Hasan Ağa M.
Kefçe Dede M.		630m	800m	140m	240m
Arakiyeci M.	630m		200m	520m	430m
Arakiyeci Ağa M.	800m	200m		680m	600m
Kaymakçı T. M.	140m	520m	680m		110m
Hasan Ağa M.	240m	430m	600m	110m	

Şekil 15. Toptaşı Mevkii Civarındaki Dini Yapıların Konumları

Tüm bu ölçümler sonucunda cami ve mescitlerin belde merkezinde birbirine daha yakın aralıklarla, kara içlerine doğru uzanan yüksek yerlerde ise merkeze nazaran daha uzak aralıklarla dağılmış oldukları görülmüştür. Bu durum her bir bölgenin kendine ait arazi yapısı ve işlevsel özelliklerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Merkezlerinde dini yapıların bulunduğu bu yerleşim yerleri için seçilen bölgelerin ise, rast gele olduğunu söylemek zordur. Özellikle Kanuni döneminde kurulan dini yapıların, seleflerinin zamanında yerleşim yeri haline gelen bölgelerde boş kalan arazilere konumlandırılmış olmaları dikkat çekmektedir.

2.2.2.3. Dini yapıların belde merkezine uzaklıkları

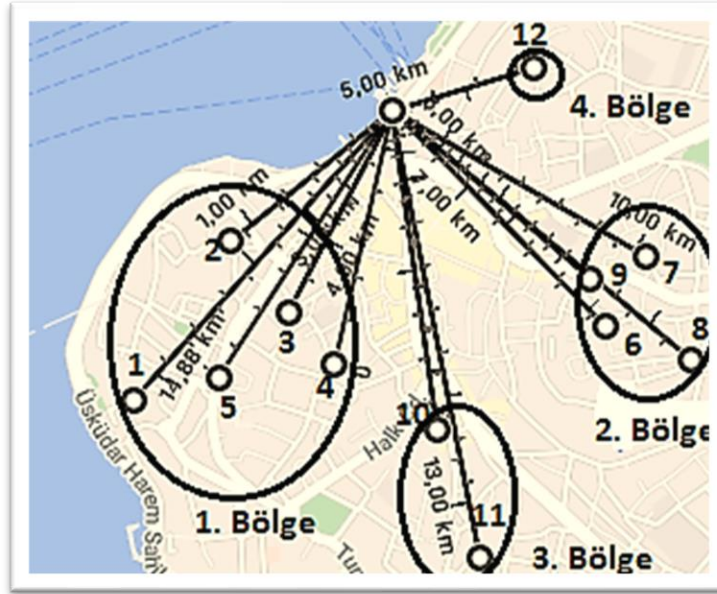
Üsküdar beldesinde ilk olarak yerleşim Rum Mehmed Paşa Külliyesi civarında ve Salacak mevkiinde gerçekleşmiş daha sonraki dönemlerde bu yerleşim beldenin koy ve çevresine kayarak vadi tabanında yoğunlaşmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise Üsküdar'ın Toygar Tepesi ve Toptaşı mevkiine doğru uzanan yüksek kesimlerinde yerleşimin artmaya başladığı ve kara içlerine doğru uzanan bu yüksek yerlerde kurulan dini yapıların Kanuni döneminde arttığı tespit edilmiştir. Her bir yapının bulunduğu yerde bir mahallenin teşekkül ettiğini söylemek mümkün değildir. Örneğin Toptaşı mevkiine doğru uzanan, Ahmediye ve Zeynep Kamil Mahallelerini kapsayan bölgede Kanuni döneminin sonunda toplam 5 dini yapı tespit edilmiş olsa da, bu dini yapıların yalnızca 2'sinin bulunduğu yerde bir mahallenin teşekkül ettiği görülmüştür.

Bu dönemde ticari ve sosyal hayata yönelik vakıf ünitelerinin daha çok beldenin koy ve çevresinde gelişmiş oldukları, güney ve doğuya doğru uzanan yüksek bölgelerde yoğunlaşmadıkları tespit edilmiştir. Bu yüksek yerlerde, beldenin kıyı kesiminde olduğu gibi ticari hayata yönelik müesseselerin veya pazar yerlerinin olmaması, bir yerde buradaki mahalle oluşumlarının beldenin çekirdeğine bağlı olduğunu göstermektedir. O halde, buradaki mahalle sakinleri beldenin merkezine dağılmış pazar yerlerine ne uzaklıkta oturmaktadırlar? Başka bir deyişle, beldenin yüksek kesimlerinde teşekkül eden mahallelerden hangileri merkeze en yakın, hangileri en uzaktır?

Bu soruları cevaplamak için Tablo 12’de kıyıya göre daha yüksek olan bölgelerdeki bu yerleşim yerlerinin Üsküdar İskelesi’ne olan yaklaşık uzaklıkları, Şekil 16’da ise bu yerlerin iskeleye göre ne tarafta kaldıkları gösterilmektedir. İç bölgelerdeki yerleşim yerleri ile iskele arasındaki mesafe ölçülürken, mahallelerin merkezinde kurulan cami ve mescitlerin buldukları konumlar dikkate alınmıştır. Buldukları yerlerde bir mahalle teşekkülü gerçekleşen mescitler, kıyıdan daha içeride ve yüksek bölgelerde 4 ayrı bölgeye dağılmıştır. Şekil 16’da 1. Bölge olarak işaretlenen yer, Üsküdar Burnu’nda, Salacak ve Aziz Mahmud Hüdayi Mahalleleri ile Doğançılar Tepesini göstermektedir. 2. Bölge olarak işaretlenen yer, Toygar Tepesinde, Mimar Sinan Mahallesi ile Selamiali Efendi Caddesini gösterir. 3. Bölge olarak işaretlenen yer, Toptaşı mevkiine doğru uzanan ve Ahmediye ile Zeynep Kamil Mahallelerini kapsamaktadır. 4. Bölge olarak işaretlenen yer, Sultantepe’ni göstermektedir. Osmanlı mahallelerinin kıvrımlı ve çıkmaz sokaklı yapıları göz önünde bulundurularak Tablo 12’de gösterilen uzaklıklar yaklaşık olarak değerlendirilmiştir. Şekil 16’da gösterilen ulaşım yolları ise doğru şekilde gösterilse de, bu doğrular yalnızca yüksek bölgelerde bulunan dini yapıların konumlarını birbiri ile kolayca kıyaslamak amacıyla çizilmiştir.

Tablo 12. Beldenin Yüksek Kesimlerindeki Dini Yapıların Merkeze Uzaklıkları

	Dini Yapılar	Üsküdar İskelesine Uzaklık
1. Bölge	Fatih Mescidi	960m
	Rum Mehmed Paşa Camii	510m
	Hamza Fakih Mescidi	585m
	Ahmed Çelebi Mescidi	600m
	Mirahur Camii	810m
2. Bölge	Durbali Mescidi	700m
	Solak Sinan Camii	680m
	Hayreddin Çavuş Camii	855m
	Toygar Hamza Mescidi	565m
3. Bölge	Kefçe Dede Mescidi	775m
	Tavaşi Hasan Ağa Mescidi	1005 m
4. Bölge	Hacı Hesna Mescidi	270m

Şekil 16. Beldenin Yüksek Kesimlerindeki Dini Yapıların Konumları

1.Bölge: Salacak Mescidi (1) ,Rum Mehmed Paşa Camii (2)

Hamza Fakih Mescidi (3) ,Ahmed Çelebi Mescidi (4)

Emiriahur Camii (5)

2.Bölge: Durbali Mescidi (6) ,Solak Sinan Camii (7)

Hayreddin Çavuş Camii (8) ,Toygar Hamza Mescidi (9)

3.Bölge: Kefçe Dede Mescidi (10),Tavaşi Hasan Ağa Mescidi (11)

4.Bölge: Hacı Hesna Mescidi (12)

Şekil 16'da 1. Bölge olarak gösterilen yerleşim yeri, Üsküdar Burnu'dur. Burada diğerlerine nazaran daha erken bir yerleşimin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Üsküdar Burnu'nun denize bakan güney yamaçlarında II. Mehmed döneminde kurulan Fatih Mescidi, kuzey yamaçlarında Rum Mehmed Paşa Camii ve daha iç kesimlerde II. Bayezid döneminde kurulduğu tahmin edilen Hamza Fakih Mescidi bulunmaktadır. Ahmed Çelebi Mescidi'nin ise Kanuni döneminin sonlarında kurulduğu söylenebilir. Mirahur Camii'nin ise Kanuni döneminde kurulduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olsa da, mahallesi Kanuni döneminde teşekkül ettiği için haritada yeri gösterilmiştir. Mabetlerin iskeleye uzaklıklarını gösteren Tablo 12'ye bakıldığında, en uzak noktada yaklaşık 960m ile Fatih Mescidi'nin, en yakın noktada ise yaklaşık 510m ile Rum Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu anlaşılır. Dolayısıyla Fatih Mescidi'nin bulunduğu Salacak mevkiinin bu bölgedeki yerleşim yerleri içerisinde beldedeki pazar yerlerine en uzak mahalle olduğu söylenebilir. Rum Mehmed Paşa Mahallesi ise merkeze en yakın olan mahalledir. Rum Mehmed Paşa Külliyesi'ne ait birimler de aynı şekilde belde merkezine yakın veya belde merkezine dağılmış durumdadır.

Şekil 16'da 2. Bölge olarak gösterilen yerleşim yeri ise, Üsküdar İskelesi'nin güneydoğusunda kara içlerine doğru yükselen eğimli yamaçlarıyla Toygar Tepesidir. Burada ilk mescidin II. Mehmed döneminde kurulduğu tahmin edilmektedir. Durbali isimli bu mescidin bulunduğu yerde bir mahalle teşekkülü ise ancak Kanuni döneminde gerçekleşebilmiştir. Burası bu dönemde Solak Sinan, Hayreddin Çavuş ve Toygar Hamza Mescitleri ve aynı isimdeki mahallelerle kalabalıklaşmıştır. Günümüzde Selamsız Senti olarak geçmektedir. Tablo 12'ye bakıldığında, bölgede yaklaşık 855m ile Hayreddin Çavuş Camii'sinin iskeleye en uzak, yaklaşık 565m ile Toygar Hamza Mescidi'nin ise en yakın dini yapı olduğu görülür. Dolayısıyla

beldedeki pazar yerlerine en yakın mahallenin Toygar Hamza, en uzak mahallenin ise Hayreddin Çavuş Mahallesi olduğu söylenebilir.

Şekil 16'da 3. Bölge olarak gösterilen, kıyıya göre daha içeride ve kıyıdan daha yüksek olan bu bölge Toptaşı mevkiine doğru, Ahmediye ve Zeynep Kamil Mahalleleri içerisinde kalmaktadır. Buradaki yerleşim, Ahmediye Mahallesi'nin sınırlarına giren ve bölgenin en alçak kesiminde bulunan Kefçe Dede Mescidi ile başlamıştır. Bulunduğu yerde bir mahalle teşekkül etmiş olan Kefçe Dede Mescidi'nin araştırmada I. Selim döneminde inşa edildiği tahmin edilmiştir. Kanuni döneminde ise bu bölgenin yüksek kesimlerine Arakiyeci, Arakiyeci Mehmed Ağa, Kaymakçı Tekkesi ve Tavaşi Hasan Ağa Mescitleri yaptırılmıştır. Bu mescitlerden yalnızca Kefçe Dede ile birlikte Hasan Ağa Mescidi'nin bulunduğu yerlerde birer mahalle teşekkülü gerçekleşmiştir. Bu yüzden Tablo 12'de sadece Kefçe Dede ve Hasan Ağa mescitleri gösterilmiştir. Kefçe Dede Mescidi'nin iskeleye uzaklığı yaklaşık 775m, Hasan Ağa Mescidi'nin ise 1005 m'dir. Dolayısıyla bu bölgede pazar yerlerine en yakın mahallenin Kefçe Dede Mescidi, en uzak mahallenin ise Hasan Ağa Mahallesi olduğu söylenebilir. Arakiyeci ve Arakiyeci Mehmed Ağa Mescitlerinin buldukları noktaların ise merkeze en uzak noktalar oldukları söylenebilir. Anadolu Seferi'ne çıkan Osmanlı ordusunun geçtiği bir güzergâh üzerinde bulunan bu mescitlerin yakınında ise bir menzilhane bulunmaktadır.⁴³⁸ Bu ulaşım yolu günümüz haritasında Bağdat Caddesi'ne doğru uzanmaktadır. Dolayısıyla bu mescitlerin yerlerinin Anadolu'ya açılan kapının eşliğinde bulduklarını söylemek mümkündür.

Şekil 16'da 4. Bölge olarak gösterilen yer ise Sultantepe'dir. Burada bulunduğu yerde bir mahalle teşekkül etmiş olan tek mescit Hacı Hesna Mescidi'dir. Kanuni döneminin sonunda kurulan bu mescidin iskeleye uzaklığı yaklaşık 270 m'dir.

Sonuç olarak mahallelerin merkezine kurulan cami ve mescitlerin iskeleye olan uzaklıkları ölçülerek, beldenin yüksek kesimlerindeki yerleşim yerlerini pazar yerlerine olan uzaklıkları tespit edilebilmiştir. Bu yüksek bölgeler içerisinde merkeze en yakın olan mahallenin Sultantepe'sinde, en uzak mahallenin ise Hasan Ağa Mescidi'nin bulunduğu ve günümüzde Ahmediye Mahallesi içerisinde kalan yer olduğu görülmüştür. Sultantepe'sinde Hacı Hesna Mescidi'nin iskeleye olan uzaklığı

---

⁴³⁸ *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 236.; "Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar", s. 110.

yaklaşık 270 metre olarak tespit edilmişken, Hasan Ağa Mescidi'nin iskeleye olan uzaklığı yaklaşık 1005 metre olarak hesaplanmıştır. Burası iskeleye en uzak yerleşim yeri iken, aynı zamanda Anadolu'ya uzanan güzergâha da en yakın yerleşim yeridir.

2.2.2.4. Beldenin sınırları

II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar, Üsküdar beldesinde teşekkül eden mahalleler cami ve mescitlerle birlikte tespit edilmiş ve dönemlere göre dini yapılar üzerinden yerleşimin beldedeki dağılımı takip edilmiştir. Kanuni döneminden önce teşekkül eden 8 mahalle ve bu dönemde teşekkül eden 16 mahalle ile toplam 24 mahalle tespit edilmiştir. Bu mahallelerden 1 tanesi dışında hepsi isimlerini Kanuni dönemin sonuna kadar korumuştur. Bunlardan 9 tanesinin beldenin koy ve çevresine, 11 tanesinin ise yüksek kesimlerine dağıldıkları görülmüştür. Abdullah Hoca ve Hoca Udul Mahallelerinin yerleri tespit edilememiş, Uncu Mescidi Mahallesi'nin yerinin ise beldenin koy ve çevresinde olduğu tahmin edilmiştir.

Kişilerin geçici veya kalıcı olarak ikamet ettikleri bu küçük yerleşim yerlerinin belde içerisinde nerelere kadar uzandığı tespit edilirken aynı zamanda şehirli olarak nitelendirilen reyanın yaşadığı beldenin sınırları da bir yerde belirlenmiş olmaktadır. Dolayısıyla beldenin koy ve çevresinden kuzey-güney, doğu-batı yönlerine doğru en uzak noktalarda teşekkül eden mahalleler sınır noktaları olarak kabul edilmiş ve beldenin sınırları az çok tahmin edilebilmiştir. Bu mahallelerin buldukları noktalara bakıldığında, buraların günümüz yer isimleriyle kuzeyde Sultantepe Mahallesi içerisinde Hacı Hesna Hatun Camii Sokağı'nın ve güneyde Ahmediye Mahallesi içerisinde İnadiye Mektebi Sokağı'nın civarındaki yere kadar uzandığı söylenebilir. Doğuda ise bu yerler Mimar Sinan Mahallesi içerisinde Hatmi Sokağı, batıda ise Salacak Mahallesi içerisinde İskele Arkası Sokağı'nın civarına kadar uzanmaktadır. Sınır olarak kabul edilen bu mahallerdeki dini yapılar Şekil 17'deki haritada gösterilmektedir.

Sınırın güney noktası olarak belirlenen Hasan Ağa Mahallesi'nin daha da güneyinde, Üsküdar beldesinin hududuna işaret eden Tunusbağı Çeşmesi⁴³⁹ ve biraz daha güneyinde ise Miskinler Tekkesi bulunmaktadır.⁴⁴⁰ Cüzzam hastalığına yakalanan kişileri şehirden tecrit etmek üzere tesis edildiği rivayet edilen ve bu sebepten ötürü beldedeki yerleşim yerlerine uzak olması gereken bu yapının, belirlenen belde sınırının epey bir dışında kalmasına bakarak bu noktanın doğru tespit edildiği de anlaşılmaktadır.

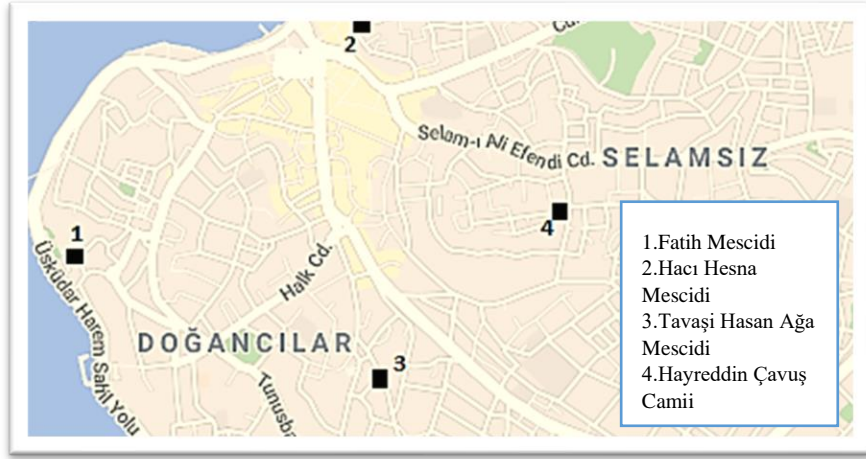
Bu sınırlar içerisinde tespit edilen 23 mahalle, 28 cami ve mescit, 17 mektep ve medrese, 5 çeşme, 5 imaret, 7 kervansaray, 3 zaviye, 6 hamam ve 5 saray ile Üsküdar'ın, Kanuni döneminin sonunda bir kent görünümüne kavuştuğunu söylemek mümkündür.⁴⁴¹ Kervansaray, çarşı ve dükkân gibi sosyal ve ticari hayata hizmet eden müesseselerin kuruldukları yerlere bakıldığında bu kentin merkezinin Kanuni döneminde, beldenin koy ve çevresi olduğu söylenebilir. Merkez bölgenin erişilebilirliğinin kolay ve karşı yaka ile alışverişe elverişli olması buradaki ticari hayatı canlı kılarken, mahallelerin de bu bölge ve civarına dağılmış olması şehirlilere sosyal ve ticari hayatla iç içe bir kent hayatı sunmaktadır. Üsküdar beldesi, 16. yüzyılın başında Gebze Kadılığına bağlı bir naib tarafından yönetilirken, Kanuni döneminin sonunda çevresine şer'i-idari ve yönetsel hizmetler sunan bir kaza merkezi haline gelmiştir. Beldenin genişleyen sınırlarını ve bu sınırlar içerisindeki vakıf yapılarının gelişimini buradaki nüfus artışı ile ilişkilendirmek de mümkündür.

---

⁴³⁹ Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı", s. 82. Tunusbağı Çeşmesi günümüzde Tunusbağı Caddesi ile Ethem Paşa Sokağı'nın birleştiği yerde bulunmaktadır.

⁴⁴⁰ Miskinler Tekkesi'nin I. Selim döneminde inşa edildiği rivayet edilir. Günümüze ulaşmayan tekke Bağdat Yolu, Karacaahmet-İbrahimağa Bulvarı üzerindedir; *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, s. 278.

⁴⁴¹ Kent tanımı için; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", s. 29.; "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", s. 94.

Şekil 17. Kanuni Dönemi Sonunda Üsküdar Beldesinin Sınırları

III.BÖLÜM ÜSKÜDAR'IN NÜFUSU ve KAYNAKLARIN NÜFUS BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. ÜSKÜDAR'IN NÜFUSU

3.1.1. Tahrir Defterlerine Göre Üsküdar'ın Nüfusu

Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğunun vergilendirilebilir nüfusunun tespitine yönelik sayım sonuçlarını ihtiva etmesi sebebiyle 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı nüfus çalışmalarında en çok istifade edilen kaynak grubu olmuştur. Tahrir verilerinin zenginliği, günümüze kadar bu veriler üzerinden pek çok nüfus hesaplama yönteminin geliştirilmesine sebep olmuştur. Ancak defterlerin demografik amaçlı düzenlenmiş olmamasından kaynaklı olarak, geliştirilen bu yöntemler pek çok açıdan eleştirilmiş ve verilerin nüfus tahminleri için uygunluğu sorgulanmıştır.

Tahrir defterlerinin nüfus bakımından kullanılabilirliğine dair yapılan pek çok tartışmaya rağmen, yine de bu defterlerdeki verilerden istifade edilerek geliştirilen nüfus hesaplama yöntemleri içerisinde en çok tercih edilen yöntem Ömer Lütfi Barkan'ın yöntemi olmuştur. Bu yöntemde Barkan, her evli hane reisinin bir aile birimini (hane) yansıttığını düşünerek, her bir ailenin 5 kişiden oluştuğunu varsaymış ve tahrir defterine hane reisi olarak kaydedilen kişileri 5 katsayısı ile çarparak bölgesel nüfus tahminlerinde bulunmuştur. Bu tahminlerde tahrir defterlerine bekar erkek olarak mücerret adı altında kaydedilen kişileri hesap edilen sayıya dahil etmemiştir.

Burada da 1530 ve 1560 yıllarına tarihlendirilen iki farklı tahrir defterinden istifade edilecek ve her evli hane reisinin bir aile birimini yansıttığı düşünülerek Üsküdar'ın nüfusu tahmin edilecektir. Elde edilen nüfus tahminlerine göre 1530 yılından 1560 yılına değin Üsküdar'daki nüfus artışının nispi değeri tespit edilecektir. Bu değer, diğer çalışmalarda tahrir defterlerindeki veriler üzerinden tespit edilen Osmanlı

kentlerindeki nüfus artışları ile karşılaştırılacak ve Üsküdar'ın nüfus bakımından hangi kentlerden daha az veya daha fazla artış yaşadığı gösterilecektir.

3.1.1.1. 1530 yılına ait vilayet Muhasebe İcmal Defteri'ne göre Üsküdar'ın nüfusu

16. yüzyılın başlarında Üsküdar henüz 8 mahalleden oluşan, idari ve askeri yönden Kocaeli sancağına bağlı Gebze kazası içerisinde yer alan bir nahiyedir.⁴⁴² Üsküdar bu dönemde askeri ve idari olarak İstanbul'dan tamamen bağımsız bir şekilde yönetilmektedir. Üsküdar nahiyesine ait mahalleler, 937/1530 yılına tarihlendirilen Vilayet Muhasebe İcmali'nde, Kocaeli sancağına bağlı Gebze kazasında bulunan ve padişah hassı olarak tanımlanan topraklar içerisinde “nefs-i Üsküdar kasabadır” başlığı altında kayıtlı bulunmaktadır.⁴⁴³ “Nefs”, “kasaba” ve “şehir” gibi isimler tahrir defterlerinde çoğu zaman Osmanlı şehirleri için kullanılmış olsa da,⁴⁴⁴ bu ıstılahların kullanımlarının bölgelere göre değişiklik gösterdiği görülmüştür. Bu yüzden hangi yerleşme merkezinin şehir veya kasaba olarak nitelendirileceği hususu tam olarak tarif edilememektedir. “Nefs” tabiri, tahrir defterlerinde hem nüfusu çok, hem de iktisadi kapasitesi büyük şehirler için kullanıldığı gibi, nüfusu az, ziraatle uğraşan küçük merkezler için de kullanılmaktadır.⁴⁴⁵ Dolayısıyla bu ıstılahların çalışılan bölge özelinde düşünülerek ne anlama geldiklerine karar verilmelidir.

1530'lu yıllarda Üsküdar beldesinin koy ve çevresinin devlet adamları tarafından yaptırılan külliyele etrafında gelişmiş olduğu görülmüş ve burada yoğunlaşan imar faaliyetlerinin çevresine ekonomik ve sosyal hizmetler sağladığı anlaşılmıştır. Bölgede hamam, imaret, kervansaray gibi vakıf müesseselerinin, pazar yerlerinin ve Cuma namazı kılınır camilerin olması, beldenin bu dönemde Osmanlı belgelerinde geçen

⁴⁴² Bilgin Aydın, “Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri”, s. 17.

⁴⁴³ BOA, *TT.d, nr. 438*, s. 793. Ayrıca sicillerde de beldenin zaman zaman kasaba olarak bahsedildiği görülür; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 130 (hüküm no. 72), 132 (hüküm no. 77), 144 (hüküm no. 109), 270 (hüküm no. 444); *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 466 (hüküm no. 874), 471 (hüküm no. 879), 483 (hüküm no. 899).

⁴⁴⁴ M. Tayyip Gökbilgin, “XVI. yy. Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, c. 26, S. 102 (Ankara 1962), s. 295.

⁴⁴⁵ M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 46. Emecen, “nefs”, “kasaba” ve “şehir” gibi ıstılahlar üzerine tartıştıktan sonra, “nefs” ile tariflenen kasaba veya şehir arasında bir farkın bulunmadığı ve ikisinin aynı şeyi ifade ettiği kanaatine varmıştır; s. 46, 47. “Nefs” tabirinin kullanımı için şu çalışmadaki ilgili yere de bakılabilir; Yunus Uğur, “937/1530 Muhasebe-i Vilayet Defterleri: Temsil, İçerik ve Konumlandırma”, s. 54, 55.

şehir ve kasaba tanımlamasına uymakta olduğunu göstermektedir.⁴⁴⁶ Ayrıca “nefs-i Üsküdar” olarak tanımlanan bu bölge, ziraatle uğraşan köylülere nispeten daha farklı statülere sahip şehirlilerin yaşama mahalli olan mahallelere taksim edilmiştir. Bu mahalleler ise mescit ve mektep gibi küçük üniteler etrafında şekillenmiş hanelerden oluşmaktadır.⁴⁴⁷ Dolayısıyla “nefs-i Üsküdar” bölgesinin bir Osmanlı şehrini ifade edip etmediği bu özellikler çerçevesinde değerlendirildiğinde, hem fiziksel planlaması hem de yönetim fonksiyonları açısından beldenin şehir olarak nitelendirilebileceği söylenebilir.

Üsküdar’ın merkezi olarak kabul edilen bu yerleşim yeri⁴⁴⁸ 438 numaralı Vilayet Muhasebe İcmali’nde mahalleleriyle birlikte, bu mahallelerde yaşayan kişiler ise hane, muaf ve mücerret kategorileri altında kaydedilmiştir. Bu kişilerin tamamı defterlerde nefer olarak addedilmektedir. Mahallelerde yaşayan bu kişilere şehirli denmekte ve bu kişiler toprak sahibi olmadıkları sürece birtakım şahsi vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmakta fakat devlete yönelik bir mükellefiyet olan avarız vergisini ödemek durumundadırlar.⁴⁴⁹ Yetişkin erkeğin adı ile defterlere hane olarak kaydedilen bu kişiler, zaman zaman maddi durumlarını ya da sosyal statülerini belli eden özellikleriyle birlikte yazılmışlardır.⁴⁵⁰ Öte yandan bu defterler vergilendirilebilen kişilerin tespiti amacıyla düzenlendiği için, şehirlerde avarız vergisinden muaf olan kişilerin zaman zaman bu defterlere kaydedilmedikleri de görülmektedir.⁴⁵¹ Osmanlılarda vergi muafiyeti şer’i, örfi ve avarız vergisi olmak üzere üç kademelidir. En basit muafiyet şekli avarız vergisinden muafiyettir. Devlet, reayayı bazı hizmetler

---

⁴⁴⁶ Şehirler ve kasabalar Osmanlı belgelerinde “cum’a kılınur ve bazar durur yer”, Osmanlı kanunlarında “hamam, bedesten ve kervansarayların bina edildiği yer” olarak tanımlanmaktadır; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, s. 94. Cengiz Orhonlu da Osmanlı’daki kasabaların üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında birer pazar ve mübadele merkezleri olduğunu söylemektedir bkz. Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, s. 3.

⁴⁴⁷ Osmanlı şehir tanımı için bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s. 25-31.; “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s. 75-78.

⁴⁴⁸ Üsküdar beldesinin bir kaza merkezi olduğuna dair bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri”, s. 145.

⁴⁴⁹ Feridun Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı: Toplum*, c. 4, (1999), s. 92.

⁴⁵⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, s. 15.

⁴⁵¹ “‘Tarihi Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951), s. 13. Tarihi verilmemiş ancak Kanuni Sultan Süleyman devrine ait olduğu belirtilmiş olan ve tahrir için verilen emirleri ihtiva eden bir nişan suretinin muaf zümresi ile ilgili 2. ve 15. maddeleri için; Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, s. 39, 40.

karşılığında ilk olarak avarız vergisinden, sonra örfi daha sonra ise şer'i vergilerden muaf tutmaktadır.⁴⁵² Her ne kadar kanunnamelerde reaya-şehirli ayrımını gösteren ifadeler olsa da reaya terimi en geniş anlamda askeri sınıf dışındaki bütün halkı temsil etmektedir.⁴⁵³ Ancak şehirliler ödedikleri vergi türü itibariyle köylü reayadan ayrılmaktadır. Örneğin bu kimseler kanunnamelerde rüsum-i örfiyye olarak geçen çift vergisini ödememekte, ancak şehirde toprak tasarruf ediyorlarsa bu vergiyi vermektedirler.⁴⁵⁴ Şehirde yaşayan kişilerin ödedikleri vergiler, doğrudan devlete yönelik olan avarız vergisidir.⁴⁵⁵

Avarız vergisinden muaf olan kişilerin başında askeri ve hükümrân sınıfı temsil eden sancak beyleri (sancakların askeri ve idari sorumluları), kadılar, medrese hocaları, kervan reisleri, garnizon kumandanları, şahinciler, imparatorluk ahırlarındaki seyisler, voynuklar, yörükler, müsellemler, tatarlar vb. devlete hizmet eden kişiler gelmektedir.⁴⁵⁶ Dini müesseselerin hizmetlileri, kâtip, mültezim, emin, kayyum gibi kamu hizmetinde görevli memurlar, günlük 3 akçe ve daha fazla ciheti olan mütevellî, nazır ve cüzhanlar, yüksek medreselerdeki talebeler ve mezunlar, mütekait sipahiler ve sipahi oğulları vb. askeri sınıftan sayılan kişiler de devlet nazarında muaf olarak addedilmektedir. Öte yandan sakat, a'ma, malûl veya yaşlı olarak kaydedilen kişiler de bu vergiden muaf olan kişiler arasında sayılmaktadır.⁴⁵⁷ Bunun yanında nüfusu azımsanamayacak olan kölelerin ve bazı durumlarda yabancı tüccarların bu defterlere kaydedilmedikleri görülmüştür.⁴⁵⁸

1530 yılına ait defterde Üsküdar beldesine ait kayıtlara bakıldığında, beldede Mehmed Paşa, Kefçe, Salacak, Hamza Fakih, Davud Paşa, Geredeli, Bulgurlu ve Selman Ağa olmak üzere 8 mahalle kaydının olduğu görülür.⁴⁵⁹ Eşzamanlı ve ardıl süreçlerde çeşitli kriterler geliştirerek Osmanlı şehirlerinin mukayesesinin yapıldığı bir çalışmada, 1501 ile 1550 yılları arasında şehirlerin ortalama 39 mahalleye sahip

---

⁴⁵² Halil İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s. 52.

⁴⁵³ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, s. 158.

⁴⁵⁴ Halil İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 39, 49.

⁴⁵⁵ Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", s. 147.

⁴⁵⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma", s. 16.

⁴⁵⁷ Halil Sahillioğlu, "Askeri", *DİA*, c. 3, s. 488, 489.; Sahillioğlu, "Avarız", s. 108, 109.; Halil İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 49-54.

⁴⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, "'Tarihi Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 13.

⁴⁵⁹ BOA, *TT.d, nr. 438*, s. 793.

olduğu tespit edilmiştir.⁴⁶⁰ Üsküdar'ın, mahalle sayısı bakımından bu ortalamanın oldukça altında olduğu görülür.

Elimizdeki deftere göre beldede toplam 169 hane, 50 muaf ve 50 mücerret kaydı bulunmakta, bunlar ise toplamda 269 nefere tekabül etmektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında diğer Osmanlı şehirleri için tespit edilen nefer sayılarına bakıldığında, Bursa, Şam ve Halep'in, İstanbul'dan⁴⁶¹ sonra Osmanlı'nın en kalabalık şehirleri olarak 8.000 neferin üzerinde, Edirne, Selanik ve Sofya gibi şehirlerin ise 4.000 neferin üzerinde olduğu görülür. Diyarbakır, Urfa, Malatya, Kastamonu gibi şehirler ortalama 2.000 nefer iken, Trabzon, Adana, Manastır gibi yerleşim yerleri ise ortalama 1.000 neferdir. Samsun, İzmir ve Ordu gibi şehirlerin ise Üsküdar gibi 500'ün altında nefere sahip olduğu görülür.⁴⁶²

Üsküdar'da mahallelerde yaşayan hane sayısına bakıldığında, her bir mahallede ortalama 27 hanenin (muaf lar dahil) bulunduğu tespit edilmektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde ortalama hane sayısı ise 45 ile 50 civarındadır.⁴⁶³ Üsküdar bu ortalamanın altındadır.

Beldedeki her bir mahallede ise ortalama 6 mücerret yaşamaktadır. Mücerret nüfusun hanelere oranı yaklaşık 1/4'tür. Bu oran 16. yüzyılın ilk yarısında çoğu Osmanlı şehri için tespit edilen oran ile aynıdır. Adana, Konya, Kastamonu, Mardin, Amasya, Sivas, İzmir ve Bursa gibi şehirlerde bu oranın 1/3'e çıktığı görülür. Saraybosna ve Şumnu gibi Balkan şehirlerinde ise mücerretlerin hane sayısına oranı 2/3 olarak tespit edilmiştir.⁴⁶⁴

Üsküdar'daki muaf sayısının hanelere olan oranına bakıldığında, bu oranın yaklaşık 1/3 olduğu tespit edilir. Maraş ve Urfa gibi şehirlerde de bu oran 1/3, Üsküp, Harput, Şumnu, Isparta, Manisa gibi şehirlerde ise 1/5 olarak tespit edilmiştir. Halep, Bursa ve

---

⁴⁶⁰ Yunus Uğur, "Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Grouping (1450-1700)", *Journal for Early Modern Cultural Studies*, s. 33.

⁴⁶¹ Bu döneme ait tahrir defterlerinde İstanbul'a ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Barkan, Üsküdar ve Galata ile birlikte İstanbul'un nüfusunu 400.000 olarak tahmin etmekte ve bu tahminini bir veri tabanına dayandırmamaktadır; "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 21.

⁴⁶² Yunus Uğur, "a.g.m.", s. 29, 30.

⁴⁶³ *Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)*, Tübitak Raporu, Proje Yürütücüsü Yunus Uğur, Proje Danışmanı Alim Arlı, s. 51, <https://bit.ly/3K1UKra>.

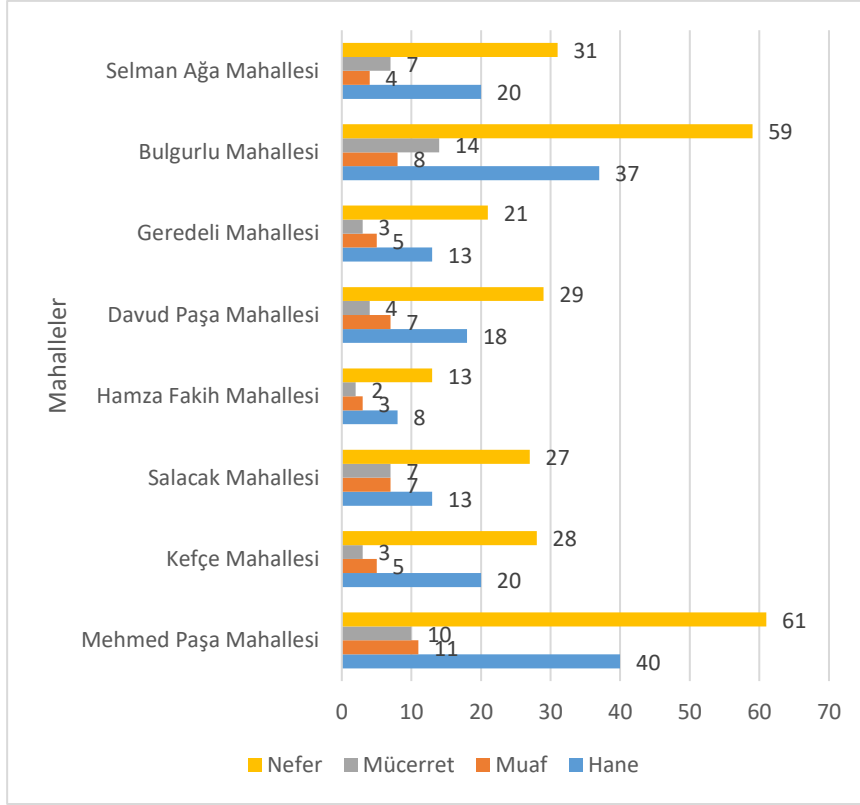
⁴⁶⁴ *Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)*, Tübitak Raporu, s. 47, <https://bit.ly/3K1UKra>.

Şam gibi pek çok kalabalık şehirde ise bu oranın 1/25'e düştüğü görülür.⁴⁶⁵ Hane, muaf ve mücerret sayıları mahalleler özelinde ve toplam olarak Tablo 13'de verilmiş, Şekil 18'deki grafikte ise gösterilmiştir.

Tablo 13. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret, Nefer Sayıları ve Toplamları

Mahalleler	Hane	Muaf	Mücerret	Nefer
Mehmed Paşa Mahallesi	40	11	10	61
Kefçe Mahallesi	20	5	3	28
Salacak Mahallesi	13	7	7	27
Hamza Fakih Mahallesi	8	3	2	13
Davud Paşa Mahallesi	18	7	4	29
Geredeli Mahallesi	13	5	3	21
Bulgurlu Mahallesi	37	8	14	59
Selman Ağa Mahallesi	20	4	7	31
Toplam	169	50	50	269

⁴⁶⁵ Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700), s. 47, <https://bit.ly/3K1UKra>.

Şekil 18. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret ve Nefer Sayıları

Beldenin nüfusunu hesaplamak amacıyla Üsküdar Kadı Sicillerinde 1520 ile 1530 yılları arasında kayıtlı olan terekeler incelenmiş ve bu kayıtlardan bir hanenin kaç kişilik bir aileye tekabül ettiği tahmin edilmeye çalışılmıştır. Hane büyüklüğü hesaplanacağı için kadın terekeleri hariç tutulmamış ancak vârisi olmayan veya vâris olarak yalnızca eşi olan kişilere ait terekeler hariç bırakılarak hane büyüklüğü sadece çocuklu aileler arasından hesaplanmıştır.⁴⁶⁶ 1520 ile 1530 yılları arasında mahalle sakinlerine ait 74 tereke tespit edilmiştir. Bu terekeler üzerinden bir hanenin ortalama büyüklüğü 3.7 olarak hesaplanmıştır.⁴⁶⁷ Her bir hanenin yaklaşık 4 kişiden oluştuğu

⁴⁶⁶ Vârisi olmayan veya yalnızca vârisi olarak eşi olan kişilere ait terekelerin mutlaka mahkeme marifetiyle kayda geçilme zorunlulukları olduğu için, bu gibi terekelerin sayıları diğerlerine nazaran sicillerde daha fazla kayıtlı olabilmektedir. Bu durum bu kişilerin, nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarından değil, tereke defterlerinin toplumun farklı kesimlerini eşit bir şekilde yansıtmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sebepten ötürü hane büyüklüğü hesaplanırken bu terekeler hariç tutulmuştur. Terekelerle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011).

⁴⁶⁷ Araştırmada sadece mahalle bilgileriyle birlikte kaydedilen kişilere ait terekeler incelenmiştir. 1520 ile 1530 yılları arasında tespit edilen 74 tereke içerisinde 45 tanesi çocuklu ailelerden oluşmaktadır. Geriye kalan terekelerde kişilerin çocukları olduğuna dair herhangi bir kayda ulaşılmamıştır.

düşünüldüğünde, beldenin nüfusu 876 olarak tespit edilmiştir.⁴⁶⁸ Barkan'ın yapmış olduğu gibi bazı askeri zümreye mensup kişilerin ve köle nüfusunun tahrir defterlerine kaydedilmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, nüfus %20 oranında yükseltirirse beldenin nüfusu yaklaşık 1.100 olarak hesaplanmış olur.⁴⁶⁹

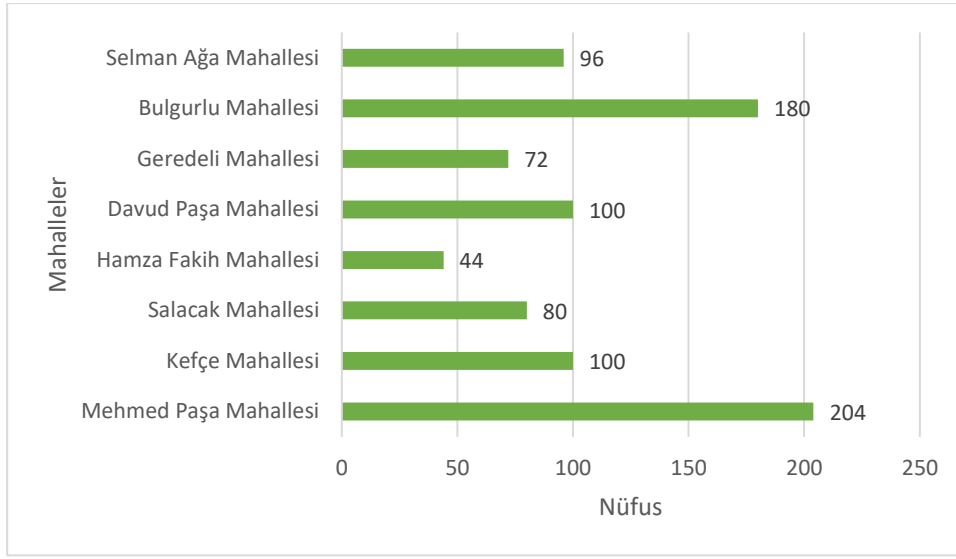
Aynı yöntem ile hesaplanan mahalle nüfuslarına bakıldığında 204 kişi ile en fazla nüfusa Mehmed Paşa Mahallesi, 44 kişi ile en az nüfusa ise Hamza Fakih Mahallesi'nin sahip olduğu görülür. Bu hesaplama göre Üsküdar'da bir mahallede ortalama 110 kişi yaşamaktadır. Nüfus tahminleri mahalleler özelinde ve toplam olarak Tablo 14'te verilmiş, Şekil 19'daki grafikte ise gösterilmiştir.

Tablo 14. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları

Mahalleler	1530 Yılı Nüfus
Mehmed Paşa Mahallesi	204
Kefçe Mahallesi	100
Salacak Mahallesi	80
Hamza Fakih Mahallesi	44
Davud Paşa Mahallesi	100
Geredeli Mahallesi	72
Bulgurlu Mahallesi	180
Selman Ağa Mahallesi	96
Toplam	876

⁴⁶⁸ Nüfus hesaplamasına Barkan'ın yapmış olduğu gibi mücerretlerin sayıları dışarıda tutulmuştur; “‘Tarihi Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 12. Hanefi Bostan 1530 yılında Üsküdar beldesinin nüfusunu 1.230 olarak hesaplamıştır. Bu nüfus tahmininde haneler 5 kişi olarak varsayılmış ve mücerretler de hesaplama dahil edilmiştir. Ayrıca İbrahim Ağa Zaviyesi de belde nüfusu içerisinde kabul edilmiştir; “Üsküdar’ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)”, s. 125, 126, 129. Faika Çelik ise tahrir verilerini Ahmet Güneş’in çalışmasından edindiğini belirtmiş ve önce Jennings’in nüfus hesaplama yöntemini uygulayarak nefer sayıları üzerinden, daha sonra ise Barkan’ın yaptığı gibi hane sayıları üzerinden nüfus hesaplamıştır. Neferlere 3 ve 3.5 gibi sabit sayılar verildiğinde nüfus 834 ile 973 kişi arasında, hanelere 5 katsayısı verildiğinde ise nüfus en az 930, en fazla (askeri zümre için %20 eklendiğinde) 1014 kişi olarak hesaplanmıştır; “Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)” s. 27.

⁴⁶⁹ Barkan tahrir defterine kaydedilmeyen askeri zümre oranını İstanbul nüfusu için %20, başka yerleşim yerlerinin nüfusu için %10 olarak varsaymıştır; “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, s. 20.

Şekil 19. 1530 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus

3.1.1.2. 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'ne göre Üsküdar'ın nüfusu

Üsküdar, 16. yüzyılın ortalarında idari-askeri yönden yüzyılın başında olduğu gibi Kocaeli livasına bağlı olsa da, idari-kazai yönden bir kadılık haline gelmiştir.⁴⁷⁰ Belde bir kaza merkezi olması sebebiyle çevresine şer'i-idari ve yönetsel hizmetler de sağlamaktadır. 991/1583 yılında Şile ve Kandıra kazalarının Üsküdar kadılığına ilave edilmesiyle idari statüsü mevleviyete dönüştürülmüş ve Üsküdar kadılığı mevleviyet kadılıklarına dahil edilmiştir.⁴⁷¹

Üsküdar beldesindeki mahalleler, 968/1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'nde "hass-ı şahî" başlığı altında kaydedilmiştir.⁴⁷² Üsküdar'ın merkezi olarak kabul edilen bu yerleşim yeri 436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde mahalleleriyle birlikte, bu mahallelerde yaşayan kişiler ise hane, muaf ve mücerret kategorileri altında isimleriyle kaydedilmiştir. Bu kayıtlara bakarak beldenin 1560 yılına ait nüfusunu tahmin etmek ve 1530 yılından 1560 yılına kadar nüfus artışını tespit etmek mümkün olmuştur.

⁴⁷⁰ Aydın, "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri", s. 18.

⁴⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 102.

⁴⁷² BOA, *TT.d, nr. 436*, s. 378, 383, 387.

Her bir mahallenin sonunda hane ve nefer sayısı rakam ile gösterilmiştir. Mücerretleri ise isimlerinin altına konan mim harfi dolayısıyla ayırt etmek mümkündür. Yetişkin erkeklerin isimlerinin yanlarına düşülen şerhlerden sosyal statüleri veya meslekleri ile ilgili bilgilere ulaşılmakta ve avarız vergisinden muaf olup olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu kişilerin başında dini müesseselerin hizmetlileri, kadı, muhızır, kethüda, kâtip ve subaşı gibi görevliler, askerler ve a'ma, malûl, fakir ve pirifani olarak kaydedilen kimseler gelmektedir. Vergiden muaf olan kişiler dışında, şehirli statüsünde olanlar avarız vergisi vermekle yükümlüdürler. Bazı mahallelerde yaşayanların şehirli olmalarına rağmen toprak sahibi oldukları ve iki çiftten yarım çifte kadar toprak tasarruf ettikleri görülmektedir.⁴⁷³ Bunun yanında tapu ile verilmemiş araziye tasarruf eden ve haric raiyyet olarak sayılan kişiler de “haricden” başlığı altında tasarruf ettikleri toprakların miktarları ile birlikte kayıtlı bulunmaktadır.⁴⁷⁴

436 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'nde Üsküdar beldesindeki kayıtlara bakıldığında, teşekkül eden mahallelerin sayısının 8'den 18'e çıktığı görülmektedir. Mevcut olan mahallelere Emir-i Ahur, Gülfem Hatun, Hasan Ağa, Hacı Mehmed, Evliya Hoca, Abdullah Hoca, Toygar Hamza, Hayreddin Çavuş, Sultan ve Solak Sinan Mahalleleri eklenmiştir. 1551 ile 1600 yılları içerisinde Osmanlı şehirlerindeki ortalama mahalle sayısına bakıldığında, bu yerleşim yerlerinin ortalama 42 mahalleye sahip olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷⁵ Üsküdar'ın mahalle sayısı bakımından ortalamanın altında olduğu görülür.

Elimizdeki deftere göre beldede toplam 423 hane, 110 muaf ve 142 mücerret kaydı bulunmakta, bunlar ise toplam 675 nefere tekabül etmektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'dan⁴⁷⁶ sonra Osmanlı'nın en kalabalık şehirleri olarak 15.000 hane ile Bursa, 9.000 hane ile de Halep ve Şam gelmektedir. Edirne, Kayseri, Ankara,

---

⁴⁷³ Şehirlerde ziraat topraklarından tasarruf eden kişiler, tasarruf ettikleri toprak genişliğinde çift resmi öderler. Çifti bıraktıkları takdirde bu resmi ödemeyi de bırakırlar; İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, s. 39.

⁴⁷⁴ Bu kişiler Evliya Hoca Mahallesi'nin altında kayıtlıdır. Çeyrekten bir buçuk çifte kadar toprak tasarruf ettikleri görülür; BOA, *TT.d, nr. 436*, s. 388. Haric raiyyet için bkz. İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, s. 47.

⁴⁷⁵ Yunus Uğur, “Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Grouping (1450-1700)”, s. 41.

⁴⁷⁶ Bu döneme ait tahrir defterlerinde İstanbul'a ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Barkan, Üsküdar ve Galata ile birlikte İstanbul'un nüfusunu 700.000 olarak tahmin etmekte ve bu tahminini bir veri tabanına dayandırmadan F. Braudel'in tetkiklerine göre yaptığını dile getirmektedir; ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 21.

Konya, Mardin, Urfa, Antep, Tokat, Amasya, Selanik, Saraybosna, Sivas ve Kudüs gibi şehirler 3.000 neferin üstünde olarak tespit edilmiştir. Trabzon, Karaman, Üsküp ve Malatya gibi şehirlerde ise nefer sayısı 1.500 civarında iken, Manastır, Sofya, Manisa, Belgrat ve Filibe gibi şehirlerde 500 ile 1500 arasındadır. Bu tespitlere göre 675 nefer ile Üsküdar yüzyılın birinci yarısında olduğu gibi, yine Osmanlı şehirleri içerisinde en az nüfuslu yerleşim yerleri içerisinde bulunmaktadır.⁴⁷⁷

Üsküdar'da mahallelerde yaşayan hane sayısına bakıldığında, her bir mahallede ortalama 30 hanenin (muaflar dahil) bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sayı 1530 yılı için 27'dir. Dolayısıyla 1560 yılında bir mahallede ortalama hane sayısının artmış olduğu söylenebilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde ortalama hane sayısı ise 46'dır.⁴⁷⁸ Üsküdar'daki mahalleler bu ortalamanın altındadır.

Mücerret sayılarına bakıldığında, Üsküdar'daki mahallelerde ortalama 8 mücerret yaşamaktadır. Mücerret nüfusun hanelere oranı ortalama 1/4'tür. 1530 yılında ise bu rakam ortalama 6'dır. Ancak oran ise 1560 yılında olduğu gibi yaklaşık 1/4'tür. Mücerretlerin hanelere oranı 16. yüzyılın ikinci yarısında çoğu Osmanlı şehri için ortalama 1/3 olarak tespit edilmiştir.⁴⁷⁹ Üsküdar'da ise bu oranın daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Üsküdar'daki muaf sayısının hanelere olan oranına bakıldığında, bu oranın ortalama 1/4 olduğu görülür. 1530 yılında bu oran 1/3 olarak tespit edilmiştir. Antalya ve Filibe gibi bazı şehirlerde de muaf sayısının hanelere olan oranı 1/4 olarak tespit edilmiştir. Edirne, Manisa, Üsküp, Harput ve Gelibolu gibi şehirlerde ise bu oranın 1/10 ile 2/10 civarlarına düştüğü görülür.⁴⁸⁰

Hane, muaf ve mücerret sayıları mahalleler özelinde ve toplam olarak Tablo 15'te verilmiş, Şekil 20'deki grafikte ise gösterilmiştir.

---

⁴⁷⁷ Uğur, "a.g.m.", s. 37.

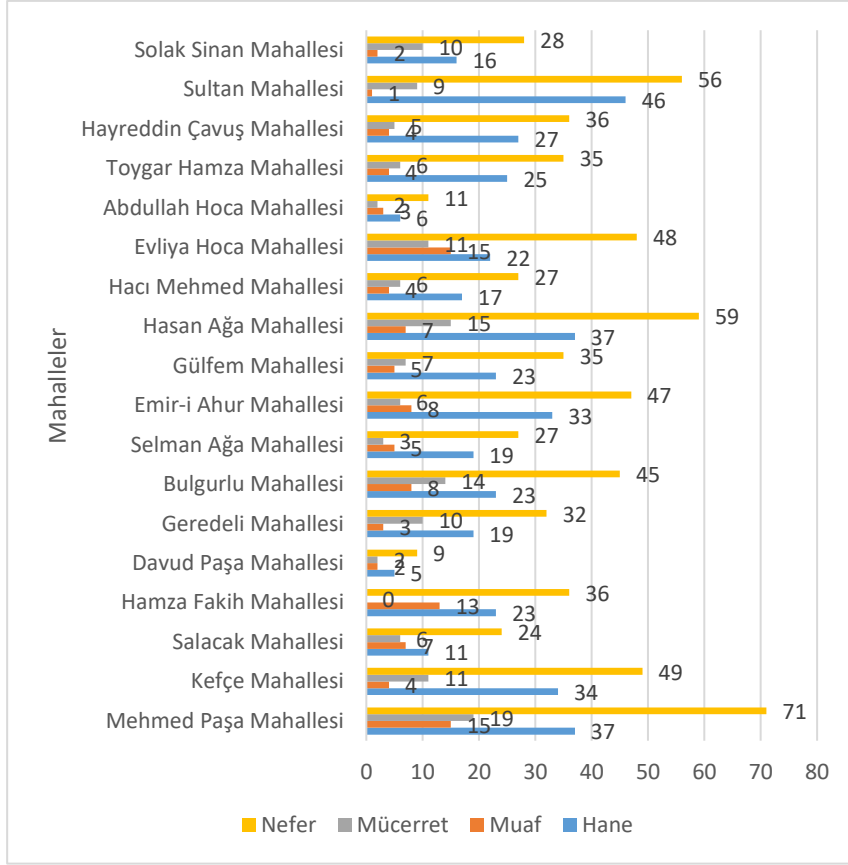
⁴⁷⁸ "Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)", s. 67, <https://bit.ly/3K1UKra>.

⁴⁷⁹ "Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)", s. 62, <https://bit.ly/3K1UKra>.

⁴⁸⁰ "Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)", s. 63, <https://bit.ly/3K1UKra>.

Tablo 15. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret, Nefer Sayıları ve Toplamları

Mahalle	Hane	Muaf	Mücerret	Nefer
Mehmed Paşa Mahallesi	37	15	19	71
Kefçe Mahallesi	34	4	11	49
Salacak Mahallesi	11	7	6	24
Hamza Fakih Mahallesi	23	13	0	36
Davud Paşa Mahallesi	5	2	2	9
Geredeli Mahallesi	19	3	10	32
Bulgurlu Mahallesi	23	8	14	45
Selman Ağa Mahallesi	19	5	3	27
Emir-i Ahur Mahallesi	33	8	6	47
Gülfem Mahallesi	23	5	7	35
Hasan Ağa Mahallesi	37	7	15	59
Hacı Mehmed Mahallesi	17	4	6	27
Evliya Hoca Mahallesi	22	15	11	48
Abdullah Hoca Mahallesi	6	3	2	11
Toygar Hamza Mahallesi	25	4	6	35
Hayreddin Çavuş Mahallesi	27	4	5	36
Sultan Mahallesi	46	1	9	56
Solak Sinan Mahallesi	16	2	10	28
Toplam	423	110	142	675

Şekil 20. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Hane, Muaf, Mücerret ve Nefer Sayıları

Beldenin nüfusunu hesaplamak amacıyla Üsküdar Kadı Sicillerinde 1555 ile 1565 yılları arasında kayıtlı olan terekeler incelenmiş ve bu kayıtlardan bir hanenin kaç kişilik bir aileye tekabül ettiği tahmin edilmeye çalışılmıştır. Hane büyüklüğü hesaplanacağı için kadın terekeleri hariç tutulmamış ancak vârisi olmayan veya vâris olarak yalnızca eşi olan kişilere ait terekeler hariç bırakılarak hane büyüklüğü sadece çocuklu aileler arasından hesaplanmıştır. 1555 ile 1565 yılları arasında mahalle sakinlerine ait 18 tereke tespit edilmiştir. Bu terekeler üzerinden bir hanenin ortalama büyüklüğü 4.2 olarak hesaplanmıştır.⁴⁸¹ Her bir hanenin yaklaşık 4 kişiden oluştuğu düşünüldüğünde, beldenin nüfusu 2.132 olarak tespit edilmiştir.⁴⁸² Barkan'ın yapmış

⁴⁸¹ Araştırmada sadece mahalle bilgileriyle birlikte kaydedilen kişilere ait terekeler incelenmiştir. 1555 ile 1565 yılları arasında tespit edilen 18 tereke içerisinde 16 tanesi çocuklu ailelerden oluşmaktadır. Geriye kalan terekelerde kişilerin çocukları olduğuna dair herhangi bir kayda ulaşılmamıştır.

⁴⁸² Nüfus hesaplamasına Barkan'ın yapmış olduğu gibi mücerretlerin sayıları dışarıda tutulmuştur; “‘‘Tarihi Demografi’’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 12. Hanefi Bostan 1560 yılında Üsküdar beldesinin nüfusunu 2.868 olarak hesaplamıştır. Bu nüfus tahmininde haneler 5 kişi olarak varsayılmış ve mücerretler de hesaplamaya dahil edilmiştir. Ayrıca İbrahim Ağa Zaviyesi de belde nüfusu içerisinde

olduğu gibi bazı askeri zümreye mensup kişilerin ve köle nüfusunun tahrir defterlerine kaydedilmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, nüfus %20 oranında yükseltirse beldenin nüfusu yaklaşık 2.500 olarak hesaplanmış olur.⁴⁸³

Aynı yöntem ile hesaplanan mahalle nüfuslarına bakıldığında 208 kişi ile yine en fazla nüfusa Mehmed Paşa Mahallesi, 28 kişi ile en az nüfusa ise Davud Paşa Mahallesi'nin sahip olduğu görülür. Bu hesaplama göre Üsküdar'da bir mahallede ortalama 120 kişi yaşamaktadır. Nüfus tahminleri mahalleler özelinde ve toplam olarak Tablo 16'da verilmiş, Şekil 21'deki grafikte gösterilmiştir.

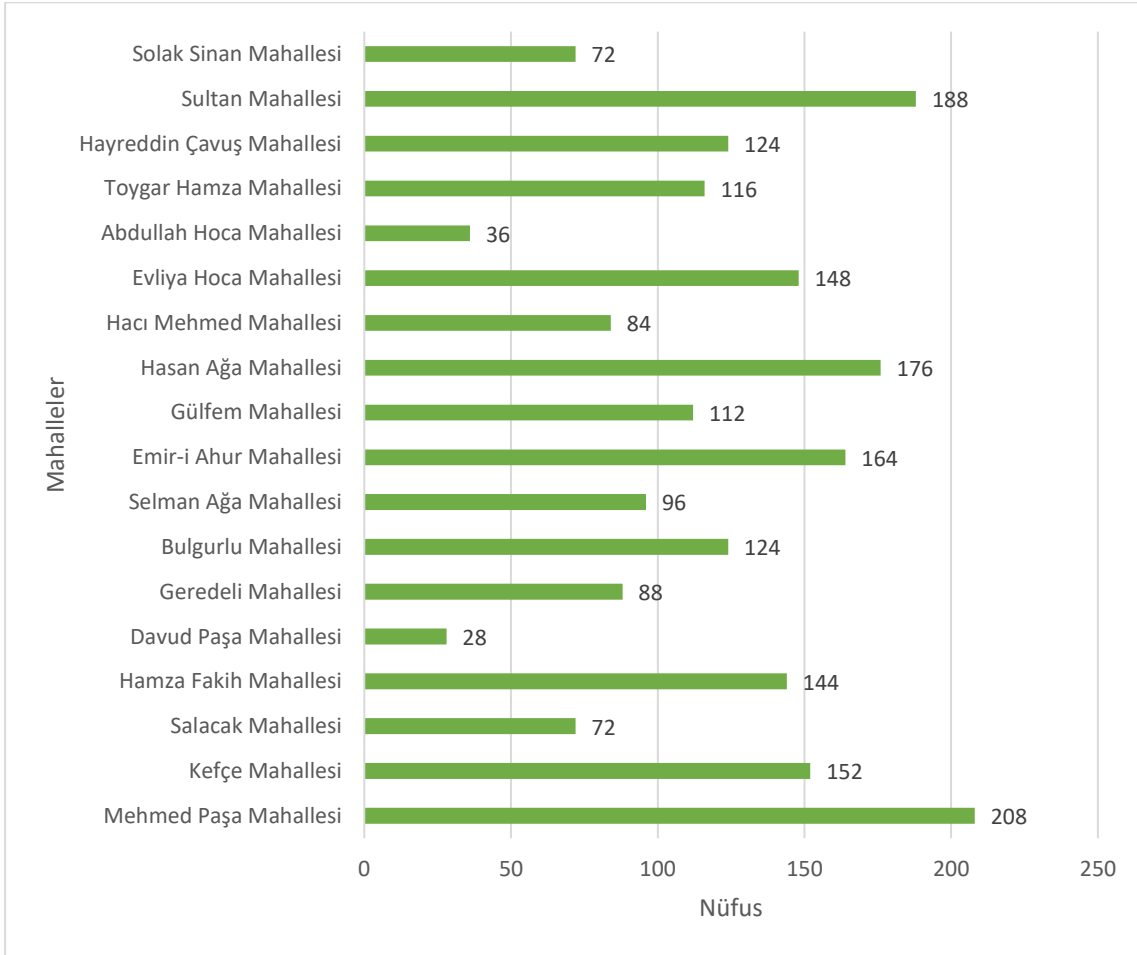
Tablo 16. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları

Mahalleler	1560 Yılı Nüfus
Mehmed Paşa Mahallesi	208
Kefçe Mahallesi	152
Salacak Mahallesi	72
Hamza Fakih Mahallesi	144
Davud Paşa Mahallesi	28
Geredeli Mahallesi	88
Bulgurlu Mahallesi	124
Selman Ağa Mahallesi	96
Emir-i Ahur Mahallesi	164
Gülfem Mahallesi	112
Hasan Ağa Mahallesi	176
Hacı Mehmed Mahallesi	84

kabul edilmiştir; “Üsküdar’ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)”, s. 128, 129. Faika Çelik ise önce nefer sayılarına 3 ve 3.5 gibi sabit sayılar vererek nüfusu 2.000 ile 2.366 kişi arasında, daha sonra hanelerin 5 kişilik aileleri temsil ettiğini varsayarak en az 2.359, en fazla ise (askeri zümre için %20 eklendiğinde) 2.574 kişi olarak hesaplamıştır. “Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)” s. 27.

⁴⁸³ Barkan tahrir defterine kaydedilmeyen askeri zümre oranını İstanbul nüfusu için %20, başka yerleşim yerlerinin nüfusu için %10 olarak varsaymıştır; “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, s. 20.

Evliya Hoca Mahallesi	148
Abdullah Hoca Mahallesi	36
Toygar Hamza Mahallesi	116
Hayreddin Çavuş Mahallesi	124
Sultan Mahallesi	188
Solak Sinan Mahallesi	72
Toplam	2132

Şekil 21. 1560 Yılında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus

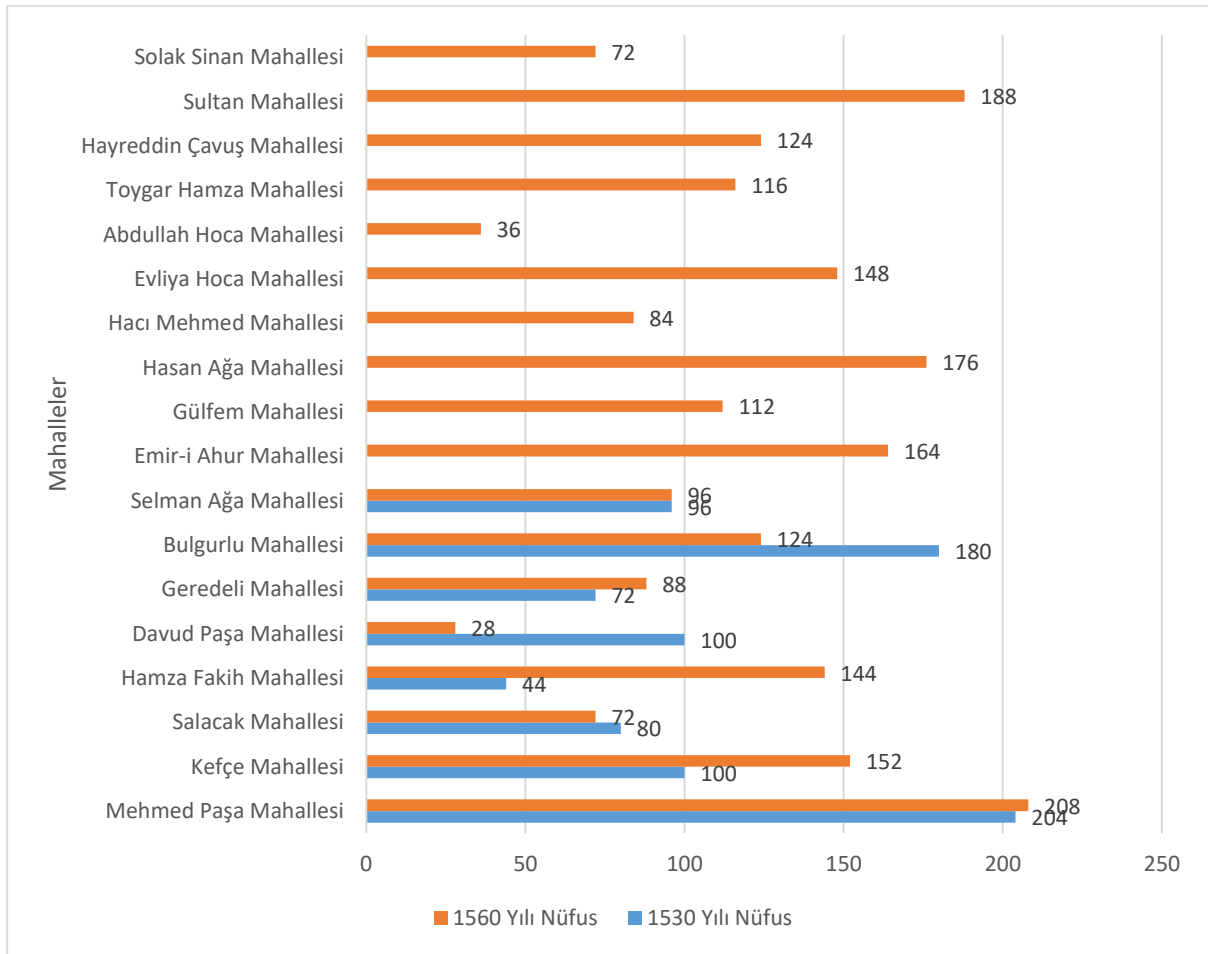
3.1.1.3. Tahrir defterlerine göre Üsküdar'daki nüfus artışı

1530 yılına ait Vilayet Muhasebe İcmal Defteri'ndeki verilere göre askeri zümre dahil edilmediğinde Üsküdar beldesinin nüfusu 876 kişi, 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'ndeki verilere göre ise 2.132 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu nüfus tahminleri üzerinden Üsküdar beldesinin 1530 yılından 1560 yılına kadar yüzde kaç oranında nüfus artışı yaşamış olduğuna bakıldığında, bu oranın yaklaşık %143 nispetinde olduğu görülmüştür. Nüfus tahminleri mahalleler özelinde ve toplam olarak Tablo 17'de verilmiş ve Şekil 22'deki grafikte gösterilmiştir.

Tablo 17. 1530 ve 1560 Yıllarında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus ve Toplamları

Mahalleler	1530 Yılı Nüfus	1560 Yılı Nüfus
Mehmed Paşa Mahallesi	204	208
Kefçe Mahallesi	100	152
Salacak Mahallesi	80	72
Hamza Fakih Mahallesi	44	144
Davud Paşa Mahallesi	100	28
Geredeli Mahallesi	72	88
Bulgurlu Mahallesi	180	124
Selman Ağa Mahallesi	96	96
Emir-i Ahur Mahallesi		164
Gülfem Mahallesi		112
Hasan Ağa Mahallesi		176
Hacı Mehmed Mahallesi		84
Evliya Hoca Mahallesi		148
Abdullah Hoca Mahallesi		36
Toygar Hamza Mahallesi		116

Hayreddin Çavuş Mahallesi	124
Sultan Mahallesi	188
Solak Sinan Mahallesi	72
Toplam	876
	2132

Şekil 22. 1530 ve 1560 Yıllarında Üsküdar Mahallelerindeki Nüfus

3.1.1.4. Üsküdar'daki nüfus artışının bazı Osmanlı kentlerindeki nüfus artışları ile karşılaştırılması

Osmanlı kentleri için tahrir defterleri üzerinden pek çok nüfus çalışması yapılmış ve kentlerin nüfusu defterlerdeki hane veya nefer sayılarına göre birbirinden farklı katsayılar üzerinden hesaplanarak tahmin edilmiştir. Bu çalışmalar Barkan'ın çalışmaları ile başlamış, daha sonra "sancak araştırmaları" diye bilinen pek çok çalışma ile devam etmiştir. Bu araştırmalar sayesinde 16. yüzyıl için bazı kentlerde hesaplanan nüfus artışlarını Üsküdar beldesi için tespit edilen nüfus artışı ile karşılaştırmak mümkün olmuştur.

1530 yılından 1560 yılına kadar Üsküdar beldesi için tespit edilen %143'lük nüfus artışı, Ömer Lütfi Barkan'ın Bursa, Edirne, Diyarbakır, Ankara, Tokat, Konya ve Sivas kentleri için, Nejat Göyünç'ün Mardin için, Bahaeddin Yediyıldız'ın Ordu için, Feridun Emecen'in Manisa için, İsmet Miroğlu'nun Bayburt için, Mehmet Ali Ünal'ın ise Harput için tespit etmiş oldukları nüfus artışları ile karşılaştırılmıştır.⁴⁸⁴ Bu çalışmalarda yapılan nüfus tahminlerinde haneler için birbirinden farklı katsayılar kullanılmış olsa da, nüfuslardan ziyade nüfus artışları karşılaştırılacağı için bu farklılıklar bir sorun teşkil etmemiştir. Karşılaştırmaya sadece 16. yüzyılda hane verileri üzerinden nüfus artışı tespit edilen Osmanlı kentleri dahil edilmiştir. Kentlerin tahmini nüfus artışları 16. yüzyıl için hesaplanmış olsa da, yıl aralıkları birbirinden farklılık göstermektedir.

Bu kentleri ve yıllara göre kentler için hesaplanan nüfus artışlarını Tablo 18'de görmek mümkündür. Tabloya bakıldığında 16. yüzyılda en fazla nüfus artışının %203 nispetinde Sivas kentinde, en az nüfus artışının ise %27 nispetinde Manisa kentinde yaşandığı görülmektedir. 16. yüzyılda Üsküdar'da yaşanan %143'lük nüfus artışının ise Bursa, Edirne, Diyarbakır, Ankara, Tokat, Ordu, Bayburt, Manisa, Harput ve Mardin gibi Osmanlı kentlerinden fazla, Sivas ve Konya gibi kentlerden ise daha az olduğu tespit edilmiştir.

---

⁴⁸⁴ Bu araştırmalarda elde edilen nüfus tahminlerini topluca ihtiva eden bir kaynak için bkz. Cem Behar, haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, s. 3-18.

Tablo 18. 16. yüzyıl Osmanlı Kentlerindeki Tahmini Nüfus Artışları

Şehir	1530-1580	1523-1550	1520-1547	1530-1590	1531-1575	1523-1566	1526-1540
Bursa	102%						
Edirne	35%						
Diyarbakır	66%						
Ankara	95%						
Tokat	59%						
Konya	150%						
Sivas	203%						
Ordu			31%				
Bayburt				74%			
Manisa					27%		
Harput						61%	
Mardin							30%

3.2. KAYNAKLARIN NÜFUS BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Tahrir defterlerinin Osmanlı tarihçileri tarafından 15. ve 16. yüzyıllar için İmparatorluğun demografik, sosyal ve iktisadi bünyesini anlamaya yönelik önemli bir kaynak grubu olarak görüldüğü, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan çalışmaların niceliğine bakılarak söylenebilir. Bu defterlerin mali amaçlar doğrultusunda düzenlenmesi vergilendirilebilir nüfusun hesaplanmasına olanak sağlamış ve bu özelliği sebebiyle tahrir defterleri 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı nüfus çalışmalarında en çok tercih edilen kaynak grubu olmuştur. Ancak araştırmanın giriş bölümünde tartışıldığı üzere, bu defterler nüfus çalışmaları için birtakım sorunlar içermektedir. Bu sorunların başında ise defterlerde bulunan hane ve mücerret gibi

vergi birimlerinin modern demografi açısından ne anlama geldiklerinin tam olarak bilinmemesi gelmektedir. Hane olarak kaydedilen birimin kaç aileyi temsil ettiğinin, bir aileyi temsil etmesi durumunda ise bu ailenin kaç kişiden oluştuğunun ve mücerret olarak kaydedilen bir kişinin kaç yaşında olduğunun bilinmemesi tahrir defterleri üzerinden yapılan nüfus hesaplamaları için hala bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

Tahrir defterlerinin terminolojisi dışında nüfus hesaplamaları için sorun teşkil eden başka bir özelliği ise defterlerdeki verilerin nüfus bakımından eksik olmasıdır. Askeri zümreye ait bazı kişilerin, kölelerin, yavaların ve bazı durumlarda tüccarların da bu defterlere kaydedilmemiş olmaları, bu kaynak türü üzerinden yapılan nüfus hesaplamalarının güvenilirliğini tartışmaya açmış ve nüfusun defterlere olduğundan daha az yansımaya sebep olmuştur.⁴⁸⁵ Dolayısıyla bu defterlerde kayıtlı olan kişiler nüfusun ekseri vergiye tâbî kısmını içermekte, vergiden muaf olan bir kısmı ise içermemektedir.⁴⁸⁶ Kişilerin tahrir defterlerine buldukları yerlerde kaydedildiği ve asıl meselenin vergiden muaf olan askeri sınıfın ne kadarının kaydedilip kaydedilmediği olduğu düşünülse de,⁴⁸⁷ bazı çalışmalar askeri sınıf dışında vergiye tâbî olan kişilerin bir kısmının da tahrir defterlerine kaydedilmediklerine dikkat çekmiştir.⁴⁸⁸ Nitekim bu çalışmalardan Amnon Cohen'in çalışmasında, vergiden ötürü tahrirde kaydedilmesi gereken Yahudi cemaatine ait bazı kişilerin bu deftere kaydedilmedikleri kadı sicillerinden istifade edilerek tespit edilmiştir.⁴⁸⁹

Araştırmanın bu bölümünde kadı sicillerindeki hüccetlerden Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen kişiler, tahrir defterinde Üsküdar'da kayıtlı olan kişiler ile

---

⁴⁸⁵ “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, s. 16.; ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 13.; Vergiden muaf olan zümreler için bkz. “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, s. 39, 40.; Sahillioğlu, “Askeri”, *DİA*, s. 488, 489.; “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s. 49-54.

⁴⁸⁶ Tarihi verilmemiş ancak Kanuni Sultan Süleyman devrine ait olduğu belirtilmiş olan ve tahrir için verilen emirleri ihtiva eden bir nişan suretinin muaf zümresi ile ilgili 2. ve 15. maddeleri için; Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, s. 39, 40.

⁴⁸⁷ Barkan, “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, s. 20.

⁴⁸⁸ Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, “The Administration of the Sancak Registration in Hungary” *Acta Orientalia*, s. 190. Sipahilerin de reayanın adedini ve mahsul miktarını düşük gösterme eğiliminde olduklarına dair bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, s. 20.

⁴⁸⁹ *Jewish Life under Islam*, s. 29-33.

karşılaştırılmış ve sicillerdeki davalardan beldeye yaşadıkları tespit edilen kaç kişinin tahrir defterine kaydedilmediği tespit edilmiştir. Tahrir defterinde kayıtlı olan kişilerin vergiye tâbî yetişkin erkek nüfusun tamamını kapsamadığı sicillere başvurularak görülmüş ve tahrirler için yapılan sayımların güvenilirlikleri tartışılmıştır.

Kişilerin karşılaştırılması sayesinde, her iki kaynak türünde aynı mahallede adı geçen pek çok kişiye rastlanmış ve tahrir defterine hane veya mücerret olarak kayıtlı olan kişiler hakkında sicillerdeki davalar üzerinden birtakım bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu durum tahrir defterlerindeki hane ve mücerret terimleri hakkında bilinenlerin irdelenmesine ve bilinmeyenlerin ise sorgulanmasına olanak sağlamıştır. Bunun yanında bu mukayeseli inceleme ile tahrir defterinde kayıtlı kişilerin kaçının sicillerde kaydının olduğuna bakılarak, seçilen zaman dilimleri içerisinde kimlerin mahkemeye gittiğini tespit etmek de mümkün olmuştur.

Sonuç olarak araştırmanın bu bölümünde kaynaklardaki verilerin niceliksel ve niteliksel olarak karşılaştırılmasıyla, tahrir defterlerinin nüfus hesaplamaları için sorun teşkil eden özellikleri üzerinde durulmuş ve bu özellikler dikkate alınmadığında ne gibi yanlış saptamalar yapılacağına dikkat çekilmiştir. Farklı kaynak türlerinin birbirini tamamlayıcı taraflarına vurgular yaparak karşılaştırmalı bir araştırma yönteminin nüfus çalışmalarını ne açılardan zenginleştireceği gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

3.2.1. Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayıları

Kanuni döneminde Üsküdar beldesinin nüfusu tahrir defterlerindeki verilerden istifade edilerek hesaplanmış ve 1530 ile 1560 yılları için tahmin edilmiştir. Ancak nüfus tahminleri için kullanılan verilerin sayım bakımından güvenilirlikleri test edilmemiş ve bu verilerin modern demografi açısından ne anlama geldikleri irdelenmemiştir. Bu bölümde tahrir verilerinin nüfus bakımından güvenli bir şekilde kullanılabilirliklerini sorgulamak amacıyla kadı sicillerine başvurulmuş ve sicillerdeki davalar üzerinden Üsküdar Mahallelerinde yaşayan kişiler tespit edilmiştir. Davalardan elde edilen kişiler ile tahrir defterindeki kişilerin isimleri karşılaştırılmış ve kaynak türlerindeki veriler nicelik bakımından birbiri ile mukayese edilmiştir.

Kişilerin karşılaştırılması 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'ndeki ve 1555-1565 yılları aralığını içeren kadı sicillerindeki veriler üzerinden yapılmıştır. Bu yıl

aralıklarının tercih edilmesinin sebebi, 1560 yılına ait tahrir defterindeki kişilerin, bu tarihe yakın zaman dilimlerinde sicillerde karşımıza çıkacağı düşünülmesidir. 1530 yılına ait olan defterden ise icmal olarak tertip edilmesi dolayısıyla kişi isimlerine dair herhangi bir bilgi ihtiva etmediği için istifade edilememiştir.

1555-1565 yıllarına ait hüccetlerin kayıtlı olduğu 17 adet sicil bulunmaktadır. Bu siciller 17 numaralı defter ile başlayıp 29 numaralı deftere kadar aralıksız devam etmekte ve 31, 33, 40 ve 55 numaralı defterlerde de bu dönemi kapsayan yıllara ait hüccetler bulunmaktadır.

Karşılaştırma için Üsküdar Mahkemesi'ne ait bu sicillerdeki hüccetlerin tamamı taranmış ve davalarda Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen erkeklere ait bütün isimler tek tek tespit edilerek yaşadıkları mahalleler altında gruplandırılmıştır. Hüccetlerde davacı, davalı, şahit veya kefil olarak hangi sebepten ötürü kayıtlı olduklarına bakılmaksızın, mahallelerde yaşadıkları kesin bir şekilde tespit edilen tüm erkek isimleri araştırmaya dahil edilmiştir. Kişilerin mahallelerde yaşadıklarına dair tespitler ise sicillerdeki kayıtlarda haklarında kullanılan “mahaltesinde meskûn olan”, “sakin olan”, “mukim olan” veya “mahaltesinden” gibi ifadeler üzerinden yapılmış, bu anlama gelen ifadeleri içermeyen ancak mahalleleri konu edinen her türlü kayıt araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

İncelenen 17 adet sicil içerisinde 19, 31 ve 33 numaralı defterlerdeki hüccetlerde mahallelerde yaşadıkları tespit edilen hiçbir kişinin ismine rastlanmamıştır. Diğer sicillerde ise, mahallelerde yaşayan pek çok kişinin ismine ulaşmak mümkün olmuştur. Bu kişilerin isimleri yaşadıkları mahallelerin isimleri altında kaydedilmiştir. Aynı işlem tahrir defterinde kayıtlı olan kişiler için de yapılmıştır. Daha sonra iki farklı kaynak türünde aynı mahallelerde kayıtlı olan kişiler birbiri ile karşılaştırılmış ve elde edildikleri kaynak türleri belirtilerek kayıtlı oldukları mahalleler altında listelenmiştir. Tahrir defterinde ve kadı sicillerinde kaydı bulunan 18 mahalleye ait 18 tane isim listesi oluşturulmuştur.

Bu listelerde her iki kaynak türünde kaydı bulunan kişiler “ortak kişiler” başlığı altında kaydedilmiştir. Zira her iki kaynak türünde de aynı mahallede yaşadıkları tespit edilen ve isimleriyle birlikte baba isimleri de aynı olan bu kişiler, aynı kimseler olarak kabul edilmiştir. Yalnız tahrir defterinde kaydı bulunan kişiler “yalnız tahrir defterinde

kayıtlı kişiler”, yalnız kadı sicillerinde kaydı bulunan kişiler ise “yalnız kadı sicillerinde kayıtlı kişiler” başlıkları altında kaydedilmişlerdir. Tahrir defterlerinden elde edilen kişilerin deftere hangi vergi kategorilerinde kaydedildikleri isimlerinin yanlarına yazılmış, unvan veya mesleklerine dair birtakım bilgilerin olması durumunda ise isimler bu bilgilerle birlikte kaydedilmiştir. Aynı yöntem sicillerden elde edilen kişiler için de izlenmiştir.

Oluşturulan 18 listeye örnek olarak aşağıda Davud Paşa Mahallesi’ne ait olan bir liste gösterilmektedir. Listeye bakıldığında tahrir defterinde kayıtlı olan toplam kişi sayısının 9, kadı sicillerinde tespit edilen toplam kişi sayısının ise 14 olduğu görülmektedir. Bu kişiler içerisinde “ortak kişiler” olarak adlandırılan 5 kişinin her iki defterde de kayıtlı oldukları anlaşılmaktadır. Tek bir kaynak türünde kaydı olan kişilere bakıldığında 4 kişinin yalnız tahrir defterinde, 9 kişinin ise yalnız kadı sicillerinde kayıtlı oldukları görülür. Bu durum aynı zamanda tahrir defterinde kayıtlı olan bu 4 kişinin 1555 ile 1565 yıllarını ihtiva eden sicillere kaydedilmiş herhangi bir davada, davacı, davalı veya kefil, şahit olarak bulunmamış olduklarını, kadı sicillerinde tespit edilen 9 kişinin ise tahrir defterlerine kaydedilmemiş olduklarını göstermektedir.

Örnek Liste

Davud Paşa Mahallesinde Yaşadıkları Tespit Edilen Kişiler

Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Kişiler

1. Hacı Ahmed b. Nazar / Hane
2. Hasan b. Abdullah / Mücerret
3. Hüseyin b. Hacı (Müezzin) / Hane
4. İbrahim b. Ömer / Hane

Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler

1. Ahmed b. Yusuf (Nalbant)
2. Behram b. Abdullah
3. Hamza b. Abdullah
4. İbrahim b. Hamza
5. İlyas b. Hasan Fakih
6. Mehmed Çelebi b. Hasan

7. Mustafa b. Cemal
8. Mustafa b. Hızır
9. Piri b. Mustafa

Ortak Kişiler (Tahrir Defterinde ve Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler)

1. Tahrirdeki İsim: Nasuh b. Abdullah / Hane
Sicildeki İsim: Nasuh b. Abdullah (Sahib-i firaş)
2. Tahrirdeki İsim: Hüseyin b. İlyas / Mücerret
Sicildeki İsim: Hüseyin b. İlyas
3. Tahrirdeki İsim: Sefer b. İlyas / Hane
Sicildeki İsim: Sefer b. İlyas (Müezzin)
4. Tahrirdeki İsim: Mehmed Halife b. Nefs (Davud Paşa İmam ve hatibi) /Hane
Sicildeki İsim: Mevlana Şeyh Mehmed b. Nefs (Davud Paşa İmam ve hatibi)
5. Tahrirdeki İsim: Timur b. Aydın / Hane
Sicildeki İsim: Timur b. Aydın

1560 yılına ait tahrir defterinde ve 1555 ile 1565 yıllarını ihtiva eden sicillerde Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen kişilerin sayıları karşılaştırıldığında, bu sayıların birbirinden farklı oldukları görülür. Tablo 19’da 18 mahalleye ait kişi sayıları elde edildikleri kaynak türlerine göre gösterilmektedir. Bu tabloya bakıldığında, tahrir defterindeki kayıtlara göre en fazla erkek nüfusa sahip olan mahallenin Mehmed Paşa Mahallesi, en az erkek nüfusa sahip olan mahallenin ise Davud Paşa Mahallesi olduğu görülür. Kadı sicillerinden elde edilen kayıtlara bakıldığında ise durum değişmektedir. Sicillerdeki kayıtlara göre, en fazla Sultan Mahallesi’nde en az ise Abdullah Hoca Mahallesi’nde davalar üzerinden mahallede yaşadıkları tespit edilen erkek sayısına ulaşılmıştır.

Sonuç olarak 18 mahalle içerisinde 6 mahallede tahrir defterinden, 12 mahallede ise kadı sicillerinden elde edilen kişi sayılarının daha fazla olduğu görülmüştür. Bu sayılar tabloda *bold* yazı tipi ile gösterilmektedir. Bazı mahallelerdeki kişi sayılarında ise kaynak türlerine göre dikkat çekici farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin Abdullah Hoca, Emir-i Ahur ve Evliya Hoca Mahallelerinde tahrir defterinden elde edilen kişi sayıları, bu mahallelerde sicillerden elde edilen kişi sayılarından çok daha fazla gözükmekte, Bulgurlu, Hamza Fakih ve Sultan Mahallelerinde ise sicillerden elde edilen kişi sayılarının, tahrir defterinden elde edilenlere göre oldukça fazla olduğu görülür. Davud Paşa, Geredeli, Hacı Mehmed, Salacak, Solak Sinan ve Toygar Hamza Mahallelerindeki kişi sayılarının ise birbirine yakın oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 20’de 18 mahalleye ait kişi sayılarını, elde edildikleri kaynak türlerine göre daha detaylı bir şekilde görmek mümkündür. Bu tabloda tek bir kaynak türünde kaydı olan kişiler ile her iki kaynak türünde kaydı olan kişiler ayrı ayrı gösterilmektedir. Ortak kişiler olarak adlandırılan ve iki kaynak türünde de kayıtlı olan kişi sayısının en fazla Sultan Mahallesi’nde, en az ise Abdullah Hoca Mahallesi’nde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 19. Tahrir Defterinde ve Kadı Sicillerindeki Toplam Kişiler

Mahalleler	Tahrir Defterinde Kayıtlı Kişi Sayısı	Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişi Sayısı
Mehmed Paşa Mahallesi	72	63
Kepçe Mahallesi	49	69
Salacak Mahallesi	24	25
Hamza Fakih Mahallesi	36	62
Davud Paşa Mahallesi	9	14
Geredeli Mahallesi	32	25
Bulgurlu Mahallesi	45	62
Selman Ağa Mahallesi	27	42
Emir-i Ahur Mahallesi	47	20
Gülfem Mahallesi	35	21
Hasan Ağa Mahallesi	59	66
Hacı Mehmed Mahallesi	27	34
Evliya Hoca Mahallesi	48	27
Abdullah Hoca Mahallesi	11	2
Toygar Hamza Mahallesi	35	42
Hayreddin Çavuş Mahallesi	36	55
Sultan Mahallesi	56	86
Solak Sinan Mahallesi	28	32

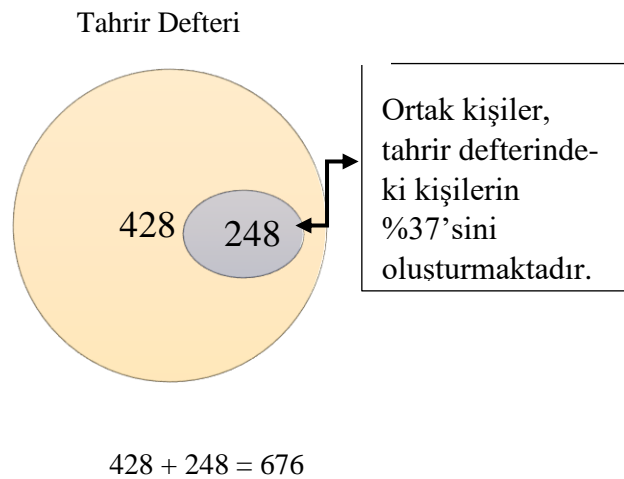
Tablo 20. Yalnız Tahrir Defteri ile Kadı Sicillerindeki Kişiler ve Ortak Kişiler

Mahalleler	Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	Ortak Kişiler
Mehmed Paşa Mahallesi	52	43	20
Kepçe Mahallesi	26	46	23
Salacak Mahallesi	19	20	5
Hamza Fakih Mahallesi	22	48	14
Davud Paşa Mahallesi	4	9	5
Geredeli Mahallesi	19	12	13
Bulgurlu Mahallesi	19	36	26
Selman Ağa Mahallesi	13	28	14
Emir-i Ahur Mahallesi	41	14	6
Gülfem Mahallesi	27	13	8
Hasan Ağa Mahallesi	37	44	22
Hacı Mehmed Mahallesi	13	20	14
Evliya Hoca Mahallesi	35	14	13
Abdullah Hoca Mahallesi	10	1	1
Toygar Hamza Mahallesi	21	28	14
H. Çavuş Mahallesi	20	39	16
Sultan Mahallesi	29	59	27
Solak Sinan Mahallesi	21	25	7

Mahallelerdeki kişilerin toplam sayılarına bakıldığında 18 mahallede tahrir defterinden toplam 676, sicillerden ise 747 kişi elde edilmiştir. Tahrir defterinde kayıtlı olan 676 kişi içerisinde 248 kişinin her iki kaynak türünde de, 428 kişinin ise yalnız tahrir defterinde kayıtlı oldukları görülür. Dolayısıyla tahrir defterindeki 676 kişilik yetişkin erkek nüfusun 1555 ile 1565 yılları içerisinde %37'sinin sicillere yansımış, %63'ünün ise yansımamış olduğu söylenebilir. Bu durum aynı zamanda 676 kişilik yetişkin erkek nüfusun 10 yıl içerisinde %37'sinin Üsküdar Mahkemesi'ne gittiğini de göstermektedir. Sicillere yansımayan %63'lik oran ise, ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır. Bu veriler tablolar halinde Tablo 21'de, Venn şeması halinde ise Şekil 23'te gösterilmektedir.

Tablo 21. Tahrir Defterindeki Verilerin Analizi

Tahrir Defterinde Kayıtlı Toplam Kişi Sayısı	Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Toplam Kişi Sayısı	Ortak Kişilerin Sayısı	Ortak Kişilerin Tahrir Defterindeki Toplam Kişilere Oranı
676	428	248	37%

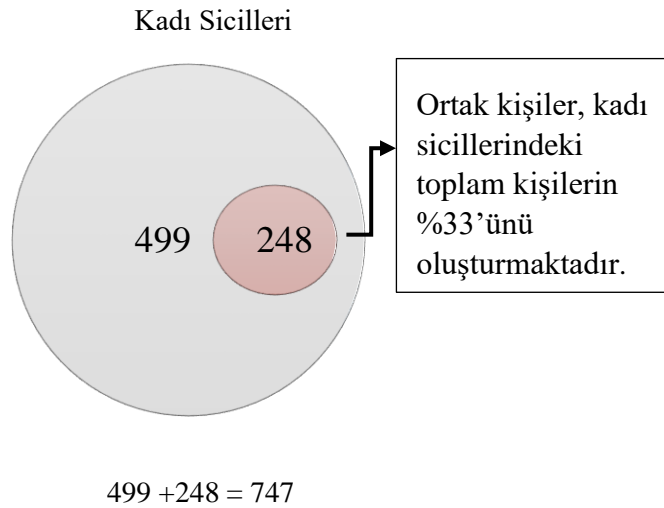

Şekil 23. Tahrir Defterindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi

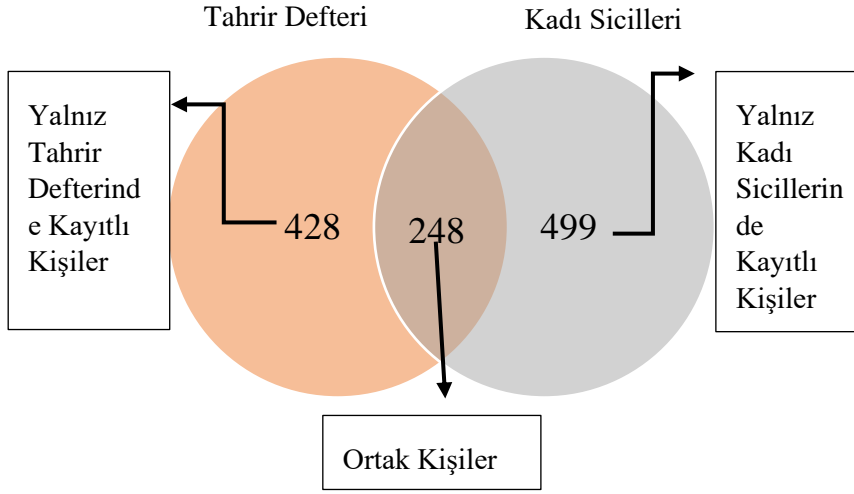
Sicillerde kayıtlı olan 747 kişi içerisinde ise 248 kişinin her iki kaynak türünde kayıtlı, 499 kişinin yalnız kadı sicillerinde kayıtlı oldukları görülür. Dolayısıyla 1555 ile 1565 yılları içerisinde mahallelerde yaşadıkları tespit edilen sicillerdeki kişilerin %33'ünün tahrir defterine kaydedilmiş olduğu söylenebilir. Tahrir defterine yansımayan %67'lik oran ise, ilerleyen bölümlerde sayımların güvenilirliği bakımından tartışılacaktır. Bu veriler tablolar halinde Tablo 22, Venn şeması halinde ise Şekil 24'te gösterilmektedir. Tahrir defterleri ve kadı sicillerinden elde edilen bu kişilerin toplam sayıları ise yine Venn şeması halinde Şekil 25'te gösterilmektedir.

Tablo 22. Kadı Sicillerindeki Verilerin Analizi

Kadı Sicillerinde Kayıtlı Toplam Kişi Sayısı	Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Toplam Kişi Sayısı	Ortak Kişiler	Ortak Kişilerin Sicillerdeki Toplam Kişilere Oranı
747	499	248	33%

Şekil 24. Kadı Sicillerindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi

Şekil 25. Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerindeki Verilerin Venn Şeması Halinde Gösterimi

3.2.2. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişiler

1560 yılına ait tahrir defterinde 533'ü hane, 143'ü ise mücerret olmak üzere toplam 676 kişinin kaydı bulunmaktadır. Bu kişilerden 248 kişinin ismine kadı sicillerinde rastlanmakta, geriye kalan 428 kişinin ismine ise rastlanmamaktadır. Tahrir defterindeki 248 kişinin 1555 ile 1565 yıllarına ait kadı sicillerindeki davalarına bakarak, bu kişilerin bu yıl aralıklarında mahkemeye gitmiş olduklarını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, tahrir defterinde kayıtlı olan kişilerin %37'sinin 10 yıl içerisinde mahkemeye gitmiş oldukları söylenebilir.

İsimlerine 1555 ile 1565 yıllarına ait kadı sicillerinde rastlanmayan 428 kişinin tamamı için ise, bahsi geçen 10 sene içerisinde Üsküdar Mahkemesi'ne gitmediklerini söylemek mümkün değildir. Zira bu kişiler içerisinde vefat ettiği veya taşındığı için 1561 ile 1565 yıllarına ait sicillerde isimleri olmayan veya Üsküdar Mahkemesi'ne gitmesine rağmen sicil kayıtlarına mahalle ismi ile birlikte kaydedilmeyen kişilerin bulunması mümkündür. Bu sebepten ötürü en fazla 428 kişinin Mahkeme'ye gitmediği söylenebilir.

Mahkemeye gitmedikleri düşünülen bu kişiler için 10 sene boyunca hiçbir muamelede bulunmadıklarını düşünmek de mümkün değildir. Zira kadı sicillerinde kayıtlı olan

muameleler gerçekte yer alan tüm muamelelerin ancak bir bölümünü oluşturmaktadır.⁴⁹⁰ Bu durum kadı tarafından uygulanan şer'i hukukun, şahitlerin tanıklığını yazılı belgelerden daha önemli bulmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla iki yetişkin erkek Müslümanın muamele esnasında hazır bulunması o muamelenin geçerliliğini kanıtlamak için yeterli kabul edilmekte ve böyle bir durumda kadıya başvurmak gerekmemektedir.⁴⁹¹ Bu sebepten ötürü sicillerde isimleri geçmeyen bu kişilerin mahkemeyi ilgilendirebilecek herhangi bir muamelede bulunmadıklarını söylemekten ziyade, mahkemeye gitmediklerini veya aralarındaki hukuki bir muameleyi şahitler vasıtasıyla tespit ettirip yazılı hale getirmediklerini söylemek daha doğru olacaktır. Bu bölümde mahkemeye gitmeyen bu kişilerin tahrir defterine hangi vergi kategorilerinde kaydedildiklerine bakılacak ve hangi meslek, unvan vb. ayırt edici özelliklere sahip oldukları incelenecektir.

Tahrir defterinde kayıtlı toplam 676 kişi içerisinde, sicillerde isimlerine rastlanmamaları sebebiyle mahkemeye gitmedikleri tespit edilen en fazla 428 kişi bulunmaktadır. Dolayısıyla 16. yüzyılda Üsküdar beldesinde yaşadıkları tahrir defterindeki kayıtlar üzerinden tespit edilen erkek nüfusun, en fazla %63'ünün davalı ve davacı olarak veya şahitlik, kefalet gibi herhangi bir sebepten ötürü mahkemeye gitmediklerini söylemek mümkündür.⁴⁹²

İsimleri yalnız 1560 yılına ait tahrir defterinde geçen 428 kişinin 313'ü hane, 115'i ise mücerret olarak deftere kaydedilmiştir. Bu sayıların tahrir defterindeki toplam hane ve mücerretler içerisindeki oranlarına bakıldığında, tahrir defterine hane olarak kayıtlı kişilerin %59'unun, mücerret olarak kayıtlı kişilerin ise %80'inin 10 yıl içerisinde mahkemeye gitmediği ortaya çıkmaktadır. Bu noktada mücerret olarak kaydedilen

---

⁴⁹⁰ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 13. Osmanlı yerel mahkemelerin kararları için bkz. Ronald Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in the 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, S. 42 (1975), s.147-69.; "Kadı, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, S. 48 (1978), s. 133-72.; "Limitations of the Judicial Powers of the Kadı in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, S. 50 (1979), s. 151-84.

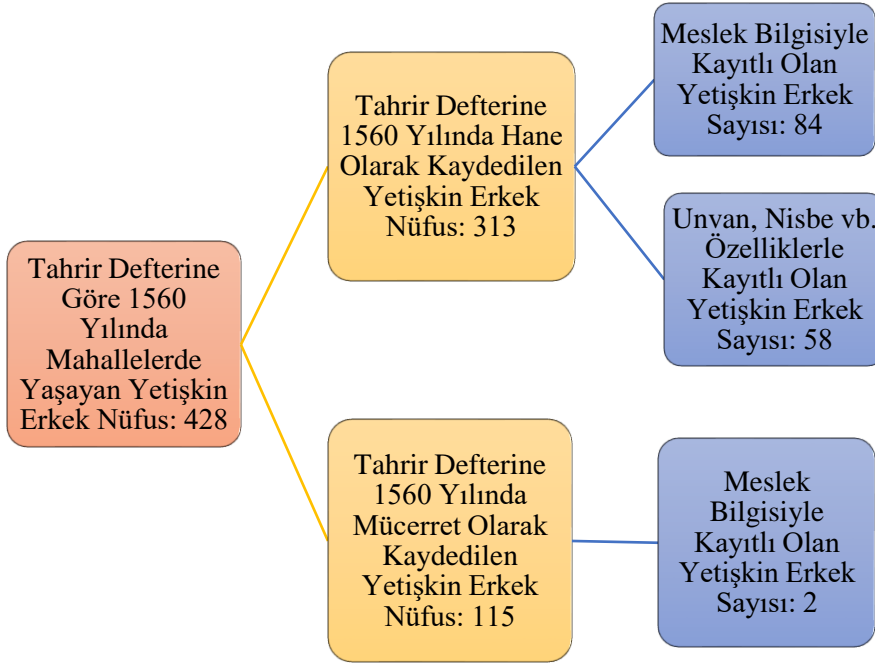
⁴⁹¹ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), s. 91, 92, 197.

⁴⁹² Tespit edilen %63'lük bu oran içerisinde mahkemeye giden fakat mahkeme kayıtlarında mahallesinin ismi ile birlikte kaydedilmeyen kişilerin olması durumunda, tahrir defterinde kayıtlı olan kişilerin "en fazla" %63'ü kadı sicillerine yansımamış olacaktır.

kişilerin, hane olarak kaydedilen kişilere göre daha az mahkemeye gittikleri söylenebilir.

428 kişi içerisinde tahrir defterine hane olarak kaydedilen 313 kişinin unvan gibi ayırt edici özelliklerine bakıldığında 58'inin unvan, nisbe veya çeşitli sıfatlarla birlikte kaydedildikleri görülür. Bu kişilerden 14'ü hacı, 5'i reis, 4'ü fakih, 3'ü çelebi, halife ve kara, 2'si hoca ve baba, diğer kişiler ise bey, efendi, dede, han gibi unvanlarla birlikte kaydedilmiştir. Bunun yanında fakir, divane, malûl ve pirifani olarak kaydedilen kişiler de bahsi geçen bu 58 kişi içerisinde bulunmaktadır. Aynı durum Çerkes, Menteşeli, Anadolu, Eflakî gibi göç ettikleri yerlerin isimleriyle birlikte kaydolmuş 11 kişi için de geçerlidir. Mücerret olarak kaydedilen 115 kişinin kaydına bakıldığında ise, bu kişilerin unvanlarına dair tahrir defterinde hiçbir bilginin bulunmadığı görülmektedir.

428 kişinin mesleklerine bakıldığında, hane olarak kaydedilen 313 kişiden 84'ünün, mücerret olarak kaydedilen 115 kişiden ise 2'sinin meslek bilgisiyle birlikte tahrir defterine kaydedildikleri görülür. 84 hane içerisinde 32 tanesi muhassıl, 7 tanesi müezzin, 6 tanesi kâtip, 3 tanesi imam, 2 tanesi mütevellî, debbağ, usta, terzi ve eskici, diğerleri ise sipahizade, timardan maz'ul, kale askeri, subaşı, kadı-ı sabık, bekçi, mülâzım, tekyenişin, zaviyedar, imaret şeyhi, mektep halifesi, kethüda, kayyum, dellak, muhızır, kasap, aşçı, yağcı, uncu, nalbant, saraç, neccar, çırak, zurnacı, ağcı ve basmacı olarak kaydedilmiştir. Mücerret olan 2 kişi ise tercüman ve müezzindir. 84 haneden büyük bir kısmının vakıflarla bağlantılı olduğu diğerlerinin ise askeri zümreye mensup oldukları anlaşılmaktadır. Tespit edilen bu rakamlar Şekil 26'daki şemada gösterilmektedir. Ayrıca tahrir defterine hane ve mücerret olarak kaydedilen bu kişilerin meslek, unvan vb. bilgilerini, sayıları ile birlikte Tablo 23 ve 24'te görmek de mümkündür.

Şekil 26. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi

Tablo 23. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişilerin Unvan, Nisbe vb. Ayırt Edici Özellikleri

Unvan	Hane	Mücerret
Çelebi	3	
Bey	1	
Efendi	1	
Toygar	1	
Halife	3	
Fakih	4	
Hoca	2	
Dede	1	
Baba	2	
Hacı	14	
Han	1	
Kara	3	

Reis	5
Divane	1
Fakir	3
Pir-i fani	1
Malul	1
Fenayirli	1
Anadolu	1
Çerkes	1
Eflakani	1
Menteşeli	1
Haydarani	1
Boyabad	1
Germiyani	1
Bolulu	1
Karamani	1
Konevi	1

Tablo 24. Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişilerin Meslekleri

Meslek	Hane	Mücerret
Sipahizade	1	
Timardan Mazul	1	
Kale Askeri	1	
Subaşı	1	
Kadı-ı Sabık	1	
Bekçi	1	
İmam	3	

Müezzin	7	1
Mülazım	1	
Muhassıl	32	
Tekyenışin	1	
Zaviyedar	1	
İmaret Şeyhi	1	
Mektep Halifesi	1	
Tercüman	0	1
Katip	6	
Kethüda	1	
Mütevelli	2	
Kayyum	1	
Dellak	1	
Muhzır	1	
Kasap	1	
Aşçı	1	
Yağcı	1	
Uncu	1	
Nalbant	1	
Saraç	1	
Debbağ	2	
Neccar	1	
Usta	2	
Çırak	1	
Zurnacı	1	
Terzi	2	

Ağcı	1
Basmacı	1
Eskici	2

3.2.3. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişiler

Tahrir defterlerinin 16. yüzyılda nüfus hesaplamaları için en çok tercih edilen kaynak türü olması, vergi mükellefi kişilerin sayılarını içermesinden ve bu sayılar üzerinden nüfusa dair bazı hesaplamaların yapılmasına imkân vermesinden kaynaklanmaktadır. Ancak 1555 ile 1565 yılları arasında sicillerde mahallelerde yaşadıkları tespit edilen kişilerin %67'sinin 1560 yılına ait tahrir defterinde kayıtlı olmaması, bu kaynak türü üzerinden yapılan nüfus hesaplamalarını şüpheli kılmının yanında, bu kaynağın vergilendirilebilen nüfusun tamamını ihtiva etmesi durumunu da sorgulanır hale getirmektedir. Bu yüzden bu bölümde sicillerde mahallelerde yaşadıkları tespit edilen kişilerin vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenecek ve bu özellikleri üzerinden sicillerdeki kayıtların tarihleri göz önünde bulundurularak tahrir defterine kaydedilmeme sebepleri sorgulanacaktır.

Kayıtlarına yalnızca kadı sicillerinden ulaşılan bu kişilerin tahrir defterine kaydedilmemeleri üzerine bir değerlendirme yapabilmek için, öncelikle 1555 ile 1565 yıllarını içeren sicil kayıtları tarihlerine göre iki gruba ayrılmıştır. Bu gruplardan birincisi tahririn yapıldığı 1560 yılı ve buna en yakın bir önceki ve bir sonraki yılları (1559-1561 yıllarını), ikincisi ise beş yıl önceki ve beş yıl sonraki (1555-1559 ile 1561-1565 yıllarını) yıl aralıklarını içermektedir.

Grupların yıllarına bakarak birinci grubu oluşturan kişilerin tahririn yapıldığı 1560 yılında beldede yerleşik olarak bulunuyor olma ihtimallerinin, ikinci gruptakilere göre daha fazla olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu kişilerin ikinci gruba göre tahrir defterine kaydedilmeleri daha çok beklenen bir durumdur. İsimlerine yalnızca kadı sicillerindeki kayıtlardan ulaşılan 499 kişi içerisinde, birinci grubu oluşturan 95 kişinin tahrir yılında ve bundan bir yıl önce veya sonra mahallelerde yaşadıklarını kabul etmek mümkündür. Zîra bu durum elde edildikleri kayıtların tarihlerinden tespit

edilmiştir. Dolayısıyla bu kişiler, tahririn yapıldığı sene ve buna yakın senelerde kesin bir şekilde beldede yaşayan, fakat buna rağmen tahrir defterine kaydedilmeyen kişilerdir.

499 kişi içerisinde ikinci grubu oluşturan 404 kişinin ise, 1555-1559 ve 1561-1565 yıllarında mahallelerde yaşadıklarını söylemek mümkündür. Bu kişilerden 80'i 1555-1559 yıllarına, 324'ü ise 1561-1565 yıllarına ait sicil kayıtlarından elde edilmiştir. Bu gruptaki kişilerin birinci gruptakiler kadar 1560 yılında mahallelerde yerleşik olarak bulunuyor olmaları olası değildir. Zira bunların mahallelerde yaşadıklarına dair yapılan tespitler, diğerlerine nispeten tahrir yılından daha uzak tarihli kayıtlar üzerinden yapılmıştır. Buna dayanarak bu grup içerisinde değerlendirilen kişilerin ölüm veya taşınma gibi sebeplerden ötürü tahrir kaydedilmeme ihtimallerinin, birinci gruptakilere göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Kısacası bu kişilerden bir kısmının ölüm veya taşınma gibi sebeplerden ötürü tahrir yılında beldede yerleşik olarak bulunmadıkları söylenebileceği gibi, bir kısmının da beldede bulunmalarına rağmen tahrir defterine kaydedilmediklerini söylemek mümkündür. 499 kişi için yapılan bu gruplandırma Tablo 25'te gösterilmektedir.

Tablo 25. Yalnız Kadı Sicillerindeki Verilerin Kayıt Tarihlerine Göre Sayıları

	1559-1561 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişi Sayısı	1555-1559 ve 1561- 1565 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişi Sayısı	1555-1565 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişi Sayısı
Yalnız Kadı Sicillerindeki Kişiler	95	404	499

Sicillerdeki kayıtlardan 1555-1565 yıllarında mahallelerde yaşadıkları tespit edilen 499 kişinin tahrir defterine neden kaydedilmediklerini anlamak için bu kişilerin vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları incelenmiştir. Ele alınan bu kişiler mahallelerde yaşadıkları için şehirli olarak nitelendirilmekte ve kır kesiminde yaşayarak geçimini ziraatle sağlayan reayadan ayrı bir statüye sahip bulunmaktadır. Şehir halkı olarak tesmiye edilen bu kişiler yine ziraatle uğraşmadıkları müddetçe sadece devlete ödenen ve nakdi bir vergi olan avarız vergisini vermektedirler.⁴⁹³ Ancak bu kişilerden bir kısmı askeri sınıfa mensup olmaları sebebiyle, bu vergiyi de vermemektedir. Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera, ulema, kadılar, müderrisler, yüksek medreselerdeki talebeler, mezunlar, padişah beratıyla devlet hizmetine tayin edilen kişiler, dini müesseselerin hizmetlilerinin yanında kâtip, mültezim, emin, kayyum gibi görevliler, günlük 3 akçe ve daha fazla ciheti olan mütevellî, nazır ve cüzhanlar askeri sınıftan sayılarak devlet nazarında vergiden muaf olarak addedilmektedirler. Öte yandan sakat, a'ma, malûl veya yaşlı olarak kaydedilen kişiler de bu vergiden muaf olan kişiler arasında sayılmaktadır.⁴⁹⁴ Dolayısıyla tahrir defterine kaydedilmeyen 499 kişinin bir kısmının bahsi geçen vergi muafiyetinden ötürü deftere kaydedilmemiş olmaları mümkündür.

Bu durumu değerlendirmek üzere, öncelikle 1559-1561 yıllarında beldede yaşayan kişilerin içerisinde askeri sınıfa mensup olan kişilerin olup olmadığına bakılmıştır. Birinci grubu oluşturan bu kişilerin askeri sınıfa mensup olduklarına unvan ve meslek bilgilerine bakılarak karar verilmiştir.⁴⁹⁵ 95 kişi içerisinde 19 tanesinin isimlerinin yanında unvanlarının da kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 6'sının çelebi, 5'inin bey, 3'ünün halife, 2'sinin kara, reis ve geriye kalan diğer kişilerin ise fakih,

---

⁴⁹³ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 59, 60.

⁴⁹⁴ Sahillioğlu, "Askerî", s. 488, 489. Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, C. 4, s. 108, 109. Osmanlı devletinde vergi muafiyeti kademeli olarak uygulanmaktadır. Kırsal yerlerde yaşayan kişiler için devlet ilk olarak avarızdan, sonra raiyyet rûsumundan ve en son olarak şer'i vergilerden muafiyet bağışlamaktadır. Örneğin hatip, imam, müezzin, hafız ve kayyum gibi hizmetliler avarızdan daima muafırlar. Zaviyedar dervişler, bazı bölgelerde avarızdan muaf, fakat rûsûma tâbidirler. Berat ile imam ve hatip tayin edilenler ancak bu vazifeleri müddetince raiyyet rûsumundan muafırlar bkz. "Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s. 49-54.

⁴⁹⁵ Askerî reaya ayrımında kimin askeri kimin reaya olduğunu belirleyebilmenin en kısa ve pratik yolu kişinin unvanlarına bakmaktır; Güçlü Tülüveli, "Şer'iyye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler", *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000*, (Ankara 2004), s. 767, 768.

hoca, hacı gibi unvanlara sahip oldukları görülmüştür. Bunun yanında çelebi unvanına sahip 1 kişinin aynı zamanda başka bir sicil kaydında mevlâna, halife unvanına sahip 2 kişinin ise yine başka sicil kayıtlarında fakih ve hoca gibi unvanlara da sahip oldukları anlaşılmıştır.⁴⁹⁶ Bey unvanının askeri zümreye mensup kişiler tarafından, çelebi, halife, fakih ve hoca gibi unvanların ise dini zümreye mensup kişiler tarafından kullanıldıkları düşünülür ise, unvanlarına sicillerdeki davalar üzerinden ulaşılan bu 19 kişiden 14 tanesinin vergiden muaf olma ihtimallerinin olduğu söylenebilir.⁴⁹⁷

95 kişinin mesleklerine bakıldığında, 17 kişinin meslek bilgisiyle birlikte kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 4'ünün yeniçeri, 2'sinin müezzin, 2'sinin nalbant, 2'sinin aşçı ve geriye kalan kişilerin ise bostancı, topçu, bekçi, kaimmakam, demirci, usta ve balcı olarak kaydedildikleri görülmüştür. Yeniçeri, bostancı, topçu olarak kaydedilen kişilerin askeri zümreye, müezzin olarak kaydedilen kişinin ise dini zümreye mensup olduğu düşünülürse bu kişilerin vergiden muaf oldukları söylenebilir. Bunun yanında askerlikle münasebeti olmayan fakat kamu hizmeti gören görevliler olarak kaimmakam ve aşçı olarak kaydedilen kişilerin de muafiyet statüsüne sahip oldukları düşünülebilir.⁴⁹⁸ Böylece meslek bilgisinden ötürü vergiden muaf olma ihtimali olan 12 kişi daha tespit edilmiş olur. Bu kişiler içerisinde unvanlarından dolayı vergiden muaf oldukları düşünülen kimseler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak 95 kişi içerisinde 20 kişinin vergi muafiyetinden ötürü tahrir defterine kaydedilmemiş olma ihtimallerinin bulunduğunu söylemek mümkün olmuştur. Geriye kalan 75 kişinin ise vergiden muaf olmalarını gerektiren herhangi bir özelliğine rastlanmamıştır. Bu kişiler içerisinde sicillerdeki davalara unvan veya mesleğiyle

---

⁴⁹⁶ Hem çelebi, hem mevlâna unvanına sahip olan kişi ilmiye mensubu olmalıdır. Böyle bir örnek için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014), s. 256. Halife, fakih ve hoca gibi unvanlar ise aynı anlamlarda kullanılan unvanlardır; bkz. Özer Ergenç, *A.g.e.*, s. 151.

⁴⁹⁷ Efendi ve halife gibi unvanlar ilmiye mensuplarının ve kalem ehlinin göstergesidir. Derviş, baba, dede gibi unvanlar ise tarikat mensuplarını belirlemektedir. Ağa, bey, askeri sınıfın, seyyit ise peygamber soyundan gelenlerin kullandığı unvanlardır; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s. 185. Çelebi unvanı ise çokça tartışılmaktadır. İlmiye mensuplarının, din görevlilerinin, büyük tüccarların kullandığı veya babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ya da servetlerini sürdüren kimselere verilen bir unvandır; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Tarihi Yazıları*, s. 391.

⁴⁹⁸ Sahillioğlu, "Askeri", s. 488-89. Ayrıca Yavuz Sultan Selim zamanında tedvin edildiği tahmin edilen ve Bursa Kadısı'na yazılan bir kanunnamede kimlerin askeri sınıftan kabul edildiği yazılmıştır; bkz. Ahmet Akgündüz, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, c. III (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), s. 144, 143.

birlikte kaydedilmedikleri için vergiye tâbiymiş gibi gözükken kişilerin bulunma ihtimali olsa da, bu durumu tespit etmek mümkün olmadığı için 75 kişi vergiye tâbi olarak kabul edilmiştir.⁴⁹⁹

Elde edilen sonuçlara göre tahrir yılı veya bu yıla yakın zamanlarda mahallelerde kesin olarak yaşadıkları tespit edilen ve tahrir defterine vergiden ötürü kaydedilmeleri beklenen 75 kişinin ismine ulaşılmış olduğu söylenebilir. Ancak 16. yüzyıla ait tahrir nişanlarında bu defterlerin vergilendirilebilir nüfus ve gelir kaynaklarını tamamıyla kapsamak ve hiçbir şeyi hariç bırakmamak üzere düzenlendiklerinden bahsedildiği için⁵⁰⁰ bahsi geçen 75 kişinin tahrir defterine kaydedilmeme sebepleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Acaba bu 75 kişi, vergiden kaçmış olduğu için tahrir defterine kaydedilmemiş olabilir mi? Osmanlı bürokrasisi bu gibi durumların yaşanmaması için tahrir defterini düzenleme işini, yanına bir kâtip atanan tecrübeli bir emine vermekte ve bölge kadı ile birlikte teftiş edilmektedir. Fakat yine de bazı köylülerin tahrir defterine kendilerini yazdırmaya gelmedikleri veya vergiden kurtulmak için kaçtıkları görülmektedir.⁵⁰¹ Barkan, nüfus ve vergi tahrirlerinin memleket nüfusunu ne derece sıhhatle tespit ettiğinin bilinmesinin çok güç olduğunu dile getirmekte ve türlü sebeplerden ötürü bir kısım nüfusun gizlenmiş veya tahrir komisyonları tarafından bulunup sayılamamış olmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.⁵⁰² Bu durumun zaman zaman şehir halkı

---

⁴⁹⁹ Askeri zümreye mensup bir kişinin, bu zümreye mensup olduğuna dair isminin yanında herhangi bir unvan olmadan sicillere kaydedildiğini gösteren bir örnek için bkz. Güçlü Tülüveli, “Şeriyeye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu’nda Askera-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 769. Kişilerin sicillere her zaman unvan veya meslek bilgisiyle kaydedilmedikleri araştırmanın ilerleyen bölümlerinde de görülecektir. Bazı kişilerin unvanına sicillerde birden fazla kaydı olması halinde ulaşılmış, bu kişilerin her kayda unvanı ile birlikte kaydedilmediği tespit edilmiştir. Ancak bunun yanında yine ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere kişilerin sicillerde unvanlarıyla kaydedilmeme durumunun, tahrir defterindeki kayıtlara göre daha az olduğu görülmüştür.

⁵⁰⁰ Halil İnalçık, haz. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), s. XIX.

⁵⁰¹ *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, s.19.; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, s. XVII, XVIII, XIX, XX, XXII. Sipahilerin de reyanın adedini ve mahsul miktarını düşük gösterme eğiliminde olduklarına dair bkz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, s. 20. Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, “The Administration of the Sancak Registration in Hungary”, s. 190.

⁵⁰² ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 13. Tahrir için sayım yapan memurların sayımlarını her zaman huzurlu bir ortamda yapmadığına ve reyanın da vergi mükellefi olarak kaydedilmeye dirençli olduklarına dair bkz. Amy Singer, “Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources”, s.101, 113, 114, 115.; Jon E. Mandaville, “The Jerusalem Shari’a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”, s. 520. Sayım memurlarının zaman zaman haksız yere aşırı vergi aldıkları ve bunun köylünün tepkisine yol açtığına dair bkz. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, s. 47. Bazı sipahilerin reyalarını tahrir için sayıma

için de mümkün olmuş olduğu düşünülebilir. Fakat Üsküdar'ı ele alırken buranın konumunu da göz önünde bulundurmak gerekir. İstanbul'a bu kadar yakın bir yerleşim merkezinde, 747 erkek nüfus içerisinde 75 kişi gibi nispeten kalabalık bir grubun tamamının Osmanlı bürokrasisinin kayıt sisteminden kaçmış olması mümkün müdür?⁵⁰³ Bu kişilerden ancak küçük bir kısım için bu durumun geçerli olduğu söylenebilir. Zîra toprağını terk eden reayanın 10 sene boyunca izinin sürüldüğü kanunnamelerden anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴ Dolayısıyla vergiden kaçan kişilerin İmparatorluğun başkentine yakın bir coğrafyada, devlet görevlileri tarafından daha kolay takip edilebileceğini söylemek mümkündür.

Bunun dışında 75 kişinin tahrir defterine kayıtlı olmaması üzerine başka sorular üretmek de mümkündür. Kanunnamelerden anlaşıldığı üzere bir kişinin tahrir defterine şehirli olarak kaydedilmesi için, bulunduğu yerleşim yerinde 15 sene oturma şartı aranmaktadır.⁵⁰⁵ O halde bu kişilerin 15 seneden daha az bir süre için Üsküdar'da yaşadıkları ve isimlerinin daha önce oturdukları yerde kayıtlı oldukları söylenebilir mi?⁵⁰⁶ Veya vergiye tâbî oldukları düşünülen bu 75 kişinin tahrirde kayıtlı olmaması, bunların tahrir memurları tarafından kasıtlı bir şekilde kaydedilmediklerini gösterebilir mi? Sayım memurlarının rüşvet karşılığında kimi reayayı görmezden geldiği bazı çalışmalarda gösterilmiştir.⁵⁰⁷ Bunun yanında bu kişilerin bir vakfa yapmış oldukları hizmetten ötürü vergi muafiyetine sahip ve deftere kaydedilmemiş olmaları da mümkündür. Zîra bir çalışmada vakfa geçen hanelerin avarız vergisinden muaf oldukları tespit edilmiştir.⁵⁰⁸

---

kasıtlı bir şekilde getirmediklerine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", s. 190.

⁵⁰³ Cohen çalışmasında, sicilde kayıtlarına rastladığı 100 kişinin 1553/54 yıl öncesindeki tahrir defterlerinde kayıtlı olmadıklarını tespit etmiştir. Ancak çalışmada incelenen yerleşim yeri, Üsküdar'a nispeten İstanbul'a çok uzak bir coğrafi bölge ve politik konumda olan Kudüs'tür; bk. *Jewish Life under Islam*, s. 31.

⁵⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/1 (İstanbul: MEB, 1979), s. 397, 308, 309.; Halil İncelik, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s. 11.

⁵⁰⁵ *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, s. 2-3.

⁵⁰⁶ Yine Cohen'in çalışmasında tahrir defterine kaydedilmeyen kişilerin bir kısmının şehre yeni yerleşen dolayısıyla cizyelerini daha önce sakin oldukları vilayetlerde ödeyen kimseler olduğuna dair bk. *Jewish Life under Islam*, s. 32.

⁵⁰⁷ Linda Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, çev. Adnan Tonguç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), s.136. Bazı sipahilerin reayayı tahrir sayımına getirmediklerine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", s. 190.

⁵⁰⁸ Linda Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 118, 119.

Tüm bu ihtimallerin dışında, bir soru daha sorulabilir; bu 75 kişi avarız vergisini verecek gücü olmadığı için tahrir defterine kaydedilmemiş olabilir mi?⁵⁰⁹ Zîra şehirli kişilerin tâbi oldukları avarız vergisi, şehir halkının iktisadi durumuna göre alınan bir vergi olup, 16. yüzyılda fevkalade hallerde bu vergi için şehir halkı zengin, orta halli veya fakir olarak sınıflara ayrılmaktadır. Vergiyi ödemeye gücü yetmeyen kişilerin hissesi ise zenginler tarafından karşılanmaktadır.⁵¹⁰ Nitekim Manisa Sicillerinde 1550 yılına ait bir kayıttaki listede şehrin en zenginlerinin ve dolayısıyla avarız vergisinde daha fazla pay ödeyecek kişilerin isimlerine rastlanıyor olması da bu durumu doğrulamaktadır.⁵¹¹ O halde tahrir defterine askeri sınıf dışında sadece avarız vergisini verebilecek durumda olan kişilerin kaydedilip, bu vergiyi veremeyecek kişilerin ise kaydedilmediği söylenebilir mi?⁵¹²

Halil Sahillioğlu, Osmanlılarda vergi ve nüfus tespitlerinin aile (hane) sayımına dayanmakta olduğunu, sayımlarda da ailelerin kazanç sağlayabilecek durumda olan erkek fertlerinin esas kabul edildiğini söylemektedir.⁵¹³ Barkan, tahrir defterlerine vergi mükellefi olsun olmasın yerlerinde tespit edilen herkesin kaydedildiğini söylemekte, ancak askeri sınıfa mensup bazı kişilerin deftere kaydedilmediğini ifade etmektedir. Bunun yanında deftere kaydedilen kişilerin avarız vergisini verebilecek durumda olan kişiler olduğunu da belirtmektedir.⁵¹⁴ Halil İnalçık ise, bu defterlere kadınların, çocukların, askeri sınıfa mensup kişilerin ve öğrencilerin kaydedilmediğine dikkat çekerek nüfusun tamamını yansıtmadığını dile getirir.⁵¹⁵ Anlaşıldığı üzere, tahrir defterine kaydedilen kişilerin vergi ödemeye gücü yeten kişiler olduğu bahsi geçen tarihçiler tarafından ittifakla kabul edilmektedir.

Ancak Halil Sahillioğlu sayımlarda vergi verebilecek durumda olan nüfusun esas kabul edildiğini dile getirirken, vergi veremeyecek durumda olan nüfus hakkında bir

---

⁵⁰⁹ Cohen 1553-54 yılında, tahrir defterinde kayıtları olmayan ancak kadı sicillerinde tespit ettiği 60 kişinin kimisinin mal mülk sahibi, kimisinin tüccar, kimisinin de şehir sakini olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanında vergileri vakıf tarafından toplanan 85 kişinin de 1587 yılındaki tahrir defterinde kayıtlarının bulunmadığını dile getirmektedir. bk. *Jewish Life under Islam*, s. 31.

⁵¹⁰ Barkan, "Avarız", s. 15.

⁵¹¹ *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 72.

⁵¹² Tahrir defterlerine nüfusun zengin ve seçkin kişilerinin kaydedilmiş olduğuna dair bk. *Jewish Life under Islam*, s. 30, 31.

⁵¹³ Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, c. 4, 108, 109.

⁵¹⁴ "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 23, 24.

⁵¹⁵ "İstanbul", s. 237.

şey söylememektedir. Veya Barkan, deftere kaydedilen kişilerin avarız vergisini verebilecek durumda olan kişiler olduğunu dile getirirken, bu vergiyi veremeyecek durumda olan kişiler üzerinde durmamaktadır. İnalçık ise askeri sınıf, kadın ve çocuklar dışındaki herkesin bu defterlere kaydedildiklerini, dolayısıyla bir yerde herkesin bu vergiyi verebilecek güçte olduğunu belirtmektedir. Elimizdeki bulgular ise bu kişilerin neden tahrir defterine kaydedilmedikleri üzerine bir fikir beyan etmek için henüz yeterli değildir. Bu sebepten ötürü burada yalnızca, sicillerdeki kayıtlardan askeri sınıfa mensup olmadıkları tahmin edilen 75 kişinin tahrir defterine kaydedilmediklerinin belirtilmesiyle yetinilecektir.

Sonuç olarak kadı sicillerinden 1559-1561 yıllarında Üsküdar Mahallelerinde yaşayan 95 kişi tespit edilmiş ve bu kişilerin tahrir defterine kaydedilmedikleri görülmüştür. Bunlar tahrir defterindeki kişilerin %14'ünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla tahrir defterindeki erkek nüfusun yaklaşık %14 oranında eksik olduğu söylenebilir.⁵¹⁶ Başka bir ifade ile, 95 kişinin deftere kayıtlı olmaması, hane başına 5 kişi düştüğü varsayılarak yapılan bir nüfus tahmininde 475 kişinin eksik ve nüfusun olduğundan daha az hesaplanmasına sebep olmaktadır.

Kişilerin meslek ve unvan bilgilerine bakıldığında, 20 kişinin avarız vergisinden muaf olabileceği için tahrir defterine kaydedilmediği tahmin edilmiştir. Geriye kalan 75 kişinin ise vergiden muaf olmasını gerektirecek herhangi bir özelliğine rastlanmamış ve bu kişiler vergiye tâbi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bunların tahrir defterine kaydedilmeleri beklenirken, kaydedilmedikleri söylenebilir. Bu durum 1560 yılına ait Mufassal Tahrir Defteri'nin askeri zümre dışında, vergilendirilebilir nüfusun tamamını da ihtiva etmediğini ve eksik olduğunu göstermektedir.

Sicil tarih aralığının genişletilmesiyle elde edilen ve ikinci grubu oluşturan 1555-1559 ile 1561-1565 yıllarında Üsküdar Mahallerinde yaşadıkları tespit edilen 404 kişi için de aynı yöntem uygulanmıştır. Bu kişilerin de unvan ve mesleklerine bakılarak avarız vergisinden muaf olma durumları değerlendirilmiştir. Bu grubu oluşturan 404 kişi içerisinde 63 kişinin unvanı tespit edilmiştir. Bu kişilerden 24'ünün bey, 8'inin hacı,

---

⁵¹⁶ Cohen de tahrir defterlerindeki isimler ile kadı sicillerindeki isimleri karşılaştırmış ve Kudüs'teki Yahudi topluluğuna ait kişilerin en az %20'sinin 1553/54 yılına ait tahrir defterine kaydedilmediklerini tespit etmiştir; *Jewish Life under Islam*, s. 29-33.

7'sinin halife, 6'sının çelebi, 5'inin fakih, 3'ünün reis, 2'sinin mevlâna, dede, derviş, kara ve geriye kalanların beşe ve efendi unvanına sahip oldukları görülmüştür. Bunun yanında mevlâna unvanına sahip 1 kişinin başka bir sicil kaydında efendi unvanına da sahip olduğu anlaşılmıştır. Bey ve beşe gibi unvanların askeri zümreye mensup kişilere, mevlâna, halife, efendi, fakih, hoca, dede, derviş gibi unvanların ise dini zümreye mensup kişilere ait oldukları düşünülür ise, çelebi olarak kaydedilen kişiler de dahil unvanlarına sicillerdeki davalar üzerinden ulaşılan bu 63 kişiden 50 tanesinin vergiden muaf olma ihtimalinin olduğu söylenebilir.⁵¹⁷

Bu kişilerin mesleklerine bakıldığında, 57 kişinin meslek bilgisiyle birlikte kaydedildiği tespit edilir. 57 kişi içerisinde 10'unun imam, 8'inin yeniçeri, 6'sının müezzin, 3'ünün topçu, kâtip, usta, 2'sinin çavuş, doğancı, taşçı, fırıncı ve geriye kalan kişilerin ise cebeci, sipahi, kayyum, dellak, kethüda, vekil-i harç, tekyenişin, sarraf, tüccar, kasap, berber, semerci, neccar, çuhacı, hamal ve aşçı olarak kaydedildikleri görülmüştür. Yeniçeri, topçu, çavuş, doğancı, cebeci, sipahi olarak kaydedilen kişilerin askeri zümreye, imam, müezzin, tekyenişin, olarak kaydedilen kişilerin ise dini zümreye mensup oldukları düşünülürse, bu kişilerin vergiden muaf olabilecekleri söylenebilir. Bunun yanında kâtip, kayyum, dellak, kethüda, vekil-i harç, bekçi ve aşçı gibi kişilerin de vakıf veya kamu hizmetinde görevli olmalarından ötürü vergiden muaf olma ihtimalleri göz önünde bulundurulursa, meslek bilgisinden ötürü avarız vergisinden muaf 45 kişinin tespit edildiği varsayılabilir.⁵¹⁸ Ancak bu kişiler içerisinde de unvanlarından dolayı vergiden muaf oldukları düşünülen kimseler bulunmaktadır.

Bu incelemelerden sonra kadı sicillerinden 1556-1559 ve 1561-1565 yıllarında Üsküdar Mahallelerinde yaşayan 404 kişi içerisinde toplam 84 kişinin avarız vergisinden muaf olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. 320 kişinin ise vergiden muaf olmalarını gerektiren bir özelliğine rastlanmamıştır.

Sonuç olarak sicillerdeki hüccetlerden 1556-1559 ve 1561-1565 yıllarında Üsküdar Mahallelerinde yaşayan 404 kişi tespit edilmiş ve bu kişilerin tahrir defterine kaydedilmedikleri görülmüştür. Bunlar tahrir defterindeki kişilerin yaklaşık %60'ını

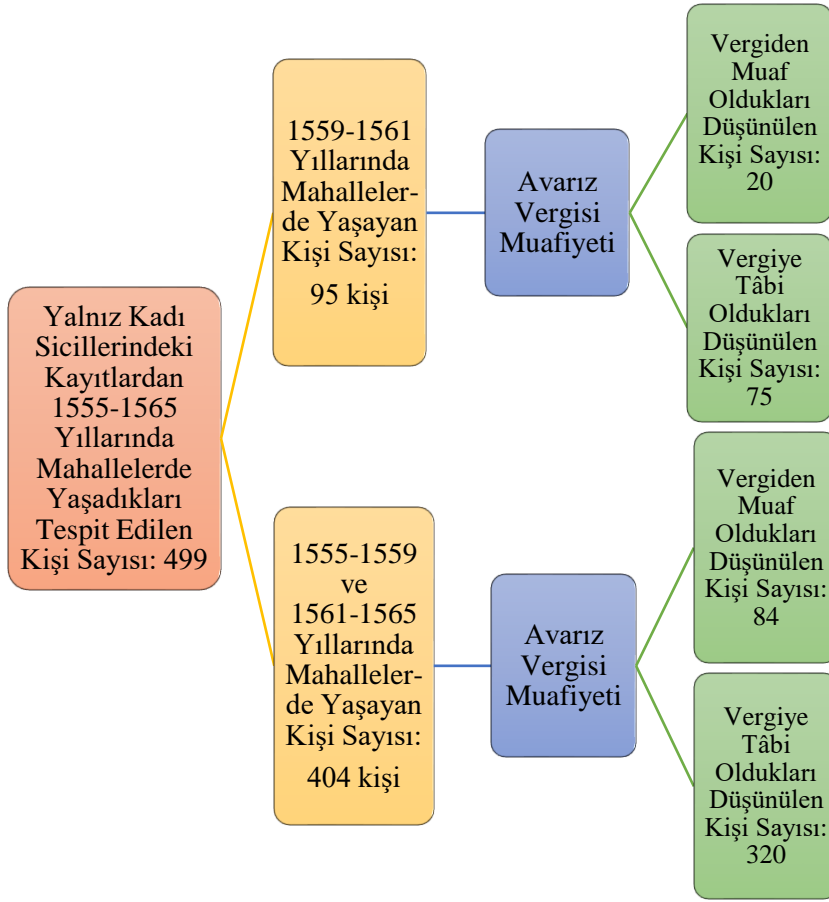
---

⁵¹⁷ Askeri sınıfı oluşturan kişiler ve bu kişilerin kullandıkları unvanlar için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 249-252.

⁵¹⁸ Askeri sınıfı oluşturan kişilerin meslekleri için bkz. Sahillioğlu, "Askeri", s. 488, 489.

oluşturmaktadır. Ancak bu kişilerin tamamı için birinci gruptakiler gibi, tahririn yapıldığı sene beldede yerleşik olarak bulunuyor olduklarını söylemek mümkün değildir. Zîra bunlar, tahrir senesinden beş yıl önce ve sonrasını ihtiva eden kayıtlar üzerinden tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu kişilerin bir kısmının taşınma ve ölüm gibi sebeplerden ötürü tahririn yapıldığı sene beldede bulunmadıkları ve deftere kaydedilmedikleri söylenebilir. Bu sayılara bakarak tahrirlerin sayım bakımından güvenilirliğine dair herhangi bir çıkarımda bulunmak pek mümkün değildir.

Yukarıda elde edilen sonuçları özet bir şekilde Şekil 27’de görmek mümkündür. Bu şemada kadı sicillerinde kayıtlarına ulaşılan ancak tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen kişiler beldede buldukları tarihlere göre gruplandırılmış ve kaçının vergiden muaf olma ihtimalinin olup, kaçının olmadığı gösterilmiştir. Tablo 26 ve 27’de ise yukarıda bu kişilerin kadı sicillerinden elde edilen meslek ve unvanları gösterilmektedir. Bu tablolara bakarak unvanına ve mesleğine ulaşılan kişilerin sayılarını görmek mümkündür.

Şekil 27. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi

Tablo 26. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişilerin Unvanları

Unvan	1559-1561 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişiler	1555-1559 ve 1561-1565 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişiler
Beşe		1
Bey	5	24
Çelebi	6	6
Efendi		1
Dede		2
Derviş		2
Mevlana	1	2

Halife	3	7
Fakih	1	5
Hoca	1	1
Hacı	1	8
Kara	2	2
Reis	2	3

Tablo 27. Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişilerin Meslekleri

Meslek	1559-1561 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişiler	1555-1559 ve 1561-1565 Yıllarında Mahallelerde Yaşayan Kişiler
Bostancı	1	
Topçu	1	3
Çavuş		2
Doğancı		2
Cebeci		1
Sipahi		1
Yeniçeri	4	8
Bekçi	1	
Taşçı		2
Katip		3
Kayyum		1
Dellak		1
Kethüda		1
Kaimmakam	1	
Vekil-i harc		1

İmam		10
Müezzin	2	6
Tekyenişin		1
Sarraı		1
Tüccar		1
Fırınacı		2
Kasap		1
Berber		1
Nalbant	2	
Semerci		1
Demirci	1	
Neccar		1
Çuhacı		1
Usta	1	3
Hamal		1
Aşçı	2	1
Balacı	1	

3.2.4. Her İki Kaynak Türünde Kayıtlı Olan Kişiler

Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen kişi sayılarının elde edildikleri kaynak türüne göre değişiklik gösterdiği yukarıda görülmüş, bazı kişilerin yalnız kadı sicillerinde bazılarının ise yalnız tahrir defterinde kayıtlı oldukları tespit edilmiştir. Bu bölümde ise her iki kaynak türünde de kayıtlı oldukları tespit edilen kişiler üzerinde durulacaktır.

Hem 1560 yılına ait tahrir defterinde, hem de 1555-1565 yıllarını içeren kadı sicillerinde aynı mahallede yaşadıkları tespit edilen ve isimleriyle birlikte baba isimleri de aynı olan 248 kişi tespit edilmiştir. Farklı kaynak türlerinde tespit edilen bu kişilerin

aynı kimseler oldukları varsayılmış ve çeşitli davalardan bu kişilerin büyük bir kısmının da aynı kimseler olduklarını tespit etmek mümkün olmuştur. Bu bölümün başında da belirtildiği gibi tahrir defterindeki kişilerin sicillerdeki kayıtlarda karşımıza çıkan kişilerle aynı kimseler olma ihtimalini artırmak için, tahrir yılına yakın tarihli siciller tercih edilmiştir. Çalışma boyunca bu kişilerden ortak kişiler olarak bahsedilecektir.

Araştırmanın bu bölümünde ilk olarak her iki defter türünde de kayıtları bulunan bu kişilerin unvan ve meslekleri tespit edilmiş ve bu bilgilerin hangi kaynak türünden daha fazla elde edildiği üzerinde durularak kaynakların eksik veya tamamlayıcı özellikleri tartışılmıştır. Daha sonra, tahrir defterinde hane veya mücerret olarak kaydedilen kişilerin sicillerdeki davalarına bakılarak, nasıl evlerde ve kimlerle yaşadıkları anlaşılmaya çalışılmıştır.

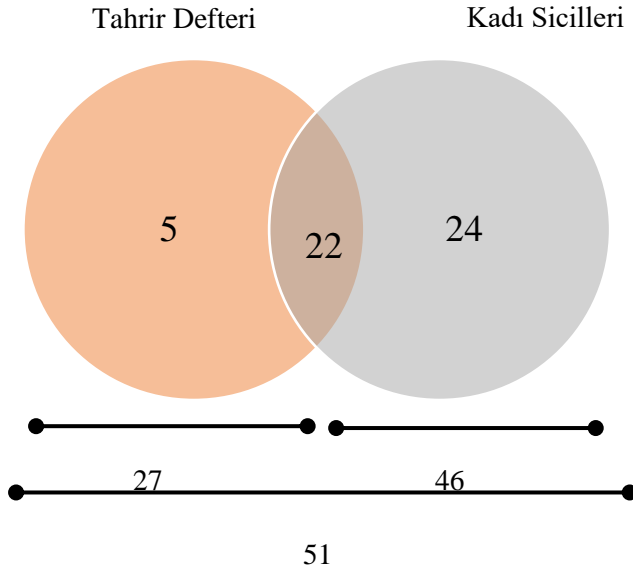
3.2.4.1. Kişilerin unvanları

Üsküdar Mahallelerinde yaşayan kişiler tahrir defterine veya kadı sicillerine her zaman unvanlarıyla birlikte kaydedilmemişlerdir. Bu durum kişilerin farklı kaynak türlerindeki kayıtlarının karşılaştırılmasıyla anlaşılmaktadır. Araştırmada her iki kaynak türünde de kaydı bulunan 248 ortak kişinin içerisinde toplam 51 kişinin unvanı olduğu tespit edilmiş ve bu unvanların bazıları yalnız kadı sicillerinden, bazıları yalnız tahrir defterinden, bazıları ise her iki defter türünden elde edilmiştir.

51 kişiden 24'ü yalnız kadı sicillerinde, 5'i yalnız tahrir defterinde, 22'si ise hem kadı sicilleri hem de tahrir defterinde unvanlarıyla birlikte kaydedilmiştir. Kaynak türlerinin içerdiği toplam sayılara bakıldığında, kadı sicillerinde toplam 46 kişinin, tahrir defterinde ise 27 kişinin unvan bilgisiyle kaydedildiği görülmüştür. Elde edilen bu sonuçlar, kadı sicillerinden tahrir defterine göre daha fazla kişinin unvanına ulaşıldığını göstermektedir. Bu sayılar Tablo 28'de verilmekte ve Şekil 28'de ise Venn şeması halinde gösterilmektedir.

Tablo 28. Kaynak Türlerine Göre Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişilerin Sayıları

	Unvanları Tespit Edilen Kişi Sayısı
Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	46
Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	27
Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	24
Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	5
Kadı Sicilleri ve Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	22

Şekil 28. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişi Sayılarının Venn Şeması Halinde Gösterimi

Her iki kaynak türünde de unvanı ile kayıtlı olan 22 kişiye bakıldığında bu kişilerin halife, fakih, mevlâna, hoca, hacı, reis ve çelebi unvanlarına sahip oldukları görülür. 22 kişi içerisinde 7'si ise kadı sicillerinde farklı, tahrir defterinde farklı unvanlarla kaydedilmiştir. Örneğin kadı sicillerinde halife veya hoca unvanı ile kaydedilmiş bazı kişilerin tahrir defterinde fakih unvanı, mevlâna unvanıyla kaydedilmiş olan bazı kişilerin ise tahrir defterinde halife ve hacı unvanlarıyla birlikte kaydedildikleri görülmüştür. Bu unvanlar kaynak türlerine göre farklılık gösterse de, aynı zümreye

mensup kişiler tarafından kullanılan unvanlar arasındadır.⁵¹⁹ Bunun yanında bahsi geçen 22 kişi tahrir defterine hane olarak kaydedilmiştir.

Unvan bilgilerine yalnız kadı sicilleri üzerinden ulaşılan 24 kişiye bakıldığında, bu kişilerin mevlâna, han, halife, fakih, hoca, hacı, hafız, çelebi, bey ve reis gibi birbirinden farklı zümrelere ait kişilerin kullandıkları unvanlara sahip oldukları tespit edilmiştir. Elde edilen kayıtların tarihlerine bakarak, bunların bir kısmının tahrir yılında bu unvanlara sahip olduğu ancak unvan bilgileri göz ardı edilerek tahrir defterine kaydedildiği anlaşılmaktadır. 24 kişiden 22'sinin hane, 2'sinin ise mücerret olarak tahrir defterine kaydedildiği görülür. Mücerret olarak kaydedilen kişiler fakih ve hacı unvanlarına sahiptir.

Unvanlarına yalnız tahrir defterinden ulaşılan kişilere bakıldığında, bu kişilerin 5 kişi olduğu görülür. İsimlerinin yanında fakih, hoca, beşe ve baba gibi unvanlar bulunmaktadır. Bu kişilerin sicillere unvanları göz ardı edilerek kaydedildiği söylenebilir. Tahrir defterine hepsi hane olarak kaydedilmiştir.

Her iki kaynak türünden unvanlarına ulaşılan toplam 51 kişinin hangi mesleklere sahip olduklarına bakıldığında fakih ve halife unvanlarının genellikle imam, müezzin ve mütevellî, çelebi unvanının ise kâtip olarak kaydedilen kişiler için kullanıldıkları görülmüştür.⁵²⁰ Mevlâna unvanının da dini zümreye mensup kimseler için kullanıldığı ve cabi olan bir kişinin de bu unvana sahip olduğu tespit edilmiştir. Hacı unvanı ise halife ve fakih gibi en çok rastlanan unvanlar arasında olsa da bu unvana sahip kişilerin meslek bilgilerine ulaşamamıştır.

Elde edilen sonuçlara göre kişilerin unvanlarına daha çok kadı sicillerinden ulaşıldığını söylemek mümkündür. Kadı sicillerinin unvan bakımından tahrir defterinden daha zengin olmasının sebeplerinden biri, sicillerde zaman zaman bir kişiye ait birden fazla kayda rastlamanın mümkün olmasıdır. Bunun yanında kişilerin bazen kaynaklara unvanları ihmal edilerek sadece isimleriyle kaydedildikleri

---

⁵¹⁹ Bu unvanların ulema ve din adamları tarafından kullanıldığına dair bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 251.

⁵²⁰ 18. yüzyılda Halep şehrini inceleyen bir çalışmada da çelebi unvanının devlet dairesindeki kâtiplere verildiği görülmüştür bkz. Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, çev. Mehmet Emin Baş, (İstanbul, Küre Yayınları, 2013), s. 97. Üst düzey kâtiplere ise efendi unvanının verildiği tespit edilmiştir; Abraham Marcus, *a.g.e.*, s. 82. Ayrıca çelebi unvanı için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl sonlarında Bursa*, s. 255-257.

görülmüştür. Bu durumun daha çok tahrir defterleri için geçerli olduğu söylenebilir. Bu noktada kaynak türlerinin kişilerin unvanları hakkında birbirlerinin eksik taraflarını tamamladıklarını söylemek mümkündür. Unvanı tespit edilen 51 kişiden 49'u hane, 2'si mücerret olarak tahrir defterine kaydedilmiştir. Unvanı tespit edilen kişiler arasında mücerretlerin hanelere göre bu denli az sayıda olması dikkat çeken bir durumdur. Tablo 29'da 51 kişinin isimleri unvanlarıyla birlikte elde edildikleri kaynak türüne göre gösterilmektedir. “Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişiler” sütununda parantez içine alınan unvanlar, çoklu unvan kullanımına rastlanan kişilere aittir. Bu unvanlar aynı kişiye ait birden fazla sicil kaydından elde edilmiştir. Kişilerin unvanları hangi kaynak grubundan elde edilmiş ise, o kaynak grubuna ait sütun 1 işareti ile gösterilmiştir. Tablo 30'da ise meslekler gösterilmektedir. Bu tabloya bakarak hangi unvanların hangi mesleklere sahip kişiler tarafından kullanıldığı görmek mümkündür. Mesleklerine ulaşamayan kişilerin meslek sütunları ise boş bırakılmıştır.

Tablo 29. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişiler

Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişiler	Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişiler	Kadı Sicilleri	Tahrir Defteri
El-hac Mustafa b. El-hac İsa	Mustafa b. İsa	1	
Musa Çelebi b. El-hac İsa	Musa b. İsa	1	
Ali Reis b. El-hac İsa	Ali b. İsa	1	
Behlül Fakih (Hoca) b. Süleyman	Behlül b. Süleyman	1	
Lütfi Halife b. İsa	Lütfi Fakih b. İsa	1	1
Piri Halife b. Hızır	Piri Halife b. Hızır	1	1
Ali Han b. Hüseyin	Ali b. Hüseyin	1	
Hacı Veli b. Hüseyin	Veli b. Hüseyin / mücerret	1	
Hacı Süleyman b. Şaban	Süleyman b. Şaban	1	
Mevlana Şeyh Mehmed b. Nefs	Mehmed Halife b. Nefs	1	1

Sinan Bey b. Abdullah	Sinan b. Abdullah	1	
Abdi Hoca	Abdi Fakih b. Ali	1	1
Ali b. Yusuf	Ali Hoca b. Yusuf		1
Ahi b. Üveys	Ahi Baba b. Behlül Üveys		1
Hacı Haydar b. Abdullah	Hacı Haydar b. Abdullah	1	1
Hacı Hasan b. Mürüvvet	Hacı Hasan b. Mürüvvet	1	1
Hacı Emirullah b. Yusuf	Emirullah b. Yusuf	1	
Memi Reis b. Yakub	Memi b. Yakub	1	
Mevlana Mehmed Fakih	Mehmed Fakih b. Ahmed	1	1
Piri Fakih (Halife) b. Mustafa	Piri Fakih b. Mustafa	1	1
İsa Fakih b. Ramazan	İsa b. Ramazan	1	
Mevlana Mehmed b. İskender Halife	Mehmed b. İskender	1	
Piri Çelebi b. Hızır	Piri b. Hızır	1	
Cafer Reis b. Osman	Cafer Reis	1	1
Hacı Reis b. Çalabverdi	Hacı Reis b. Çalabverdi	1	1
Murad Halife (Fakih) b. Abdullah	Murad Fakih b. Abdullah	1	1
Mehmed Fakih b. Abdullah	Mehmed Fakih b. Abdullah	1	1
Hacı Behram b. Kasım	Hacı Behram b. Kasım Fakih	1	1
Hacı Ali b. Abdullah	Ali b. Abdullah	1	
Ferruh Bey b. Abdullah	Ferruh b. Abdullah	1	
Ahmed Çelebi b. Hasan	Ahmed b. Hasan	1	
Beşir Halife b. Hüsam	Beşir Halife b. Hüsam	1	1
Kasım Halife b. Ahmed	Kasım Halife b. Ahmed	1	1

Hacı Ferhad b. Abdullah	Hacı Ferhad b. Abdullah	1	1
Mevlana İsa Fakih b. Fazlullah	İsa Halife b. Fazlullah	1	1
Mahmud b. Mustafa	Mahmud Beşe b. Mustafa		1
Mustafa Çelebi b. Abdi	Mustafa Çelebi b. Abdi Halife	1	1
Mevlana Hasan Halife (Hatip) b. Murad	Hasan Halife b. Murad	1	1
Mustafa Çelebi b. Ali	Mustafa b. Ali	1	
Mahmud Çelebi b. Sinan	Mahmud b. Sinan	1	
Mustafa Çelebi b. Abdullah	Mustafa b. Abdullah	1	
Veli Halife b. İbrahim	Veli Halife b. İbrahim	1	1
Selman Çelebi b. Mustafa	Selman b. Mustafa	1	
Hacı İbrahim b. Hüseyin	İbrahim b. Hüseyin	1	
Abdi Halife b. Hacı Lütfi	Abdi Fakih b. Hacı Lütfi	1	1
Yusuf b. Abdullah	Yusuf Fakih b. Abdullah		1
Piri Fakih b. Süleyman	Piri b. Süleyman / mücerret	1	
Hafız Ali b. Abdullah	Ali b. Abdullah	1	
Mevlana Mustafa b. Abdullah	Hacı Mustafa b. Abdullah	1	1
Ali b. İbrahim	Ali Fakih b. İbrahim		1
Nuh Reis b. İskender	Nuh birader-i o (Kara Ali)	1	

Tablo 30. Unvanları Tespit Edilen Ortak Kişilerin Meslekleri

Unvan	Meslek
El-hac	
Çelebi	
Reis	Cabi
Hoca (Fakih)	Mütevelli (Müezzin)
Halife (Fakih)	İmam
Halife	
Han	
Hacı	
Hacı	
Mevlana (Şeyh) (Halife)	İmam hatip
Bey	
Hoca (Fakih)	İmam
Hoca	Balcı
Baba	Kale Askeri
Hacı	Tabbak
Hacı	
Hacı	
Reis	
Mevlana (Fakih)	İmam
Fakih (Halife)	Mütevelli (İmam)
Fakih	Müezzin
Mevlana	
Çelebi	Katip

Reis	Gemici
Reis	
Halife (Fakih)	Müezzin
Fakih	İmam
Hacı/Fakih	
Hacı	Sucu ?
Bey	Mütevelli
Çelebi	
Halife	İmam
Halife	
Hacı	
Mevlana (Halife) (Fakih)	
Beşe	
Çelebi	Katip
Mevlana (Halife) (Fakih)	İmam hatip
Çelebi	
Çelebi	Müezzin
Çelebi	
Halife	İmam
Çelebi	
Hacı	
Halife (Fakih)	İmam
Fakih	İmam
Fakih	Müezzin
Hafız	
Mevlana (Hacı)	Cabi
Fakih	İmam

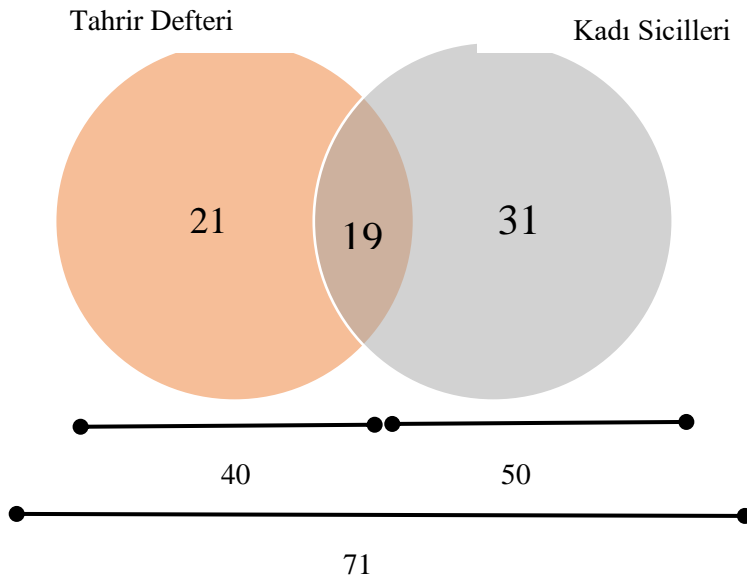
3.2.4.2. Kişilerin Meslekleri

Üsküdar Mahallelerinde yaşayan kişiler tahrir defterine veya kadı sicillerine her zaman meslekleriyle birlikte kaydedilmemişlerdir. Bu durum kişilerin farklı kaynak türlerindeki kayıtlarının karşılaştırılmasıyla anlaşılmaktadır. Araştırmada her iki kaynak türünde de kaydı bulunan 248 ortak kişinin içerisinde toplam 71 kişinin mesleği tespit edilmiş ve bunların unvanlarda olduğu gibi bazıları yalnız kadı sicillerinden, bazıları yalnız tahrir defterinden, bazıları ise her iki defter türünden elde edilmiştir.

71 kişiden 31'i yalnız kadı sicillerinde, 21'i yalnız tahrir defterinde, 19'u ise hem kadı sicilleri hem de tahrir defterinde meslekleriyle birlikte kaydedilmiştir. Kaynak türlerinin içerdiği toplam sayılara bakıldığında, 50 kişinin kadı sicillerinde 40 kişinin ise tahrir defterinde meslekleriyle birlikte kaydedildiği görülür. Dolayısıyla burada da kişilerin mesleklerine daha çok kadı sicillerinden ulaşıldığını söylemek mümkündür. Bu sayılar Tablo 31'de verilmekte ve Şekil 29'da Venn şeması halinde gösterilmektedir.

Tablo 31. Kaynak Türlerine Göre Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişilerin Sayıları

	Meslekleri Tespit Edilen Kişi Sayısı
Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	50
Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	40
Yalnız Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	31
Yalnız Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	21
Kadı Sicilleri ve Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişi Sayısı	19

Şekil 29. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişi Sayılarının Venn Şeması Halinde Gösterimi

Her iki kaynak türünde meslekleriyle birlikte kayıtlı olan 19 kişiye bakıldığında, 3 kişinin mesleğinin kaynak türlerine göre farklılık gösterdiği anlaşılır. Bu kişilerden 2 tanesi tahrir defterinde imam olarak kaydedilmişken, tahrir yılından sonraki seneleri ihtiva eden sicil kayıtlarında mütevellî olarak kaydedilmiştir. 3. kişinin ise tahrir defterine muhassıl olarak kaydedilmişken, daha sonraki yıllarda sicillerde imam olarak kaydedildiği görülür. Dolayısıyla mesleklerdeki bu tâbi süreçlerin kaynaklara da yansımış olduğu söylenebilir. Geriye kalan 16 kişinin ise, her iki kaynak türünde de imam, müezzin, doğancı, taşçı, korucu, kâtip, şerbetçi gibi mesleklerle kaydedildikleri görülmektedir. 19 kişinin tahrir defterine hangi vergi kategorisinde kaydedildiğine bakıldığında hepsinin hane olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Yalnız kadı sicillerine meslekleriyle birlikte kaydedilen 31 kişiye bakıldığında, bunların yeniçeri, sipahioğlu, kethüda, cabi, muhzır, dellak, kâtip, mütevellî, müezzin, ferraş, aşçı, balcı, börekçi, bozacı, bakkal, terzi, samancı, demirci, kazancı, nalbant, usta, çırak olarak kaydedildikleri görülür. Elde edilen kayıtların tarihlerine bakarak, bunların bir kısmının tahrir yılında bu mesleklere sahip olduğu ancak meslek bilgileri göz ardı edilerek tahrir defterine kaydedildiği anlaşılmaktadır. 31 kişinin tahrir defterine hangi vergi kategorisinde kaydedildiğine bakıldığında 1 tanesi hariç hepsinin

deftere hane olarak kaydedildiği görülür. Bu kişiler içerisinde askeri zümreye mensup oldukları anlaşılan yeniçeri ve sipahioğlunun tahrir defterine azatlı köle olarak kaydedilmiş olmaları dikkat çekmektedir. Tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen kişinin ise sicildeki kaydından samancı olduğu anlaşılmaktadır.

Yalnız tahrir defterine meslekleriyle birlikte kaydedilen 21 kişiye bakıldığında, bunların imam, müezzin, muhassıl, cabi, vekil-i harç, kâtip, kale askeri, nalbant, saraç, kemerci, gemici, aşçı, helvacı, kemhacı, çırak olarak kaydedildikleri görülür. Defterde cabi olarak kaydedilen kişilerin isimlerinin yanlarına beratlı olduklarına dair şerhler düşülmüştür. Bu kişilerin sicillere meslekleri göz ardı edilerek kaydedildiği söylenebilir. 21 kişiden 20'si tahrir defterine hane, 1 tanesi ise mücerret olarak kaydedilmiştir. Mücerret olarak kaydedilen kişinin müezzin olduğu görülür.

Her iki kaynak türünden mesleklerine ulaşılan toplam 71 kişinin hangi unvanlara sahip olduklarına bakıldığında imam ve müezzinlerin mevlâna, şeyh, halife, fakih, hoca, hacı ve çelebi gibi unvanlara sahip oldukları görülür. Bunların içerisinde mevlâna ve şeyh gibi unvanların müezzinler için hiçbir zaman kullanılmamış olması dikkat çekmektedir.⁵²¹ Bunun yanında mütevellilerin de imamlar gibi daha çok isimlerinin mevlâna, halife, fakih, hoca gibi unvanlarla yalnızca 1 tanesinin bey unvanı ile kaydedildiği görülür.⁵²² Cabi, vekil-i harç, kethüda, kâtip, muhızır, dellak gibi mesleklere sahip kişilerin unvanları çeşitlilik göstermektedir. Örneğin 3 kâtipten 2'sinin çelebi unvanına, 2 cabiden 1'inin reis, diğerinin ise mevlâna ve aynı zamanda hacı unvanlarına sahip olduğu görülür. Doğancı, yeniçeri, sipahioğlu, kale askeri gibi askeri zümreye mensup kişiler içerisinde ise yalnızca 1 kale askeri baba, 1 sipahioğlu ise bey unvanı ile birlikte kaydedilmiştir. Bunların dışında şerbetçi, kemhacı, helvacı,

---

⁵²¹ Mevlâna unvanı kadılar ve müderrisler için kullanılırken, imam hatiplerin de bu unvanı kullandığı görülür; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 251.

⁵²² Bey unvanına sahip Hayreddin Çavuş mütevellesi Ferruh Bey için bkz. *ÜŞS*, 27, 59a/1, 67a/3, 70a/4. Ağa ve bey unvanlarının genellikle askeri sınıfın, ehl-i örfün kullandığı unvanlardan olduğu bilinmektedir; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", s. 185. Mesleği ile unvanı bağdaşmayan örneklere bir çalışmada değinilmektedir; Güçlü Tülüveli, "Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerleşme*, 3. Uluslararası Tarih Kongresi, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000), s. 277, 278. Ancak Hayreddin Çavuş Vakfı'nda çalıştığı anlaşılan Ferruh Bey'in müteveli olmasından ötürü aileden biri olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülürse, bey unvanını aile fertlerinin sosyal statüsünden ötürü kullandığı da düşünülebilir. Mütevellilerin tayinleri için bkz. Nazif Öztürk, "Mütevelli", *DİA*, c. 32, s. 217-220.

börekçi, bozacı gibi esnaf zümresine ait kişilerin herhangi bir unvana sahip olmadıkları tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre kişilerin mesleklerine daha çok kadı sicillerinden ulaşıldığını söylemek mümkündür. Ancak defterler arasındaki fark unvanlardaki kadar belirgin değildir. Zîra tahrir defterine meslekler, unvanlara nazaran daha dikkat edilerek kaydedilmiştir. Bu durum tahrir defterlerinin vergi esaslı defterler olmasından ve vergi muafiyetlerinin ise meslekler üzerinden anlaşılmasından kaynaklanıyor olabilir. Bunun yanında kişilerin bazen kaynaklara meslekleri ihmal edilerek sadece isimleriyle kaydedildikleri görülmüştür. Bu durumun da daha çok tahrir defterleri için geçerli olduğu söylenebilir. Bu noktada kaynak türlerinin kişilerin meslekleri hakkında birbirlerinin eksik taraflarını tamamladıklarını söylemek mümkündür. Mesleği tespit edilen 71 kişiden 69'u hane, 2'si ise mücerret olarak tahrir defterine kaydedilmiştir. Mücerretlerin hanelere göre bu denli az sayıda olması dikkat çekmektedir. Tablo 32'de bu 71 kişinin isimleri meslekleriyle birlikte elde edildikleri kaynak türüne göre gösterilmektedir. Kişilerin meslekleri hangi kaynak grubundan elde edilmiş ise, o kaynak grubuna ait sütuna 1 işareti konulmuştur. Tablo 33'te ise kişilerin unvanları gösterilmektedir. Bu tabloya bakarak hangi meslekte olan kişilerin hangi unvanlara sahip olduklarını görmek mümkündür. Unvanlarına ulaşılamayan kişilerin meslek sütunları boş bırakılmıştır.

Tablo 32. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişiler

Kadı Sicillerinde Kayıtlı Olan Kişiler	Tahrir Defterinde Kayıtlı Olan Kişiler	Kadı Sicilleri	Tahrir Defteri
Mustafa b. Yusuf (Şerbetçi)	Şerbetçi	1	1
Ali Reis b. İsa	Ali b. İsa /Cabi)		1
Behlül b. Süleyman (Mütevelli)	Behlül b. Süleyman (Müezzin)	1	1
Karagöz b. Abdullah (Yeniçeri)	Karagöz mutak-ı Mustafa	1	

Lütfi b. İsa (Mahalle İmamı)	Lütfi b. İsa (İmam)	1	1
Şaban b. Mehmed	Şaban b. Mehmed (Vekil-i harç)		1
Ali b. Abdullah	Ali b. Abdullah (Saraç)		1
Sefer b. İlyas (Müezzin)	Sefer b. İlyas	1	
Mehmed b. Nefs (İmam hatip)	Mehmed b. Nefs (İmam hatip)	1	1
Nasuh (Ferraş)	Nasuh b. Abdullah	1	
Karagöz b. Mahmud (Terzi)	Karagöz b. Mahmud	1	
Ferhad b. Abdullah	Ferhad b. Abdullah (Müezzin)		1
Alagöz b. ()	Alagöz b. Abdullah (Helvacı)		1
Abdi (İmam)	Abdi b. Ali (İmam)	1	1
Ali b. Yusuf (Balcı)	Ali b. Yusuf	1	
Hüseyin b. Abdullah (Börekçi)	Hüseyin b. Abdullah	1	
Mehmed b. Mes kud (İmam)	.... / (İmam)	1	1
Ahi b. Üveys	Ahi b. Behlül Üveys (Kale Askeri)		1
Haydar b. Abdullah (Tabbak)	Haydar b. Abdullah	1	
Halil b. Ömer	Halil b. Ömer (Müezzin)		1
Hamza b. Abdullah (Kazancı)	Hamza mutak-ı Mahmud Bey	1	
Mustafa b. Hacı Süleyman (İmam)	Mustafa b. Süleyman (Muhassıl)	1	1
Süleyman b. Mehmed	Süleyman b. Mehmed (Müezzin)		1
Mehmed b. Abdullah (Bozacı)	Mehmed b. Abdullah	1	
Hüdaverdi b. Turhan (Nalbant)	Hüdaverdi b. Turhan	1	
Mevlana Mehmed Fakih (İmam)	Mehmed b. Ahmed (İmam)	1	1

Piri b. Mustafa (Mütevelli) (İmam)	Piri Fakih b. Mustafa (İmam)	1	1
İsa b. Ramazan (Müezzin)	İsa b. Ramazan (Müezzin)	1	1
Hasan b. Ali	Hasan b. Pir Ali (Muhassıl)		1
Piri b. Hızır	Piri b. Hızır (Katip)		1
Usta Veli	Veli b. Nurullah	1	
Behram b. Abdullah	Behram b. Abdullah (Kemhacı)		1
Hüseyin b. Abdullah (Aşçı)	Hüseyin b. Abdullah	1	
Cafer b. Osman	Cafer Reis (Gemici)		1
Ahmed b. Abdullah (Terzibaşı)	Ahmed b. Abdullah	1	
Murad b. Abdullah (Müezzin)	Murad b. Abdullah	1	
Mehmed b. Abdullah (İmam)	Mehmed b. Abdullah (İmam)	1	1
Ali b. Abdullah	Ali b. Abdullah (Sucu?)		1
Ferruh b. Abdullah (Mütevelli)	Ferruh b. Abdullah	1	
Hüseyin b. Amca	Hüseyin ammizade (Aşçı)		1
Ali Bali b. Hasan (Katip)	Ali Bali b. Hasan	1	
Ramazan b. Hüseyin (Muhzır)	Ramazan b. Hüseyin	1	
Abdi b. Hasan (Taşçı)	Abdi (Taşçı)	1	1
Mustafa b. Mehmed (Samancı)	Mustafa b. Mehmed	1	
Mustafa b. Abdullah (Korucu)	Mustafa b. Abdullah (Korucu)	1	1
Derviş b. Abdullah (Demirci)	Derviş b. Abdullah	1	
Mustafa b. Abdi (Katip)	Mustafa b. Abdi Halife (Katip)	1	1
Hasan b. Murad (İmam)	Hasan b. Murad (İmam hatip)	1	1
Ahmed b. Piri (Bakkal)	Ahmed b. Piri	1	
Mahmud b. Sinan (Müezzin)	Mahmud b. Sinan	1	

Ali (Doğancı)	Ali (Doğancı)	1	1
Mustafa b. Abdullah (Dellak)	Mustafa b. Abdullah	1	
Hızır Bali b. Murad	Hızır b. Murad (Kale Askeri)		1
Veli b. İbrahim	Veli b. İbrahim (İmam)		1
Hamza b. Abdullah (Kazgancı)	Hamza b. Abdullah	1	
Abdi b. Hacı Lütü / İmam	Abdi b. Hacı Lütü (İmam)	1	1
Yusuf b. Hamza (Börekçi)	Yusuf b. Hamza	1	
Hasan b. Süleyman (Müezzın)	Halife Hasan b. Süleyman	1	
Abdi b. Hasan (Çırak)	Abdi b. Hasan	1	
Piri Fakih b. Süleyman	Piri b. Süleyman (Müezzın)		1
Mehmed (Müezzın)	Mehmed Halife b. Resul (Müezzın)	1	1
Ahmed b. Abdullah (Kasap)	Ahmed b. Abdullah (Kasap)	1	1
Pervane b. Abdullah (Kethüda)	Pervane mutak-ı Karagöz	1	
Mustafa	Mustafa (Nalbant)		1
Ali b. Yusuf	Ali b. Yusuf (Kemeci)		1
Mustafa b. Abdullah (Cabi)	Mustafa b. Abdullah	1	
Mahmud b. Abdullah (Müezzın)	Mahmud b. Abdullah	1	
Ahmed b. Hacı	Ahmed b. Hacı (Eskici)		1
İlyas b. Abdullah (Sipahioğlu)	İlyas mutak-ı Musa Ağa	1	
Mehmed b. Hamza	Mehmed b. Hamza (Müezzın)		1
Ali b. İbrahim (İmam)	Ali b. İbrahim	1	

Tablo 33. Meslekleri Tespit Edilen Ortak Kişilerin Unvanları

Meslek	Unvan
Şerbetçi	
Cabi	Reis
Mütevelli (Müezzin)	Fakih (Hoca)
Yeniçeri	
İmam	Halife (Fakih)
Vekil-i harç	
Saraç	
Müezzin	
İmam hatip	Mevlana (Şeyh) (Halife)
Ferraş	
Terzi	
Müezzin	
Helvacı	
İmam	Hoca (Fakih)
Balcı	Hoca
Börekçi	
İmam	
Kale Askeri	Baba
Tabbak	Hacı
Müezzin	
Kazancı	
İmam (Muhassıl)	
Müezzin	El-hac
Bozacı	

Nalbant	
Mütevelli (İmam)	Mevlana (Fakih)
Mütevelli (İmam)	Halife (Fakih)
Müezzin	Fakih
Muhassıl	
Katip	Çelebi
Usta	
Kemhacı	
Aşçı	
Gemici	Reis
Terzibaşı	
Müezzin	Halife (Fakih)
İmam	Fakih
Sucu?	Hacı
Mütevelli	Bey
Aşçı	
Katip	
Muhzır	
Taşçı	
Samancı	
Korucu	
Demirci	
Katip	Çelebi
İmam hatip	Mevlana (Halife)
Bakkal	
Müezzin	Çelebi
Doğancı	

Dellak	
Kale Askeri	
İmam	Halife
Kazgancı	
İmam	Halife (Fakih)
Börekçi	
Müezzin	Halife
Çırak	
Müezzin	Fakih
Müezzin	Halife
Kasap	
Kethüda	
Nalbant	
Kemerci	
Cabi	Mevlana (Hacı)
Müezzin	
Eskici	
Sipahioğlu	Bey
Müezzin	
İmam	Fakih

3.2.4.3.Kişilerin evleri

Her iki kaynak türünde kayıtlı olan 248 ortak kişinin unvan ve meslekleri üzerinde durulduktan sonra, bu kişilerin ne tür evlerde ikamet ettikleri kadı sicillerindeki davalardan incelenmiştir. Daha sonra bunların tahrir defterine hangi vergi

kategorilerinde kaydedildiklerine bakılarak, hane veya mücerret terimleri ile kişilerin ev sahibi olma ilişkileri irdelenmiştir.

248 ortak kişiden 46 kişinin sicillerdeki davalarından evlerine dair birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuşken, geriye kalan 202 kişinin ikamet ettikleri yerlere dair herhangi bir bilgiye sicillerdeki kayıtlar üzerinden ulaşılamamıştır. Zira her kayıt ev satışı ile ilgili olmadığı gibi, bir evin satışı söz konusu olsa bile bu satışı veya mülk transferini kadı önünde belgelemek gibi yasal bir zorunluluk da yoktur.⁵²³ Bunların yanında davalardaki ev tariflerine bakarak, evlerin mimari tarzıyla ilgili sonuçlar çıkarmak da mümkün olmamıştır. Sadece bu evlerin kaç katlı oldukları, iç veya dış, açık veya yarı açık mekânları hakkında birtakım bilgiler elde edilmiştir.

Evleri hakkında bilgi edinilen 46 kişiden 44 tanesi tahrir defterine hane olarak kaydedilmiştir. 44 kişinin davalarına bakıldığında, bu davaların hepsinde evlerin detaylı tarifleri bulunmamaktadır. Ev tariflerinin görece detaylı kaydedildiği davalara bakıldığında bu evlerin bazılarının çardak gibi yarı açık mekanlara, avlu ve bahçe gibi açık mekanlara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanında ev tariflerinden bazılarının ocağı, fırını veya sobasının olduğu görülmekte, bazılarında ise hayvanlar için bir ahırın veya evin su ihtiyacını karşılamak üzere bir kuyunun bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁴ Bu evleri İstanbul'un "bahçeli evlerine" benzetmek mümkündür.⁵²⁵ Bazı evlerin ise, yine İstanbul'daki "mahalle evleri" şeklinde tanımlanan tek veya çift katlı evlerle benzerlik gösterdikleri davalardaki tariflerinden anlaşılmaktadır. Bu davalarda kimi ev fevkâni ve tahtâni şeklinde belli bir odanın bir başkasının üzerinde yer aldığına atıfta bulunularak tanımlanırken, kimi evin ise çatma olarak tanımlandığı görülür.⁵²⁶ Bunun yanında bazı kişilerin iki eve veya eşlerinin de bir eve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir sicil kaydında Gülfem Mahallesi'nde oturan ve debbağ

---

⁵²³ *Orta Halli Osmanlılar*, s. 22.

⁵²⁴ Bu kişilere birkaç örnek; tahrir defterinde Bulgurlu Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan a'ma Ahmet b. Mustafa'nın evi için bkz. *ÜŞS*, 23, 17b/2, 19a/5; tahrir defterinde Gülfem Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan Halil b. İlyas'ın fevkâni ve tahtâni bir evi ve bu evin kuyusu ve fırını olduğuna dair bkz. *ÜŞS*, 22, 61b/3; tahrir defterine Sultan Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan İlyas Bey b. Abdullah'ın bahçeli evi için bkz. *ÜŞS*, 20,122a/7. Yine tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin evinin içinde ağaçlar olan bir bağı olduğuna dair bkz. *ÜŞS*, 20, 63b/2.

⁵²⁵ İstanbul'daki evler için; İnalçık, "İstanbul", s. 231.

⁵²⁶ Bu kişilere birkaç örnek; tahrir defterinde Bulgurlu Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan Çalabverdi b. Yusuf'un bir çatma mülk evi için bkz. *ÜŞS*, 22, 179b/4; tahrir defterinde Mehmed Paşa Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan Mehmed Çelebi b. Abdi'nin fevkâni ve tahtâni evi olduğuna dair bkz. *ÜŞS*, 20, 50b/4.

olduğu anlaşılan Hacı Haydar b. Abdullah'ın mahallede iki tane ocaklı evinin olduğu⁵²⁷, Davud Paşa Mahallesi'nde sakin olan Timur b. Aydın'ın eşinin ise bir mülke sahip olduğu⁵²⁸ görülmektedir.

Sicillerdeki kayıtlardan evlerine dair birtakım bilgiler elde edilen bu 44 kişi içerisinde, tahrir defterine kardeşler ya da baba ve çocuklar şeklinde aile olarak kaydedilen kişiler de bulunmaktadır. Örneğin tahrir defterine Bulgurlu Mahallesi'nde sırasıyla Ali, Memi, Veli ve Mustafa isimleriyle kaydedilen kardeşlerin sicillerdeki kayıtlarından evlerine dair birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuştur. Bu kardeşlerden Ali ve Memi tahrir defterine hane, Veli ve Mustafa ise mücerret olarak kaydedilmiştir. Miras paylaşımı ile ilgili bir dava, bu kardeşlerden bazılarının mahallede kendilerine ait evlerde yaşadıklarını göstermektedir.⁵²⁹ 966/1559 yılına ait olan bu davada kardeşlerin babaları olan ve tahrir defterinde ismi kayıtlı bulunmayan Hüseyin b. Mestan'ın hac yolunda vefat ettiği anlaşılmaktadır. Davada Hüseyin b. Mestan'ın mahalledeki mülk menziline detaylı bir tarifi bulunmakta ve bu tariften menzilin bir tarafında oğullarına ait evlerin olduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁰ Ancak bu evlerin hangi oğullarına ait olduğu belirtilmemektedir. 966/1559 yılına ait başka bir davada ise Hüseyin b. Mestan'ın oğlu olan Ali'nin evinin tarifine rastlanmaktadır.⁵³¹ Evin üst katının ahşaptan, alt katının ise taş ve topraktan olmak üzere iki ocaklı ve iki katlı olduğu anlaşılır. Evin tarifinde, bir tarafında babasının evinin olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu iki davaya bakarak tahrir defterine hane olarak kaydedilen Ali'nin mahallede babasından ayrı fakat babasının evinin yanında kendine ait bir evi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Hüseyin b. Mestan'ın evinin etrafında bulunan ve oğullarına ait olan bu evlerden birinin de Ali adındaki oğluna ait olduğu anlaşılmış olur.

Sicillerde evlerine dair birtakım bilgiler elde edilen bir diğer aile ise Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde yaşayan Hacı Behram b. Kasım ve çocuklarıdır. Hacı Behram b. Kasım,

---

⁵²⁷ ÜŞS, 23, 19b/3.

⁵²⁸ ÜŞS, 29, 164a/3.

⁵²⁹ ÜŞS, 20, 105a/2.

⁵³⁰ 16. ve 17. yüzyıllarda Kayseri'deki evler için kullanılan "mülk menzil" terimi, bir kişinin mülkü olan ev olarak tanımlanmıştır; *Orta Halli Osmanlılar*, s. 83. 17. yüzyıl Edirne'sinde ise bu terim, 2 ev, 2 ahır, 1 fırın ve muhavvata denilen etrafı çevrili bir avlu içindeki yapıları ifade etmektedir bkz. Nejat Göyünç, "Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat*, c. 2 (İstanbul 1984), s. 264.

⁵³¹ ÜŞS, 20, 63b/2.

tahrir defterinde sırasıyla Ali, Nezir, Mehmed ve Hüseyin isimlerindeki çocuklarıyla birlikte kayıtlı bulunmaktadır. Çocuklardan Ali, Nezir ve Mehmed hane, Hüseyin ise mücerret olarak kaydedilmiştir. Bu aileye ait sicillerdeki davalardan, tahrir defterine hane olarak kaydedilen çocuklardan her birinin aynı mahallede ayrı bir evi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 968/1561 yılına ait bir davada, Ali'nin evi ve evinin yeri hakkında bazı bilgiler edinmek mümkündür.⁵³² Davada Ali'nin evi, bir kuyusu, bir fırını ve etrafında ağaçları olan bir ev olarak tarif edilmektedir. Komşularının isimlerine bakıldığında, tahrir defterine kaydedilen ailesi ile aynı mahallede otursa da, evinin kardeşlerinin veya babasının evinin bitişiğinde olmadığı anlaşılmaktadır. 971/1563 yılına ait başka bir davada ise, tahrir defterine hane olarak kaydedilen Nezir ve Mehmed isimindeki diğer kardeşlerin de mahallede kendilerine ait birer evlerinin olduğu görülür.⁵³³ Evlerin Hacı Behram b. Kasım'ın evinin bitişiğinde oldukları açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla bu 2 davaya bakarak, tahrir defterine hane olarak kaydedilen kardeşlerin mahallede kendilerine ait birer evi olduğu ve 1'i hariç 2'sinin babalarının evine bitişik evlerde oturdukları söylenebilir. Ayrıca Ali'nin tahrir defterine kardeşleriyle yan yana kaydedilme sebebinin, evlerinin yan yana olmasından değil, akrabalık bağlarından olduğu anlaşılır.

Tahrir defterine hane olarak kaydedilen 44 kişi dışında evlerine dair sicillerde kayıtları bulunan 2 kişi ise, tahrir defterine mücerret olarak kaydedilmiştir. Bu kişilerden biri hane olarak kaydedilen babasıyla, diğeri ise hane olarak kaydedilen kardeşiyle birlikte deftere kaydedilmiştir.

Deftere babasıyla birlikte kaydedilen kişi Hasan Ağa Mahallesi'nden Musa b. Hasan adında bir kimsedir. Sicillerde 969/1562 yılına ait bir davada Musa'nın babası olan Hasan b. Abdullah'ın vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁵³⁴ Kaydın tarihine bakarak, Hasan b. Abdullah'ın tahririn yapıldığı 1560 yılından 1 yıl sonra vefat ettiğini söylemek mümkündür. Bahsi geçen davada Musa, babasından kendisine intikal eden bağ ve bahçenin bir tarafında kendi mülkünün bulunduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla 1560 yılına ait tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Musa'nın 1 sene sonraki sicil

---

⁵³² ÜŞS, 25, 63a/3.

⁵³³ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s.161 (hüküm no. 239).

⁵³⁴ ÜŞS, 23, 12a/3.

kaydına bakarak, kendine ait bir mülk evinin olduğu anlaşılmış olmaktadır. Bu evin kendisine babasından intikal ettiğini düşünmek mümkündür.

Tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen diğer bir kişi ise Selman Ağa Mahallesi'nden Recep b. Alagöz'dür. Recep b. Alagöz tahrir defterine hane olarak kaydedilen kardeşi Cafer b. Alagöz'le birlikte kaydedilmiştir. Bu kişilerin sicillerdeki 968/1561 tarihli davasına bakıldığında, kardeşlere kalan iki katlı bir evin olduğu ve bu evin onlara annelerinden intikal ettiği anlaşılmaktadır.⁵³⁵ Bu iki katlı evin üst katı tahrir defterine hane olarak kaydedilen Cafer tarafından, alt katı ise mücerret olarak kaydedilen Recep tarafından tasarruf edilmektedir. Davada kardeşlerin bu evi müstakil olarak 6 yıldır tasarruf ettiklerine dair ikrarları bulunmaktadır. Kaydın tarihine bakarak, tahririn yapıldığı 1560 senesinde bu kişilerin bahsi geçen evde oturuyor oldukları söylenebilir. Dolayısıyla bu iki kardeşin biri evli diğeri bekar iken, altlı üstlü oturduklarını söylemek mümkündür.

Tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bu iki kişinin sicil kayıtlarından, evlerin kendilerine ebeveynlerinden kaldığı anlaşılmaktadır. Bu kişiler dışında kendilerine ait evleri olduğu tespit edilen başka bir mücerrede rastlanmamıştır. Bu noktada, tahrir defterine ailesi ile birlikte kaydedilen bekar kişilerin genellikle ailelerinin evinde kaldıklarını, ancak ebeveynlerinin vefatından sonra kendilerine ait bir eve sahip olabildiklerini söylemek mümkün müdür? Mücerretlerin bir eve sahip olabilmeleri ile ebeveynlerin vefatı arasında bir ilişki kurmak için yeterli bulguya sahip olunmasa da, bu örneklerdeki bekar kişilerin evlerinin onlara ebeveynlerinden intikal ettiği söylenebilir.

Elde edilen sonuçlara göre 248 ortak kişiden tahrir defterine hane olarak kaydedilen 44 kişinin ve mücerret olarak kaydedilen 2 kişinin sicillerdeki davalarından ne tür evlerde ikamet ettikleri anlaşılmış ve bazılarının 1'den fazla evi olduğu tespit edilmiştir. Tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişilerin evlerinin tek veya çift katlı, bahçeli veya bahçesiz olduklarını gösteren örneklere rastlanmıştır. Ancak bu tariflerin sicillerde eksiksiz bir şekilde kaydedildiği varsayılmayacağı için, hane olarak kaydedilen kişilerin evlerinin birbirinden farklılık veya birbirine benzerlik gösterdiğine dair bir kanıya varmak mümkün olmamıştır. Elde edilen bu sonuçları

---

⁵³⁵ ÜŞS, 22, 62b/2, 61b/4.

Tablo 34’te görmek mümkündür. Tabloda ortak kişilerin kaçının tahrir defterine hane, kaçının ise mücerret olarak kaydedildikleri de gösterilmektedir.

Tablo 34. Ev Kayıtlarına Ulaşılan ve Ulaşılamayan Ortak Kişilerin Sayıları

	Tahrir Defterine Hane Olarak Kayıtlı Olan Kişiler	Tahrir Defterine Mücerret Olarak Kayıtlı Olan Kişiler	Toplam Kişiler
Ev Kayıtlarına Ulaşılan Kişilerin Sayısı	44	2	47
Ev Kayıtlarına Ulaşılamayan Kişilerin Sayısı	177	25	201
Toplam Kişiler	221	27	

3.2.4.4. Kişilerin aileleri

Her iki kaynak türünde kayıtlı olan kişilerin ne tür evlerde ikamet ettikleri incelendikten sonra, evli oldukları tespit edilen kişilerin aileleri üzerinde durulmuş ve sicillerdeki kayıtlardan aileleri hakkında birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuştur. Bu noktada iki tane tereke kaydından da faydalanılmış, tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin kaç kişilik bir aileyi temsil edeceği meselesi bu terekeler üzerinden irdelenmiştir.

248 ortak kişinin evli olup olmadıkları tahrir defterine kaydedildikleri vergi birimlerinden anlaşılmaktadır. Bunların 221’inin hane, 27’sinin ise mücerret olarak deftere kaydedilmiş olmalarına bakarak, 221 kişinin evli, 27 kişinin ise bekar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hane olarak kaydedilen kişilerden 34’ünün sicillerdeki davalarından da evli oldukları anlaşılmış, mücerret olarak kaydedilen kişilerden ise hiçbirinin evli olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

34 kişinin sicillerdeki kayıtlarına bakıldığında 9'unun en az 1 çocuğu olduğu davalardan anlaşılmış, ancak bu kişilerin toplamda kaç çocuğa sahip oldukları tespit edilememiştir. Tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin çocuk sayısını sicillerdeki tereke kayıtlarına bakarak tespit etmek mümkündür. Elimizde daha önce bahsi geçen Hayreddin Çavuş Mahallesi'nden Hacı Behram b. Kasım ve Bulgurlu Mahallesi'nden El-hac Hüseyin b. Mestan'a ait iki adet tereke kaydı bulunmaktadır.

Bu kişilerden Hacı Behram b. Kasım'ın tahrir defterine 3'ü hane, 1'i mücerret olmak üzere 4 çocuğu ile kayıtlı oldukları görülmüştür. Tahrir defterindeki bu verilere bakarak, Hacı Behram'ın 4 oğlu olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak 971/1563 tarihli tereke kaydına bakıldığında 4 değil, 6'sı kız 5'i erkek olmak üzere, 11 çocuğu olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵³⁶ Fakat Hacı Behram'ın 11 çocuğu olmasına bakarak, deftere hane olarak kaydedilen bir kişinin eşiyle birlikte 13 kişilik bir aileyi temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Zîra bu kişinin 1561 ve 1563 yıllarında bazı çocuklarının evli ve kendilerine ait evleri oldukları daha önce de belirtildiği gibi tespit edilmiştir.⁵³⁷ Dolayısıyla tahrir yılında Hacı Behram hane olarak deftere kaydedilirken, çocuklarının bazılarının onun evinde kalmadıkları kesin bir şekilde bilinmektedir.

Tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin kaç kişilik bir aileyi temsil ettiğinin tahmin edilememesine el-hac Hüseyin b. Mestan'ın tereke kaydı da örnek olarak gösterilebilir. Hüseyin b. Mestan tahrir defterine kayıtlı değildir. Ancak bunun sebebi mahallede oturmuyor olmasından değil, tereke kaydının tarihine bakarak anlaşıldığı üzere tahririn yapıldığı seneden evvel vefat etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Hüseyin'in vefat etmeden önce mahallede bir evinin olduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁵³⁸ Tahrir defterine 2'si hane, 2'si mücerret olmak üzere 4 çocuğunun kayıtlı olduğu görülür. Bu verilere bakarak kayıtlı olan bu kişilerin 4 kardeş olduklarını düşünmek mümkündür. Ancak babaları olan Hüseyin'in 966/1559 tarihli tereke kaydına bakıldığında, bu kardeşlerin 4 değil, 9 kardeş oldukları ortaya çıkmaktadır.⁵³⁹

---

⁵³⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 441, 442, 443 (hüküm no. 992).

⁵³⁷ *ÜŞS*, 25, 63a/3; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s.161 (hüküm no. 239).

⁵³⁸ *ÜŞS*, 20, 105a/2.

⁵³⁹ *ÜŞS*, 20, 61b/2.

Zîra tereke kaydında tahrir defterine kaydedilmeyen daha 3 erkek ve 2 kız kardeşin isimlerinin kayıtlı oldukları görülür.

Hüseyin b. Mestan'ın kendisi tahrir defterine kayıtlı olmasa da, 2 çocuğu hane olarak deftere kaydedilmiştir. Hüseyin'in hane olarak kaydedilen Ali ismindeki çocuğunun sicillerde kayıtlı bir davada evinin tarifine rastlanmaktadır. Daha önce üzerinde durulan bu davadan Hüseyin'in tahrir defterine hane olarak kaydedilen oğlu Ali'nin evinin, babasının evinin bitişiğinde olduğu tespit edilmiştir.⁵⁴⁰ Davada Ali'nin ikrarına göre bu ev, kendisine babası tarafından evlendiğinde verilmiş ve o zamandan itibaren kendi tasarrufunda bulunmaktadır. Bu ikrardan anlaşıldığı üzere Ali evlendikten sonra babasından ayrı bir evde yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla bu ailede evlilik ile hane kurma ilişkisinin yakın olduğunu ve Ali'nin evlilik hayatına kendi evinin reisi olarak başladığını söylemek mümkündür.⁵⁴¹ Bu noktada, Ali'nin tahrir defterindeki hanesi kaç kişilik bir aileyi temsil etmektedir? Ali'nin evlilik tarihi bilinmediği için, tahrir defterine kaydedildiği sene kaç yıllık evli olduğu da bilinmemektedir. Dolayısıyla kaç çocuğa sahip olduğu ve hanesinin kaç kişilik bir aileyi temsil ettiği tahmin edilememektedir.

Bu örneklere bakıldığında, tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin kaç kişilik bir aileyi temsil ettiğinin tahmin edilebilmesi için tereke kaydına bakmanın yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında bu kişiler kardeş ise, bunların çocuk sayılarını tahmin edebilmek için yaşlarının ve kaç yıllık evli olduklarının bilinmesi gerektiği kesin bir şekilde söylenebilir. Zîra kardeşlerin yaşları veya evlilik süreleri birbirinden farklı olacağı için, çocuk sayıları da birbirinden farklı olacaktır. Dolayısıyla buna bağlı olarak hane kategorisinde deftere kaydedilen bu kişilerin temsil ettikleri kişi sayısı da aynı olmayacaktır.

Bunun yanında hanelerin temsil ettikleri kişi sayısını mücerret olarak kaydedilen çocukların sayısı da etkilemektedir. Bu kişilerin babaları ile aynı hanede yaşayıp

---

⁵⁴⁰ ÜŞS, 20, 63b/2.

⁵⁴¹ Bu örnek Hajnal'ın "birleşik hane sistemi" olarak tanımladığı ve Avrupa'nın dışındaki ülkelerde uygulanan bir sistem olarak kabul ettiği çok aileli hane yapısına uymamaktadır. Hajnal'ın birleşik aile sisteminde kadın ve erkekler erken evlenmekte ve evlendikten sonra genellikle erkeğin ailesinin evinde yaşamaya başlamaktadırlar; Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Hâneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, çev. Nuray Mert (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), s. 86, 87. Bu örnek daha çok İstanbul'da görülen evlilik ile hane kurma ilişkisini yansıtmaktadır bkz. A.g.e., s. 94, 95.

yaşamadıkları kesin bir şekilde bilinmemektedir. Yaşamaları halinde babalarının hane olarak temsil ettiği kişi sayısı, bu çocukları da kapsamalıdır. Yaşamamaları halinde ise, babalarının hane olarak temsil ettiği kişi sayısı, bu çocukların sayıları göz önünde bulundurularak belirlenmelidir. Dolayısıyla tahrir defterine mücerret çocuklarıyla birlikte kaydedilen hanelerin temsil ettikleri kişi sayısının, bu çocukların onlarla aynı hanede yaşayıp yaşamamalarına göre değişeceğini söylemek mümkündür.

Mücerret çocukların sayıları kadar, yaşları da hanelerin temsil ettikleri kişi sayısını etkilemektedir. Zîra baba evinde yaşayan küçük çocukların sayısı, mücerret olarak kaydedilen çocukların yaşlarına göre tahmin edilmektedir. Mücerretlerin 20 yaşında oldukları varsayıldığında hane içinde kalan çocuklar 20 yaş altı, 12 yaşında oldukları varsayıldığında ise hane içinde kalan çocuklar 12 yaş altında olacak ve hanenin temsil ettiği kişi sayısı da bu yaşa bağlı olarak değişecektir. Mücerretlerin 20 yaşında oldukları kabul edilirse hanenin temsil ettiği kişi sayısı, 12 yaşında oldukları kabul edildiğinde hanenin kişi sayısından daha fazla olacaktır.⁵⁴² Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, tahrir defterine kaydedilen hanelerin hepsinin aile büyüklüklerinin aynı olamayacağı söylenebilir.

Tahrir defterine babalarıyla birlikte kaydedilen mücerretler dışında, yanlarında aileleri olmadan kaydedilen mücerretlere de rastlanmaktadır. Bu noktada bu kişiler yapılan bir nüfus hesaplamasında kaç kişi olarak kabul edilmelidir? Sicillerde karşılaşılan bir dava böyle bir kişinin babasının vefat etmesi sebebiyle tahrir defterine yalnız olarak kaydedildiğini göstermektedir. Örneğin tahrir defterine tek başına mücerret olarak kaydedilen Geredeli Mahallesi'nden Ahmet b. Sinan'ın, 968/1561 tarihli sicil kaydında babasının vefat ettiği, annesinin ise hayatta olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴³ Öyleyse geride kalan baba evinde kim yaşamaktadır? Ahmet hayatta olduğu anlaşılan annesi ile birlikte bu evde mi yaşamaktadır? Ahmet'in tahrir defterine kaydedilmeyecek kadar küçük yaşta kardeşleri var mıdır? Eğer annesi veya varsa kardeşleri Ahmet ile birlikte baba evinde yaşamaya devam ediyorlar ise mücerret olarak tahrir defterine kaydedilen Ahmet, nüfus hesaplamasında kaç kişi olarak

---

⁵⁴² Bu konuya değinen iki çalışma için bkz. G. David, "The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters", s. 350.; Eugenie Elifoğlu, "Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research", s.322.

⁵⁴³ ÜŞS, 22, 31a/1.

varsayılacaktır? Veya Ahmet, annesi ile yaşamadığı için mi tahrir defterine mücerret olarak kaydedilmiştir? Bu gibi sorular cevaplanmadığı takdirde nüfus hesaplamalarındaki belirsizliklerin devam edeceğini söylemek gerekir.

Öte yandan deftere ailesi olmadan kaydedilen Ahmet'in, babasının vefat etmesi sebebiyle tek başına kaydedildiği anlaşılırken, aynı zamanda şehre göç eden bekâr erkeklerden olmadığı da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu örneğe bakarak bu şekilde tek başına tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen kişilerin hepsinin şehre göç eden bekâr kişilerden olmadıklarını söylemek mümkündür. Bu noktada tahrir defterine ailelerine dair bir isim olmadan kaydedilen bu kişilerin sayılarına bakarak, göçlerin şehrin nüfusu üzerindeki etkileri hakkında çıkarımlarda bulunmanın da yanıltıcı olacağı ortaya çıkmaktadır.

Bu değerlendirmelerin sonucunda tahrir defterindeki bir hanenin temsil ettiği kişi sayısının, yanında kayıtlı olan çocuk sayısına, bu çocukların yaşlarına ve hangi vergi kategorilerinde kaydedildiklerine bağlı olduğu söylenebilir. 1560 yılına ait tahrir defterindeki veriler bu şekilde gruplandırıldığında, defterde 385 hanenin hiç çocuğu olmadan, 72 hanenin 1 çocuğu, 22 hanenin 2 çocuğu, 5 hanenin 3 çocuğu, 2 hanenin ise 4 çocuğu ile birlikte kaydedildikleri görülür. Mücerret olarak kaydedilen 90 kişinin ise tahrir defterine hane olarak kaydedilen babalarıyla, 23 kişinin babaları olmadan kardeşleriyle, 31 kişinin ise akrabaları olmadan tek başına tahrir defterine kaydedildikleri görülür. Dolayısıyla bu defter üzerinden yapılan bir nüfus hesaplamasında haneler ve mücerretler hakkında yukarıda gösterildiği gibi bir ayrımın göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilir. Bu ayrımlarla birlikte yaş, evlilik ve aile yapısı gibi bir hanenin büyüklüğü üzerinde etkili olan faktörler de hesaba katılmalıdır.⁵⁴⁴

Sicillerdeki davalardan evli oldukları tespit edilen ve edilmeyen ortak kişilerin hane ve mücerret kategorilerine göre sayıları Tablo 35'te verilmektedir. Ortak kişilerin

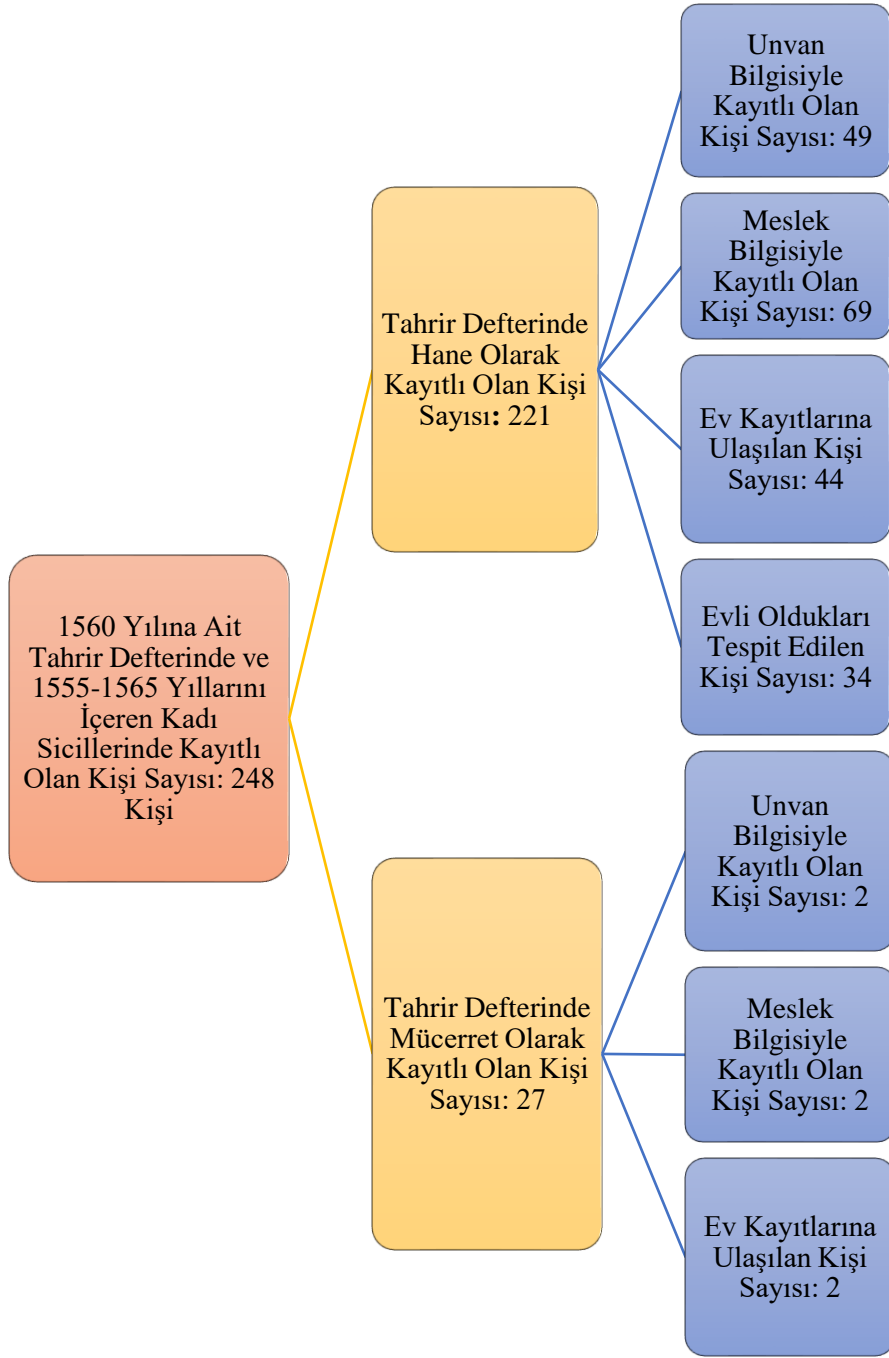
---

⁵⁴⁴ Ölüm ve doğum oranları, yaşa bağlı doğurganlık, evlilik yaşları, aile planlaması uygulamaları gibi hane büyüklüğünü ve bileşimini etkileyen faktörlerin göz önünde bulundurularak İstanbul'daki hane ve aile yapısını ele alan bir çalışma için bkz. *İstanbul Hâneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. İstanbul için yapılan bu çalışmayla karşılaştırmalı olarak, aile yapısını etkileyen belirleyicileri göz önünde bulunduran Şam şehri için yapılmış bir başka çalışma için bkz. Tomoki Okawara, "Size and Structure of Damascus Households in the Late Ottoman Period as Compared with Istanbul Household", *Family History in the Middle East*, ed. Beshara Doumani (New York: State University of New York Press, 2003).

sicillerdeki davalardan mesleklerine, unvanlarına, evli olup olmadıklarına veya ev kayıtlarına dair yapılan bu tespitleri ise Şekil 30'da görmek mümkündür.

Tablo 35. Evli Oldukları Tespit Edilen ve Edilmeyen Ortak Kişilerin Sayıları

	Tahrir Defterine Hane Olarak Kaydedilen Kişiler	Tahrir Defterine Mücerret Olarak Kaydedilen Kişiler	Toplam Kişiler
Evli Oldukları Tespit Edilen Kişilerin Sayısı	34	0	34
Evli Oldukları Tespit Edilmeyen Kişilerin Sayısı	187	27	214
Toplam Kişiler	221	27	248

Şekil 30. Her İki Kaynak Türünde Kayıtlı Olan Verilerin Analizi

3.2.5.Tahrir Defterinde Kayıtlı Bazı Kişilerin Sicillerdeki Davaları

İsimleri iki farklı kaynak türünde aynı mahallenin sakini olarak geçen kişiler daha önce belirtildiği üzere aynı kimseler olarak varsayılmıştır. Bu kişilerin çoğunun varsayıldığı gibi aynı kimseler oldukları burada üzerinde durulacak davaların detaylı bir şekilde incelenmesiyle de anlaşılacaktır. Bu davalardan tahrir defterine kaydedilen kişilerin sosyal ve ekonomik durumları hakkında bilgi edinmek, hane ve mücerret terimlerinin karanlıkta kalan bazı meselelerini farklı perspektiflerden ele almak mümkün olmuştur.

İncelenen her dava bize kişiler hakkında detaylı bilgiler vermese de, bazı davalar kişilerin ailelerinden mahalle içerisindeki ilişkilerine, sahip oldukları gayrimenkullerden ticari ilişkilerine kadar pek çok önemli konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bunun yanında bu davalarda kişilerin özel hayatları ve sağlık problemleri gibi şahsi meselelerine de rastlanmış ve bazı bilgileri tahrir defteri üzerinden doğrulamak mümkün olmuştur.

Örneğin tahrir defterinde isminin yanına a'ma şerhi düşülen bir kişinin, gözüyle ilgili bir rahatsızlığı olduğu sicillerde rastlanan bir davadan da anlaşılmalı ve rahatsızlığının çözümü için ne gibi bir yöntemle başvurduğu öğrenilebilmiştir. Tahrir defterinde Bulgurlu Mahallesi'ne hane kategorisinde a'ma olarak kaydedilen Ahmet b. Mustafa, sicillerde 966/1559 tarihli bir davadan anlaşıldığı kadarıyla zamanında gözündeki rahatsızlık için İstavros köyünden Yunus b. İbrahim adlı bir kişiye ilaç yaptırmış ancak bu ilaçtan fayda değil zarar gördüğünü iddia etmiştir. Bahsi geçen davada yapmış olduğu bu şikayetten vazgeçtiğini belirtmektedir.⁵⁴⁵ Ahmet b. Mustafa'nın bu şikayetten neden vazgeçtiği davanın içeriğinden anlaşılammaktadır. Ancak görme yetisini kazanmak için Yunus b. İbrahim'e başvurmuş ise, istediği sonuca ulaşamamış olduğunu söylemek mümkündür. Zîra Ahmet'in ismi sicillerdeki diğer davalarda da a'ma olarak geçmeye devam etmektedir.

969/1562 tarihli davalardan birkaçında, Ahmet'in evli ve aynı zamanda Bulgurlu Mahallesi'nde çardağı, avlusu ve ahır olan bir evi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁶ Sahip olduğu eve bakılacak olursa, bu kişinin yardıma muhtaç bir kimse izlenimi vermediği söylenebilir. Bu davalardan birinde Ahmet, Mustafa b. Hamza adlı bir kişiyi evine

---

⁵⁴⁵ ÜŞS, 20, 90a/4.

⁵⁴⁶ ÜŞS, 23, 17b-2, 19a/5.

girip hırsızlık yaparken yakaladığını iddia etmekte, fakat Mustafa b. Hamza ise bu durumu inkâr etmektedir. Davada Mustafa b. Hamza o güne kadar Ahmet'in eniştesine hizmet etmek üzere evlerine gittiğini, yakalandığı gün ise Ahmet'in eşiyle meşru olmayan bir münasebeti dolayısıyla o evde bulunduğunu söylemektedir.⁵⁴⁷

Tahrir defterine Mustafa b. Hamza adında bir kişinin kayıtlı olup olmadığına bakıldığında, Bulgurlu Mahallesi'nde bu isimle mücerret olarak kaydedilmiş bir kişinin olduğu görülür. Eğer tahrirde kayıtlı olan bu kişi sicildeki kayıta davalı olan Mustafa ise, bu davalar bize mücerret kategorisi ile ilgili birtakım yorumlar yapmamıza olanak sağlamaktadır. Örneğin Mustafa b. Hamza'nın ikrarı doğru ise, kalacak bir evi olmadığı için Ahmet'in çardağına gittiği ve bundan öncesinde de Ahmet'in evinde eniştesine hizmet ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁸ Yine bu mevzu ile ilgili başka bir davada ise bahsi geçen Mustafa'dan "levent" olarak bahsedildiği görülür.⁵⁴⁹ Geçen ifadelerden ve Mustafa için yapılan şikayetlerden Mustafa'nın kalacak bir yeri olmadığı gibi bir meslek koluna da mensup olmadığını, bununla birlikte genç ve bekâr bir delikanlı olduğunu düşünmek mümkündür. Bu tanımlar mücerret kategorisine uygun olduğu için, tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Mustafa b. Hamza'nın davalarda bahsi geçen Mustafa ile aynı kişi olma ihtimalinin bulunduğu söylenebilir. Ayrıca Mustafa'nın tahrir defterine ailesi olmadan yalnız başına kaydedilmiş olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bunların yanında Mustafa'nın beldeye göç eden bekâr kişilerden biri olma ihtimali olduğunu söylemek de mümkündür.

Bahsi geçen olaydan 2 yıl sonra başka bir davada Ahmet'in evliliğinin akıbeti hakkında bazı bilgilere ulaşılmaktadır. 971/1563 tarihli bu davada Ahmet'in evliliğinin sonlandığı ve bu sonun ise eşinin talebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Zîra Ahmet'in eşi nafakasız ve mehirsiz olmak üzere Ahmet'ten hul' etmekte ve sağır olan oğlunu yanına alarak bakımını da üstlenmektedir.⁵⁵⁰ Ahmet ile eşinin ne sebeple ayrıldıkları anlaşılamasa da, Ahmet'in tahririn yapıldığı yıldan sonra boşanmış olduğu dava tarihine bakarak anlaşılmaktadır.

---

⁵⁴⁷ ÜŞS, 23, 17b/2.

⁵⁴⁸ ÜŞS, 23, 19a/5.

⁵⁴⁹ ÜŞS, 23, 19a/4.

⁵⁵⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 126 (hüküm no. 141).

İncelenen diğler davalara bakıldığında, bazılarında tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişilerin sahip oldukları gayrimenkullere ulaşmak ve bu gayrimenkuller üzerinden kurdukları ticari ilişkileri öğrenmek mümkün olmuştur. Örneğin Davud Paşa Mahallesi'nde bir muhassıl ve bir mücerret oğlu ile tahrir defterinde hane olarak kayıtlı olan Tabbak Haydar b. Abdullah'ın 969/1562 yılına ait bir davada mahallede 2 tane evi olduğu anlaşılakta, bu evlerden birini ise 15 sene önce bey' bat işlemiyle başka birine sattığı öğrenilmektedir.⁵⁵¹ Yine aynı kişiye ait 971/1563 tarihli başka bir davaya bakılacak olursa, bu davada da diğler evini bey' bi'l istiğlal yolu ile sattığı görülür. Bunun yanında bu kişinin bir de kayığı olduğu anlaşılaktadır.⁵⁵² 967/1560 tarihli başka bir davada ise bu sefer tahrir defterinde Selman Ağa Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan Süleyman Çelebi b. Mustafa'nın eşinin mahalledeki çatma mülkünü bey' bat işlemiyle sattığı görülmektedir. Süleyman Çelebi ise eşi Sitti Hatun'un gerçekleştirdiği satıştan doğacak zarara kefil olmaktadır.⁵⁵³ Yine Sitti Hatun ile ilgili başka bir davadan, bu kadının mahallede mülk yeri olduğu ve bu yeri Selman Çelebi Vakfı'nın mütevellisine 4.000 akçeye bey' bat işlemiyle satarak yılsonuna kadar 400 akçeye kiraya tuttuğu öğrenilmektedir.⁵⁵⁴

Bunun gibi daha pek çok örnek göstermek mümkündür. Bu örneklere bakarak tahrir defterine hane olarak kaydedilen bu kişilerin para vakıfları yoluyla sahip oldukları mülkleri birbirinden farklı işlemlerle değerlendirdikleri anlaşılaktadır. Bu işlemlerin hukuken bir satış işlemi olmakla beraber, uygulamada daha çok bir rehin işlemi oldukları söylenebilir. Bey' (satış) işleminin para vakıflarındaki kullanımı 3 şekilde gerçekleşmektedir. Bey' bat, mülkiyetin karşı tarafa yani vakfa intikalini ifade eden kesin satış anlamına gelmektedir. Bey' bi'l-istiğlal işleminde ise bir gayrimenkul vakıf tarafından satın alınmakta ve yine aynı şahsa kiralanmaktadır. Kira müddetinin bitiminde satış için ödenen para kararlaştırılan kira ile birlikte iade edilmekte ve buna karşılık işleme konu olan gayrimenkulün mülkiyeti de sahibine geri dönmektedir. Bey' bi'l-vefa işleminde ise vakıf tarafından alınan gayrimenkulün, sahibi tarafından belli bir müddet sonra tekrar geriye satın alınması taahhüt edilmektedir. Bu üç tür işlem

---

⁵⁵¹ ÜŞS, 23, 19b/3.

⁵⁵² ÜŞS, 27, 52a/1.

⁵⁵³ ÜŞS, 25, 7a/3.

⁵⁵⁴ ÜŞS, 25, 5b/1.

teorik olarak farklı gözükse de, pratikte aynı şekilde uygulandığını gösteren pek çok örneğe rastlanmıştır. Örneğin bey' bat işleminde akde konu olan gayrimenkulün satan şahsa kiralandığı ve bir müddet sonra yine aynı şahıs tarafından geriye satın alındığı şeklinde örneklerle karşılaşılmıştır.⁵⁵⁵

Mücerret olarak kaydedilen kişilerin ise bu gibi satış işlemlerini daha çok kendilerine intikal eden gayrimenkuller üzerinden yaptıkları görülür. Örneğin 969/1562 tarihli bir davada Hasan Ağa Mahallesi'nde tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Musa b. Hasan'ın babasından kalan bağ ve bahçeyi hem kendi hissesi hem de babasının borcu için 2.650 akçeye bey' bat ile sattığı görülmektedir.⁵⁵⁶ 968/1561 tarihli yine başka bir davada ise tahrir defterine Selman Ağa Mahallesi'nde mücerret olarak kayıtlı olan Recep b. Alagöz'ün annesinden intikal etmiş olması muhtemel bir dükkânı 1.000 akçeye bey' bat işlemiyle sattığına rastlanmaktadır.⁵⁵⁷ Bahsi geçen dükkân mahallesindeki mülkünün yanında, dolayısıyla fiziksel olarak evi ile aynı yerde bulunmaktadır. 968/1561 yılına ait başka bir davada ise, tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Geredeli Mahallesi'nde Ahmet b. Sinan bey' bi'l-istiğlal işlemi ile bir satış gerçekleştirmekte ve babasından kendisine intikal eden değirmeni 2.000 akçeye satmaktadır. Annesi ise kendisine kefil olmaktadır.⁵⁵⁸ Bu gibi birçok örneğe rastlamak ve tahrir defterine mücerret olarak kayıtlı olan kişilerin kendilerine genellikle ebeveynlerinden intikal eden gayrimenkulleri yukarıda bahsedilen işlemler vasıtasıyla değerlendirdiklerini söylemek mümkündür.

Tahrir defterine mücerret olarak kayıtlı olan kişilerin isimlerini zaman zaman davalarda kefil olarak görmek de mümkündür. Örneğin Çavuş Mahallesi'nde tahrir defterine mücerret olarak kayıtlı olan Mahmut b. Ahmet babasına kefil olmaktadır.⁵⁵⁹ Bu kişinin tahrir defterinde hane olarak kayıtlı babası ve yine kendisi gibi mücerret olarak kayıtlı iki kardeşi daha olduğu görülür. Babasına kefil olan Mahmut'un tahrir defterine kardeşlerinden önce kaydedilmiş olmasına bakılarak, bu kişinin en büyük kardeş olduğu söylenebilir.

---

⁵⁵⁵ *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 291.

⁵⁵⁶ *ÜŞS*, 23, 12a/3.

⁵⁵⁷ *ÜŞS*, 22, 61b/4.

⁵⁵⁸ *ÜŞS*, 22, 31a/1.

⁵⁵⁹ “Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 27 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (971-972 / 1563-1565)”, s. 155 (hüküm no. 447).

Tahrir defterinde mücerret olarak kayıtlı bazı kişilere ise kefil olunduğu görülmektedir. Örneğin 967/1560 yılına ait bir davada Mehmed Paşa Mahallesi'nde mücerret olarak deftere kaydedilen Mahmut b. Ahmet'in nefisine kefil olunmaktadır.⁵⁶⁰ Mahmut tahrir defterine babası ve muhassıl olarak kayıtlı bir kardeşi birlikte kaydedilmiştir. Davada kendisine kefil olan kişinin ailesinden olmadığı anlaşılır. Yine buna benzer bir durum 971/1563 yılına ait başka bir davada da görülür. Hacı Mehmed Mahallesi'nden Hasan b. Mustafa'ya kefil olan kişi tahrir defterine kaydedilen babası değil, başka bir mahalleden Nebi Halife b. Hasan adında bir kimsedir.⁵⁶¹ Bunların dışında mücerret olan kişilerin davalarda başkalarına vekil oldukları da görülmektedir. Örneğin 972/1565 yılına ait bir davada tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Selman Ağa Mahallesi'nden Mehmed b. Mustafa ev satışı için bir kadına vekil olmaktadır.⁵⁶² Tüm bu örnekleri çoğaltmak ve bu iki farklı kaynak türünden beraber faydalanarak tarihsel bilginin zenginleştiğini görmek mümkündür. Zira kişilerin bir yandan mahallelilerle olan ilişkilerini sicillerdeki davalar üzerinden izlerken, bir yandan da tahrir defterindeki verilerden bu kişilerin evli olup olmadıkları öğrenilmekte, aileleri ile ilgili eksik kalan bilgiler tamamlanmaktadır.

Her iki kaynak türünden birlikte istifade edildiğinde kişilerin meslekleri hakkında da daha fazla bilgiye ulaşıldığı görülür. Örneğin 1560 yılında Mehmed Paşa Mahallesi'nde hane olarak tahrir defterine kayıtlı bir kişinin, defterden mesleğine dair herhangi bir bilgi elde edilemezken, sicillerdeki bir davasından 1550 yılından önce Kız Kulesi'ndeki mescitte imamlık yaptığı öğrenilmektedir.⁵⁶³ Yine tahrir defterinde Hacı Mehmed Mahallesi'nde muhassıl olarak kaydedilmiş bir kişinin 971/1564 tarihli bir davasına bakarak 2 veya 3 yıl sonra aynı mahallede imam olduğunu öğrenmek mümkün olmaktadır.⁵⁶⁴ Ve böylece tahrir defterinin düzenlendiği seneler göz önünde bulundurulursa, muhassıl olan bir kişinin 3 sene gibi bir zaman diliminden sonra

---

⁵⁶⁰ ÜŞS, 25, 22b/183.

⁵⁶¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 167 (hüküm no. 256).

⁵⁶² “Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 27 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defteri (971-972 / 1563-1565)”, s. 321 (hüküm no. 839).

⁵⁶³ ÜŞS, 15, 72a/2.

⁵⁶⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 322 (hüküm no. 682).

imamlık yapmaya muktedir olduğunu söylemek mümkün olur.⁵⁶⁵ Ayrıca sicilde imam olduğu öğrenilen bu kişinin tahrir defterindeki kaydına bakıldığında babasının deftere müezzin, kardeşinin ise kendisi gibi muhassıl olarak kaydedilmiş olduğu görülür. Dolayısıyla aynı aileden üç kişinin dini zümreye mensup oldukları söylenebilir.

Bunun yanında tahrir defterinde kayıtlı olan bir kişinin sicillerdeki davalarına bakarak sahip olduğu mesleği en az kaç sene icra ettiğini öğrenmek de mümkündür. Örneğin Hamza Fakih Mahallesi'nde tahrir defterine mahalle imamı olarak kayıtlı olan Piri Fakih b. Mustafa'nın sicillerdeki dava tarihleri bize, bu kişinin tahrir yılından 1565 yılına kadar aynı görevde bulunduğunu ve dolayısıyla imamlığın aynı mahallede en az 5 sene icra edilebildiğini göstermektedir.⁵⁶⁶ Davud Paşa Mahallesi'nden Şeyh Muhyiddin b. Nefs'in de 1560 yılındaki tahrir defterine imam hatip olarak kayıtlı ve 970/1563 tarihli bir davada aynı görevle isminin geçiyor olması, bu kişinin de en az 4 yıl boyunca aynı mahallede imam hatiplik yaptığını göstermektedir.⁵⁶⁷

Bunların yanında yine sicillerdeki davaların tarihleri üzerinden, tahrir defterinin yapıldığı yıl hakkında birtakım tahminlerde bulunmak dahi mümkün olmuştur. Tahrir yılının tespit edilememesi durumunda, deftere hane veya mücerret olarak kaydedilen kişilerin sicillerdeki vefat tarihleri tahrir defterinin kaç yılından önce düzenlenmiş olduğuna dair birtakım ipuçları vermektedir. Örneğin Hasan Ağa Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan Hasan b. Abdullah'ın 969/1562 tarihli bir davasında vefat ettiği anlaşılmakta dolayısıyla bu bilgi üzerinden tahrir defterinin 1562 yılında önce düzenlendiği tespit edilebilmektedir.⁵⁶⁸ Ancak bu gibi tespitler için, tahrir defterinde kayıtlı olan kişi ile sicildeki davada ismi geçen kişinin aynı kimse olduğundan emin olmak gerekir. Örneğin sicillerde tereke kaydına rastlanan Bulgurlu Mahallesi'nden Hacı Behram b. Kasım'ın, tahrir defterindeki Hacı Behram b. Kasım ile aynı kimse

---

⁵⁶⁵ Muhassıllar 16. yüzyılda ilim talebesi olarak addedilmektedirler; Zekai Mete, "Muhassıl", *DİA*, c. 31, s. 20,21. Sıbyan eğitiminin ortalama 4 yıl sürdüğü düşünülür ise, 6 ile 8 yaş aralığında sıbyan mektebine giden bir çocuğun eğitimini 10 ile 12 yaş aralığında tamamladığı tahmin edilebilir; Murat Çelik, "Osmanlı Medreseleri ile Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayesesi, 1450-1600", (Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, 2015), s. 155. Bu tahminin doğru olduğu varsayılır ise, medrese talebeleri olarak bilinen muhassılların yaşlarının en az 10 ile 12 yaş aralığında olabileceği düşünülebilir. Ancak bu kişilerin medreseye başlayan kişiler mi, yoksa medreselerin derslerinden geçip belli bir dereceye ulaşmış kişiler mi oldukları bilinmemektedir.

⁵⁶⁶ *ÜŞS*, 20, 70b/4; *ÜŞS*, 27, 114b/2.

⁵⁶⁷ *ÜŞS*, 25, 36b/3.

⁵⁶⁸ *ÜŞS*, 23, 12a/3.

olduğu kesin bir şekilde çocuklarının isimlerinden anlaşılmakta, dolayısıyla bu kişinin terekesindeki tarihe bakarak tahrir defterinin 971/1563 yılından evvel düzenlendiği kesin bir şekilde söylenebilmektedir.⁵⁶⁹

Kadı sicilleri ve tahrir defterindeki verilerden birlikte istifade etmek, hane ve mücerret terimleri hakkında da önemli bilinmezliklerin aydınlanmasına katkı sağlamış ve sicillerdeki bazı kayıtlardan, tahrir defterlerine hane ve mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşları hakkında birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuştur. 15 numaralı Kadı Sicilinde birbiri ile ilişkili olan 2 dava bize bu konuda birtakım ipuçları vermiştir. Bunun yanında 957/1550 yılına ait bu davalarda ismi geçen kişilerin aynı mahallede 1560 yılına ait tahrir defterinde de kayıtlı olmaları, bu kişilerin 10 sene boyunca vefat etmeden veya başka bir yere taşınmadan aynı mahallede yaşamaya devam ettiklerini de göstermiştir.

Sicillerdeki davalara bakıldığında farklı mahallelerde sakin olan Ahmet b. Hasan ile Durbali b. Gaybi isimlerindeki kimselerin ortak bir bahçe aldığı ve kendilerine düşen hisselerini ise çocuklarına hibe ettikleri görülmektedir. Birinci davada Kepçe Mahallesi'nde tahrir defterine hane olarak kaydedilen Ahmet b. Hasan kendisine düşen hisseyi baliğ olmayan oğlu Mehmet'e, ikinci davada ise Bulgurlu Mahallesi'nde tahrir defterine hane olarak kaydedilen Durbali b. Gaybi, hissesini baliğ olan oğlu Mustafa'ya hibe etmektedir.⁵⁷⁰ 957/1550 tarihli bu iki davadan birincisinde Ahmet b. Hasan'ın baliğ olmayan oğlu Mehmet'in 1560 yılına ait tahrir defterinde hane olarak kaydedildiği görülmekte iken, ikinci davada Durbali b. Gaybi'nin baliğ olan oğlu Mustafa'nın mücerret olarak kaydedildiği görülür.

Bulûğ yaşı İslâm Hukuku'na göre erkekler için asgari 12, azami ise 15'tir.⁵⁷¹ Ancak bu yaşın bitimi ile ilgili imamlar arasında ittifak yoktur. Bu yaşın bitimi İmam-ı Azam'a göre erkekler için 18, imam Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ise 15'tir.⁵⁷²

---

⁵⁶⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M. 1562-1563)*, s. 441, 442, 443 (hüküm no 992).

⁵⁷⁰ *ÜŞS, 15, 67b/5, 68a/1.*

⁵⁷¹ Ali Bardakoğlu, "Bulûğ", s. 413, 414. Bulûğ yaşının Hanefi, Şafi ve Hanbeliler için 15, Mâlikiler için 18 olduğuna dair bk. Barthold, "Bâligh", s. 993. Şafi mezhebine göre eğer daha evvel baliğ olduğuna dair alâmetler görülmemiş ise 15 yaşını dolduran kişiler bulûğa girmiş sayılırken, Hanefi mezhebine göre bulûğa girmiş olmak için alâmet görülse dahi 15 yaşının doldurulmasının şart olduğuna dâir bk. Juynboll, "Bulûğ", s. 836.

⁵⁷² Naci Şensoy, "Eski Devirlerde ve İslâm'da Yaşın Cezai Mesuliyet Üzerindeki Tesiri", s. 520, 521.

16. yüzyılda Ebussuud Efendi'nin fetva mecmualarına bakıldığında ise erkekler için ergenlik yaşının kendilerinin ikrar etmeleri durumunda en erken 12, sessiz kalmaları durumunda ise en geç 18 olarak belirlendiği görülür.⁵⁷³ Baliğ olma durumu yaş ile ilişkilendirildiğinde, davalarda baliğ olmadığı belirtilen Mehmet'in, baliğ olduğu belirtilen Mustafa'dan yaşça daha küçük olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak yaşça daha küçük varsayılmasına rağmen tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişi Mehmet'tir. Dolayısıyla Mehmet'in tahrir yılında veya öncesinde evlenmiş olduğu söylenebilir.

Çocukların ikrar ile baliğ oldukları düşünülürse, Mehmet'in 1550 tarihli davada belirtildiği üzere baliğ olmama durumuna bakılarak en fazla 11 yaşında olduğu kabul edilebilir. Bu durumda dava tarihinden 10 sene sonraki tahrir defterine hane olarak kaydedilen Mehmet'in 21 yaşında evli olduğunu düşünmek de mümkün olur. Mustafa'nın baliğ olma durumu göz önünde bulundurulduğunda ise, o da en az 12 yaşında olmalıdır. Bu durumda dava tarihinden 10 sene sonra düzenlenen tahrir defterine mücerret olarak kaydedilmesine bakılarak, Mustafa'nın en az 22 yaşında bekâr olduğunu söylemek de mümkün olur. Bu değerlendirmeler sonucunda, 21 yaşında olan bir kişinin hane olarak, 22 yaşında olan bir kişinin ise mücerret olarak tahrir defterine kaydedildiği söylenebilir. Bu durum deftere hane veya mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarını tahmin etmenin ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Zîra genellikle tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişilerin evli oldukları düşünülerek mücerret olarak kaydedilen kişilerden yaşça daha büyük oldukları varsayılır. Fakat bu örnek böyle bir durumun geçerli olmama ihtimalinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bir kişinin en az 22 yaşında olabileceği de anlaşılmış olmaktadır.

Bu davalar dışında tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bir kişinin yaşı hakkında fikir edinmemize olanak sağlayan başka sicil kayıtlarına da rastlanmıştır. Araştırmada daha önce bahsi geçen el-hac Hüseyin b. Mestan'ın vefatından sonra, ailesi ile ilgili sicillerdeki davalar bize mücerret olan çocuğunun yaşı ile ilgili birtakım bilgiler vermektedir. Hüseyin b. Mestan tahrir yılından daha önce vefat ettiği için tahrir defterinde kayıtlı değildir. Tereke kaydından tahrir defterine kayıtlı olan 4 oğlunun

---

⁵⁷³ Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, s. 33.

dışında, kayıtlı olmayan Hasan, İlyas ve Bayezid isimlerinde 3 oğlu, Emine ve Hatice isimlerinde ise 2 kızının olduğu tespit edilmektedir.⁵⁷⁴ Tahrir defterine kaydedilen 4 çocuğunun isimleri Bulgurlu Mahallesi'ne sırasıyla Ali ve Memi hane olarak, Veli ve Mustafa ise mücerret olarak yan yana kaydedilmiştir. Hüseyin b. Mestan'ın vefatından sonra miras paylaşımı üzerine sicillerde bu aile ile ilgili pek çok davaya ulaşmak mümkün olmuştur.

Davalarda tahrir kayıtlı olmayan 3 oğlu ile hane olarak kayıtlı olan Ali ve Memi için “kebir oğullar” ifadesi, mücerret olarak kayıtlı olan oğullarından Mustafa için ise “sağır” ifadesi geçmektedir.⁵⁷⁵ 966/1559 yılına ait davalardan birinde Mustafa'ya bir vasi tayin edildiği görülür.⁵⁷⁶ Tahririn düzenlendiği senelerde Mustafa için sicilde “sağır” ifadesinin kullanılıyor olması ve bir vasi tayinine gerek duyulması, tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Mustafa'nın yaşının küçük olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu davada Macar asıllı bir kölenin 8 yıllığına sağır olan Mustafa'nın hizmetine verilmiş olması da bu kanıyı desteklemektedir. Mücerret olarak yazılan kardeş Veli de dâhil olmak üzere diğer kardeşlerine ait bir vasi tayini veya bir kölenin hizmete verilmesi ile ilgili hiçbir davaya rastlanmamıştır.

Tüm bunlar Mustafa'nın yaşının küçük olduğunu gösterse de, bu davalardan 5 ay sonra başka bir davada Mustafa'nın babasından kendisine intikal eden hisseyi kabul ettiği görülür. Mustafa davada baliğ olduğunu ikrar etmektedir.⁵⁷⁷ Ebussuud Efendi fetvalarında ergenlik yaşının kendilerinin ikrar etmeleri durumunda en erken 12, sessiz kalmaları durumunda ise en geç 18 olarak belirlenmiş olmasına dayanarak, Mustafa'nın 12 ile 18 yaşları arasında olduğu düşünülebilir. Bu yaş sınırını Mustafa için kullanılan sağır ifadesini dikkate alarak daraltmak da mümkündür. Zira bir çalışmada sicillerdeki davalarda geçen “sağire” ifadesinin 12 ile 15 yaşlarındaki kız çocukları için kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵⁷⁸ Bu ifadenin kullanımının erkekler için de çok farklı olmadığı düşünülürse, tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen Mustafa'nın 12 ile 15 yaşları arasında olduğu varsayılabilir.

---

⁵⁷⁴ ÜŞS, 20, 61b/2.

⁵⁷⁵ ÜŞS, 20, 63b/1.

⁵⁷⁶ ÜŞS, 20, 61b/1.

⁵⁷⁷ ÜŞS, 20, 105a/2.

⁵⁷⁸ Yahya Araz, “17. ve 18. Yüzyılda İstanbul ve Anadolu'da Çocuk Evlilikleri ve Erişkinlik Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kadın/Woman 2000*, c. 13, S. 2 (2012), s. 108.

Bir önceki örnekte tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bir başka kişinin yaşının en az 22 olarak tespit edildiği düşünüldüğünde, Mustafa'nın yaşının bahsi geçen kişiden çok daha küçük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla yapılan tahminlerin doğru olması durumunda tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür. Araştırmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere, bu durum 16. yüzyıl Osmanlı nüfus çalışmaları için en temel sorunlardan biridir. Zira bu kişilerin yaşları üzerine bir genelleme yapmak mümkün değildir. Ömer Lütfi Barkan tahrir defterlerine yazılan bu kişilerin en az 12 ile 14 yaş aralıklarında olduklarını,⁵⁷⁹ M. A. Cook ise 751 mücerret kaydını inceleyerek bu kişilerin 12 ile 15 yaş aralıklarında olabileceklerini ve 15 yaş üstü kişilerin yetişkin olarak kabul edilebileceğini söylemektedir.⁵⁸⁰ Halil İnalçık kanunnamelerdeki kayıtlara dayanarak mücerretlerin durumunun bölgelere göre değişiklik gösterdiğini dile getirmektedir. Bazı kanunnamelerde bu kişilerden iş ve kazanç sahibi olduklarında, bazılarında buluşa erdiklerinde, bazılarında ise 20 yaşına geldiklerinde mücerret vergisinin alınacağı bildirilmektedir.⁵⁸¹ G. David ise mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarına bir sınır koymanın mümkün olmadığını ve bazı defterlere kaydedilen bu kişilerin yalnızca babalarına varis olabilecek olgunlukta olan çocukları gösterdiğini, dolayısıyla 12 yaş üstü çocukların hepsini temsil etmediğini söylemektedir. Bunun yanında kendi çalıştığı bölgesinde kaydedilen bazı çocukların ise en fazla 4 veya 5 yaşlarında olduklarını tespit etmiştir.⁵⁸² Bu araştırmada da sicillerdeki birkaç dava üzerinden tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bir kişinin en az 22, diğerinin ise 12 ile 15 yaşlarında olduğuna dair yapılan tespite bakılarak, mücerretlerin yaşları üzerine bir genelleme yapmanın mümkün olmadığı söylenebilir.

---

⁵⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XV et XVI siecles", *JESHO*, 1, (1957-1958), s. 31.; aktaran: G. David, "The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters", s. 349. Barkan başka bir çalışmasında ise mücerret yaşlarının aşağı yukarı 14, 16 olduğunu tahmin etmektedir; "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 12.

⁵⁸⁰ *Population Pressure in Rural Anatolia: 1450-1600*, (1972), s. 64.

⁵⁸¹ "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 42, 43.

⁵⁸² "The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters", s. 353, 354, 355.; Ayrıca G. David çalıştığı bölgede evli olmadıkları müddetçe bu kişilerden vergi alınmadıklarına dikkat çekmektedir. Bahsi geçen mücerretler Macar topraklarında gayrimüslim olarak kaydedilen kişilerin çocuklarıdır. Bunun dışında Osmanlı'da gayrimüslimlerden alınan haraç vergisi 12-14 yaş aralığındaki erkeklerden başlamaktadır bkz. Josiah C. Russell, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", s. 265.

Son olarak tahrir defterine kayıtlı olan bazı kişilerin sicillerdeki davalar üzerinden hayatlarına dair ilginç detaylar elde etmenin de mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin tahrir defterinde Selman Ağa Mahallesi'nde hane olarak kayıtlı olan müezzin Halife Hasan b. Süleyman'ın davacı olarak isminin geçtiği 971/1564 tarihli bir davada, vefat etmiş damadından vefat etmiş kızına intikal eden hakkı istediği görülmekte ve bazı önemli tarihsel gerçekliklere şahit olunmaktadır.⁵⁸³ Davada Hasan b. Süleyman'ın damadının 7 yıldır Cerbe Seferi'nde olduğu ve sonunda düşmana esir düştükten sonra öldürülüp Cerbe yakınında denize atıldığı anlaşılmaktadır. Davada vefat eden damat gibi Cerbe Seferi'ne katılan biri Bender-i Ereğli'den diğeri ise Amid kazasından olmak üzere 2 kişinin ismi daha geçmektedir. Bu kişilerin seferden sağ olarak dönmüş oldukları mahkemede bulunuyor olmalarından anlaşılmaktadır. Damadın denize atıldığı yer bu 2 kişi tarafından Cerbe Hisarı'na 3 mil uzaklıkta olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca bu kişiler 6 sene kadar seferde olduklarını da doğrulamaktadırlar. 1560 senesinde Osmanlı donanmasının Haçlı donanmasına karşı zaferle sonuçlanan seferinde⁵⁸⁴ Hasan b. Süleyman'ın damadının bu muhabereden sağ çıkmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bunun yanında bu dava sefere giden bir kişinin 6 sene boyunca yaşadığı yerde bulunmadığını ve gittiği seferden de dönemediğini göstermektedir. Bu durum ölüm, evlilik, doğurganlık gibi aile yapısını etkileyen belirleyicileri düşünürken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir gerçeklik olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla bir bölgenin nüfusunu hesaplamak üzere göz önünde bulundurulması gereken ve çalışma boyunca üzerinde durulan faktörlerin yanında, en az onlar kadar önemli olan savaş gibi tarihsel bir gerçeklik unutulmamalıdır.

---

⁵⁸³ ÜŞS, 27, 7b/4.

⁵⁸⁴ Abdülkadir Özcan, "Cerbe", *DİA*, c. 7, s. 392.

IV.BÖLÜM SONUÇ

Kanuni döneminde Üsküdar'ın konu edildiği bu araştırma iki kısımdan oluşmuş, birinci kısımda Üsküdar beldesinin fizik yapı ve mahalle teşekkülleri üzerinden kentsel gelişimi, ikinci kısımda ise nüfusu incelenmiştir.

Beldenin kentsel gelişimini ele alan araştırmanın birinci kısmında ilk olarak beldede kurulan cami ve mescitler tespit edilmiş ve daha sonra bu yapılar etrafında bir mahalle teşekkülü gerçekleşip gerçekleşmediği incelenmiştir. Ağırlıklı olarak Kanuni dönemi üzerinde durulsa da, şehrin oluşumunu ve gelişimini izleyebilmek için beldede kurulan bu yapılar, II. Mehmed döneminden itibaren ele alınmıştır. Kanuni döneminin sonuna kadar mahallelerin takibi yapılmış ve yerleşimin yayılımı gözlemlenmiştir.

II. Mehmed döneminden I. Selim döneminin sonuna kadar beldedeki yerleşimin Üsküdar Burnu ile Üsküdar'ın koy ve çevresinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Üsküdar Burnu'ndaki yerleşimin Rum Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu yerden Salacak mevkiine kadar, koy ve çevresindeki yerleşimin ise kıyıya yakın yerlerden iç bölgelere doğru uzandığı görülmüştür. Beldenin koy ve çevresindeki bu bölge günümüzde Üsküdar Meydanı olarak bilinmektedir.

I. Selim döneminin sonunda beldede 7 mescit, 3 cami ve 1 külliye kurulduğu, 8 mahallenin teşekkül ettiği tespit edilmiştir. II. Mehmed döneminde inşa edilen Rum Mehmed Paşa Külliyesi ve Ayasofya vakfına ait birimler Üsküdar'ın kalabalıklaşmasını ve burada yeni yaşam alanlarının oluşmasını sağlayan en önemli yapılardandır. II. Bayezid döneminde Davud Paşa ve Selman Ağa vakıflarına ait müesseselerin de bu yapılara eklenmesiyle, dönemin sonunda Üsküdar'da toplam 10 dini yapı, 2 medrese, 3 mektep, 1 çeşme, 3 imaret, 3 kervansaray, 3 hamam ve 1 zaviyenin kurulmuş olduğu ve beldenin yavaş yavaş sosyal ve ticari ilişkilerin geliştirildiği bir yerleşim yeri haline gelmeye başladığı görülür. Burası bu dönemde,

Gebze Kadılığına bağı bir naib tarafından idare edilen yarı-kentsel 8 mahalleli bir nahiyedir.

I.Selim döneminin sonunda beldenin koy ve çevresinde sosyal ve ticari hayata hizmet eden müesseselerle şehrin temel fizik yapısının ve kendine özgü mekânsal biçiminin oluşmaya başladığı görülmüş, Kanuni döneminde ise bu durum Mihrimah Sultan ve Gülfem Hatun külliyesi ile daha da belirginleşmiştir. Başta bu vakıfların müesseseleri olmak üzere, Kanuni döneminde kurulan dini, sosyal ve ticari amaçlara yönelik yapılar beldenin merkez olarak gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Bu yapıların topoğrafyanın inişli çıkışlı seyrettiği iç bölgelerden ziyade koy ve çevresinde birikmiş olmasının, bölgenin düzlük olması sebebiyle erişilebilirliğinin kolay ve karşı yaka ile alışverişin yapıldığı iskeleye yakın olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu da bölgedeki açık alanın işlevsel bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Kanuni döneminde yerleşim, beldenin koy ve çevresinde yoğunlaşmaya devam ederken, zamanla güney ve doğudaki iç bölgelere doğru yayılmıştır. Beldede vadi tabanından daha yüksek bölgelere doğru kentsel bir gelişim gözlemlenmiştir. Kanuni döneminde kurulan dini yapıların ve teşekkül eden mahallelerin sayısına bakıldığında, fizik yapı ve yerleşim bakımından şehrin daha kalabalık bir görünüme kavuştuğu söylenebilir. Bu dönemde beldede 5'i cami, 13'ü ise mescit olmak üzere toplam 18 tane yeni dini yapının inşa edilmiş ve 15 yeni mahallenin teşekkül etmiş olduğu tespit edilmiştir. Bu 18 dini yapıdan 7 tanesi beldenin koy ve çevresi denilen vadi tabanına, 11 tanesi ise doğu ve güneye doğru uzanan yüksek bölgelerine konumlandırılmıştır.

Belde merkezinde kurulan büyük ölçekli camilerin, merkezdeki diğer yapılarla iç içe olmasına bakarak dini ve ticari kaygının beldenin oluşumunda birlikte etkin olduğunu söylemek mümkündür. Dini yapıların vakıflarına bağı olan mektep ve medreselerin genellikle mahallelerin içerisinde inşa edilen cami ve mescitlerin yakınında oldukları, dini yapılardan bağımsız olarak kurulanların ise kıyıya yakın veya yüksek yerlere dağılmış oldukları görülmüştür. Kervansaray ve imaret gibi geniş kitlelere sosyal ve ticari hizmetler sağlayan müesseselerin ise beldenin yüksek bölgelerine göre ulaşımın daha kolay olduğu ve pazar yerlerinin bulunduğu vadi tabanına dağıldıkları tespit edilmiştir. Hamamların beldenin merkezinde, saray hamamlarının ise saraylarda

buldukları görülmüş, bu sarayların ise Sultantepe ve Doğancılar gibi beldenin kıyayı gören yüksek yerlerine yaptırıldıkları tespit edilmiştir. Bu yerlerin yapıların işlevlerine göre bilinçli seçilmiş olduklarını söylemek mümkündür.

Yerleşimin vadi tabanından yüksek bölgelere doğru yayılması, beldenin koy ve çevresindeki yapılanmanın zamanla yoğunlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Yüksek kesimlerde oluşan mahallelerdeki dini yapıların, koy ve çevresindekilere nazaran birbirine daha uzak aralıklarla dağılmış oldukları tespit edilmiştir. Kanuni döneminde kurulan bu dini yapıların, buldukları yerler itibariyle selefleri zamanında boş kalan alanlara konumlandırılmış oldukları söylenebilir. Buralardaki yerleşim yerlerinin iskeleye olan uzaklıkları aynı değildir. Kimi yerler diğerlerine nazaran merkeze daha uzak kalmaktadır. Bir padişah döneminde yerleşim görülen bölgenin, daha sonraki dönemlerde başka mahallelerle kalabalıklaştırılmış olduklarını söylemek mümkündür.

I. Selim döneminin sonundan Kanuni döneminin sonuna kadar, sosyal ve ticari yapılardaki artışlara bakıldığında cami ve mescitlerin 10 iken 28'e, mektep ve medreselerin 5 iken 17'ye, çeşmelerin 1 iken 5'e, imaretlerin 3 iken 5'e, zaviyelerin 1 iken 3'e, kervansarayların 3 iken 7'ye, hamamların 3 iken 6'ya çıktığı tespit edilmiştir. Saraylar ise Kanuni döneminde inşa edilmeye başlanmış, bu dönemde 5 tane saray yaptırılmıştır. Bu sayılarda yaşanan artış Kanuni döneminde beldenin hem yerleşim yeri olarak hem de ticaret merkezi olarak gelişiminin, seleflerinin dönemlerine göre daha hızlı olduğunu göstermektedir.

Yukarıda sayıları verilen vakıf müesseseleri içerisinde Kanuni döneminde şehrin fizik yönden gelişimine en büyük katkı sağlayan yapıların Mihrimah Sultan'a ait olduğu belirtilmelidir. 1548 yılında inşa edilen Mihrimah Camii ve külliyyeye ait mektep, medrese, imaret, han, kervansaray gibi yapıların şehrin merkezinde konumlandırılmaları, beldedeki toplumsal yaşamın da merkezinde olduklarını göstermektedir. Bu külliye dışında 1540 yılında Gülfem Hatun tarafından yaptırılan camii ve külliyyeye ait müesseseler de beldenin şehir kimliğini kazanmasında önemli rollere sahiptir. Bu vakıflara ait çarşı, kervansaray ve dükkânlar beldedeki sosyal hayatın ve ticari alışverişin büyümesine ciddi bir katkı sağlamış, şehrin gelişmesinde etkili olmuşlardır. Bu vakıfların konumlarına, ölçeklerine ve işlevlerine bakıldığında,

beldenin bir iş merkezi haline getirilmesindeki rollerinin bilinçli olduğu da söylenebilir.

Sonuç olarak II. Mehmed döneminden Kanuni döneminin sonuna kadar Üsküdar'da toplam 3 külliye ve 8'i cami olmak üzere 28 dini yapının kurulduğu ve 23 mahallenin oluştuğu tespit edilmiştir. Kanuni döneminin sonunda beldenin koy ve çevresine kurulan camileri ve pazar yerleriyle, sosyal ve ekonomik hayata yönelik vakıf müesseseleriyle, Anadolu'dan gelen kervan mallarının boşaltıldığı, tüccarların hayvanları ile konakladığı, belirli bir esnaf grubunun toplu olarak barındığı bir kent görünümüne sahip olmuş olduğu söylenebilir. Bu kentin sınırları kuzeyde Sultantepe Mahallesi içerisinde Hacı Hesna Hatun Camii Sokağı'nın ve güneyde Ahmediye Mahallesi içerisinde İnadiye Mektebi Sokağı'nın civarındaki yere, doğuda Mimar Sinan Mahallesi içerisinde Hatmi Sokağı, batıda ise Salacak Mahallesi içerisinde İskele Arkası Sokağı'nın civarına kadar genişlemiştir. 16. yüzyılın başında Gebze Kadılığına bağlı bir naib tarafından yönetilirken, genişleyen sınırlarıyla Üsküdar, Kanuni döneminin sonunda çevresine şer'i-idari ve yönetsel hizmetler sunan bir kaza merkezi haline gelmiştir.

16. yüzyılın başında bir kaza merkezi haline gelen Üsküdar beldesindeki vakıf müesseselerinin sayısındaki artışı, beldede yaşanan nüfus artışının bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Araştırmanın ikinci kısmında bu şekilde bir değerlendirme yapılmamış ancak beldenin nüfusu birincil kaynaklar üzerinden ele alınmış ve bu kaynaklara göre incelenmiştir. Nüfus için iki farklı kaynak türünden istifade edilmiştir. Bunlar tahrir defterleri ve kadı sicilleridir.

İlk önce tahrir defterlerindeki verilere göre beldenin 1530 ve 1560 yıllarına ait nüfusu, her bir hane 4 kişi kabul edilerek hesaplanmış ve askeri zümre dahil edilmediğinde 1530 yılı için nüfus 876 kişi, 1560 yılı için ise 2.132 kişi olarak tahmin edilmiştir. Askeri zümreye mensup kişilerin ve köle nüfusunun tahrir defterlerine kaydedilmedikleri göz önünde bulundurularak bu zümre hesaplama dahil edildiğinde nüfus, 1530 yılı için yaklaşık 1.100 kişi, 1560 yılı için ise yaklaşık 2.500 kişi olarak tahmin edilmiştir.

Beldenin nüfusunda 1530 yılından 1560 yılına kadar yaklaşık %143 nispetinde bir artış olduğu görülmüştür. Söz konusu nüfus artışı, yine tahrir defterlerindeki veriler

üzerinden başka Osmanlı kentleri için tespit edilen nüfus artışları ile karşılaştırılmış ve bu artışın Bursa, Edirne, Diyarbakır, Ankara, Tokat, Ordu, Bayburt, Manisa, Harput ve Mardin gibi Osmanlı kentlerinden fazla, Sivas ve Konya gibi kentlerden ise daha az olduğu anlaşılmıştır.

1530 yılına ait defterde Üsküdar'da 8 mahalle kaydı bulunmaktadır. Bu durum 1501 ile 1550 yılları arasında ortalama 39 mahalleye sahip olan Osmanlı şehirleriyle karşılaştırılmış ve Üsküdar'ın mahalle sayısı olarak ortalamanın oldukça altında olduğu görülmüştür. 1530 yılında Üsküdar'da kayıtlı nefer sayısı, 1501 ile 1550 yılları arasında diğer Osmanlı şehirlerindeki nefer sayıları ile karşılaştırıldığında, Üsküdar'ın Samsun, İzmir ve Ordu gibi 500'ün altında nefere sahip şehirlerin arasında olduğu görülmüştür. Üsküdar'da mahallelerde yaşayan hane sayısına bakıldığında, her bir mahallede ortalama 27 hanenin bulunduğu tespit edilmiş ve bu sayının yine 16. yüzyılın ilk yarısında 45 ile 50 civarında haneye sahip olan Osmanlı şehirlerinden daha az olduğu görülmüştür. Üsküdar, 16. yüzyılın birinci yarısında diğer Osmanlı kentlerinin nüfus büyüklükleri ile karşılaştırıldığında, buranın yarı-kentsel şehirler olarak nitelendirilen yerleşim yerlerinin arasında olduğu söylenebilir.

Beldedeki her bir mahallede ise ortalama 6 mücerredin yaşadığı ve mücerret nüfusun hanelere oranının yaklaşık 1/4 olduğu tespit edilmiştir. Bu oranın 16. yüzyılın ilk yarısında çoğu Osmanlı şehri için tespit edilen oran ile aynı olduğu söylenebilir. Üsküdar'daki muaf sayısının hanelere olan oranına bakıldığında, bu oranın yaklaşık 1/3 olduğu tespit edilmiş ve Maraş ve Urfa gibi şehirlerle aynı olduğu anlaşılmıştır.

1560 yılına ait defterde Üsküdar'da 18 mahalle kaydı bulunmaktadır. Bu durum 1551 ile 1600 yılları arasında ortalama 42 mahalleye sahip olan Osmanlı şehirleriyle karşılaştırılmış ve Üsküdar'ın mahalle sayısı olarak ortalamanın altında kaldığı görülmüştür. 1560 yılında Üsküdar'da kayıtlı nefer sayısı, 1551 ile 1600 yılları arasında diğer Osmanlı şehirlerindeki nefer sayıları ile karşılaştırıldığında, Üsküdar'ın 675 nefer ile Manastır, Sofya, Manisa, Belgrat ve Filibe gibi 500 ile 1500 arasında nefere sahip şehirler içerisinde olduğu görülür. Üsküdar'da mahallelerde yaşayan hane sayısına bakıldığında, her bir mahallede ortalama 30 hanenin bulunduğu tespit edilmiş ve bu sayının yine 16. yüzyılın ikinci yarısında ortalama 46 haneye sahip olan Osmanlı şehirlerinden daha az olduğu görülmüştür. Üsküdar, 16. yüzyılın ikinci yarısında diğer

Osmanlı kentlerinin nüfus büyüklükleri ile karşılaştırıldığında, buranın küçük ölçekli kentler arasında olduğu söylenebilir.

Beldedeki her bir mahallede ise ortalama 8 mücerredin yaşadığı ve mücerret nüfusun hanelere oranının yaklaşık 1/4 olduğu tespit edilmiştir. Bu oranın 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı şehirleri için tespit edilen 1/3 oranından düşük olduğu görülür. Üsküdar'daki muaf sayısının hanelere olan oranına bakıldığında ise, bu oranın yaklaşık 1/4 olduğu ve Edirne, Manisa, Üsküp, Harput ve Gelibolu gibi 1/10 ile 2/10 civarlarındaki oranlara sahip şehirlerden oldukça yüksek olduğu anlaşılır.

Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde tahrir verilerinin güvenilirliğini sınamak için kadı sicillerine başvurulmuştur. 1555 ile 1565 yılları arasında Üsküdar Kadı Sicillerindeki hüccetlerden toplam 747 kişinin Üsküdar beldesinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bu kişiler 1560 yılına ait Üsküdar'da kayıtlı olan 676 kişi ile karşılaştırılmıştır.

Tahrir defterinde kayıtlı olan 676 kişi içerisinde 248 kişinin her iki kaynak türünde de, 428 kişinin ise yalnız tahrir defterinde kayıtlı oldukları görülmüştür. Bu durum tahrir defterindeki yetişkin erkek nüfusun 1555 ile 1565 yılları içerisinde %37'sinin sicillere yansımış ve 10 yıl içerisinde Üsküdar Mahkemesi'ne gitmiş olduğunu göstermiştir.

Aynı inceleme sicillerdeki kayıtlar için de yapıldığında, beldede yaşadıkları tespit edilen toplam 747 kişi içerisinde 248'inin her iki kaynak türünde kayıtlı, 499 kişinin yalnız kadı sicillerinde kayıtlı oldukları görülmüştür. Bu durum 1555 ile 1565 yılları içerisinde beldede yaşayan kişilerin %33'ünün tahrir defterine yansımış, %67'sinin ise yansımamış olduğunu göstermiştir. Tespit edilen %67'lik bu oran, tahrir defterleri üzerinden yapılan nüfus hesaplamalarının güvenilirliğine şüphe düşürecek kadar büyük bulunmuş ve bu yüzden tahrir verilerinin sayım bakımından sınaması yalnızca tahrir yılına yakın olan senelerde Üsküdar'da yaşadıkları tespit edilen kişiler dikkate alınarak yapılmıştır.

Tahrir defterine kayıtlı olmadıkları tespit edilen 499 kişi içerisinde 95 kişinin, tahrir yılında ve bu yıldan 1 yıl önce ve 1 yıl sonra Üsküdar beldesinde yaşamalarına rağmen bu deftere kaydedilmedikleri tespit edilmiştir. Bu durum 1560 yılına ait tahrirdeki verilerin %14 oranında eksik olduğunu göstermiştir. 95 kişi içerisinde 75 kişinin sicillerdeki davalarından vergiden muaf olmalarını gerektirecek herhangi bir

özelliğine ise rastlanmamıştır. Bu noktada tahrir defterlerine vergiye tâbî olan bir kısım kişilerin de kaydedilmedikleri ortaya çıkmış ve bu durum tahrirlerde sadece vergiden muaf olan kişilerin değil, vergi vermeye yükümlü olan kişilerin bir kısmının da bu defterlerde eksik kaydedildiğini göstermiştir.

Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde iki kaynak türünde de aynı mahallelerde kayıtlı olan kişiler tespit edilmiş ve bu kişilerin unvan ve meslekleri üzerinden hangi kaynak türünde bu bilgilerin daha fazla kayıtlı olduğu incelenmiştir. Kişilerin unvan ve meslek bilgilerine daha çok kadı sicillerinde rastlanmış, kadı sicillerinin bu anlamda tahrir defterine göre daha zengin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında her iki kaynak türünde de mesleklerin unvanlara göre daha çok kaydedildikleri gözlemlenmiştir. Hem meslek hem unvan bakımından her iki kaynak türü de eksik bilgilere sahip olsa da, birbirinin bu eksik taraflarını tamamladıkları görülmüştür.

İki kaynak türünde de kayıtlı olan 248 kişinin unvan ve meslekleri üzerinde durulduktan sonra, bunların ne tür evlerde ikamet ettikleri kadı sicillerindeki davalardan incelenmiştir. 248 kişiden 46'sının sicillerdeki davalarından evlerine dair birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuşken, geriye kalan 202'sinin ikamet ettikleri yerlere dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Davalardaki ev tariflerine bakıldığında tahrir defterine hane olarak kaydedilen kişilerin bazılarının evlerinin çardak gibi yarı açık mekanlara, avlu ve bahçe gibi açık mekanlara sahip oldukları görülmüştür. Bunun yanında tek veya çift katlı evler de tespit edilmiştir.

Tahrir defterine hane kategorisinde baba ve çocukları veya kardeşler şeklinde aile olarak kaydedilen kişilerin davalarına da sicillerde rastlanmış ve ailede evli olan çocukların babalarından ayrı bir evde yaşadıkları, kimisinin evinin baba evine bitişik kimisinin ise yakınında olduğu tespit edilmiştir. Karşılaşılan bir dava, çocuklardan birinin evlendiğinde yeni bir eve çıktığını ve evlilik hayatına kendi evinin reisi olarak başladığını göstermiştir. Dolayısıyla bu aile için evlilik ile hane kurma ilişkisinin yakın olduğu anlaşılmış, bu gibi örneklerin Osmanlı toplumunda görülebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çocukların babalarına ait sicillerde bulunan tereke kayıtları da incelenmiş ve tahrir defterine kaydedilmeyen kardeşleri olduğu ortaya çıkmıştır.

Sicillerdeki davalar üzerinden tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen kişiler hakkında da önemli birtakım bilgiler elde etmek mümkün olmuştur. Örneğin bu

davalara bakarak, tahrir defterine ailesi olmadan tek başına kaydedilen mücerret kişilerin her zaman şehre göç eden bekar erkekler olarak varsayılamayacağı anlaşılmış; bu kişilerin bazılarının mahallede ailesi ile yerleşik olarak yaşayan ancak babası vefat eden kişiler oldukları görülmüştür. Dolayısıyla bu şekilde kaydedilenlerin sayılarına bakarak, göçlerin şehrin nüfusu üzerindeki etkileri hakkında çıkarımlarda bulunmanın yanıltıcı olacağı ortaya çıkmıştır.

Bunun yanında bu davalardan edinilen bilgilerden hane ve mücerretlerin yaşları gibi nüfus hesaplamaları için sorunlu bulunan bazı konuları irdelemek ve bu kişilerin yaşlarını tahmin etmek de mümkün olmuştur. Örneğin tahrir defterine hane olarak kaydedilen bir kişinin yaşı 21, mücerret olarak kaydedilen bir kişinin yaşı ise en az 22 olarak tespit edilmiştir. Bu durum deftere hane veya mücerret olarak kaydedilen kimselerin yaşlarını tahmin etmenin ne denli zor olduğunu ortaya koymuştur. Bu örnek dışında tahrir defterine mücerret olarak kaydedilen bir kişinin yaşı hakkında fikir edinmemize olanak sağlayan başka sicil kayıtlarına da rastlanmıştır. Bu sicil kayıtlarından mücerretlerin 12 ile 15 yaşları arasında olabilecekleri tespit edilmiştir. Böylece deftere kaydedilen bekâr kişiler için belli bir yaş sınırı koymanın mümkün olmadığı görülmüştür.

Üsküdar beldesinin nüfusunu ele alan araştırmanın ikinci kısmında iki farklı kaynak grubundaki veriler üzerinden mukayeseli bir araştırma yöntemi izlemenin pek çok açıdan faydaları görülmüş, hem bu kaynakların eksik ve tamamlayıcı tarafları tespit edilmiş hem de nüfus için sorunlu olan birtakım konular farklı perspektiflerden ele alınarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında iki farklı kaynak türünden istifade etmenin tarihsel bilgiyi zenginleştirdiği, tek bir kaynaktan elde edilen bilginin de eksik kaldığı görülmüştür. Dolayısıyla konuların tarih araştırmalarında birden fazla kaynak türü üzerinden ele alınmasının, tek bir kaynaktan elde edilen bilgilerin doğruluğunun sınanmasını sağlayarak bizi tarihsel gerçekliğe bir adım daha yaklaştırmış olacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1.Birincil Kaynaklar

Kadı Sicilleri (İSAM-İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi)

Üsküdar Mahkemesi: no. 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 40, 55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi, nr. 40.

Kamil Kepeci (KK), nr.103.

Maliyeden Müdevver Tasnifi (MAD), nr. 19, 22.

Tapu Tahrir Tasnifi (TD), nr. 436, 438, 116, 1160.

Hazırlanmış Birincil Kaynaklar

Kadı Sicilleri

Aydın, Bilgin ve Ekrem Tak. haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927/ 1513-1521)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Dağdaş, Yasemin ve Zeynep Berktaş, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Gültekin, Orhan ve Mehmet Akman, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963 / M. 1549-1556)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Günalan, Rıfat ve Mehmet Akman, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971 / M. 1562-1563)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Günalan, Rıfat, Vildan Kemal, Özlem Altıntop, Hatice Ayyıldız Bahadır, haz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924-927/M. 1518-1521)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Tahrir Defterleri

Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli haz. *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi haz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

İnalçık, Halil, haz. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

Muhasebe Defterleri

İnalçık, Halil, haz. *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*. Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Mühimme Defterleri

Yıldırım, Hacı Osman, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammet Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, haz. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.

Kanunnameler

Akgündüz, Ahmet, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri III*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.

Vakfiyeler

Beyatlı, Ahmet, haz. *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyesi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Fetvalar

Düzdağ, M. E., haz. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.

2.Kronikler ve İkincil Kaynaklar

Acun, Fatma. "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1, (1999): 319-332.

Afyoncu, Erhan. "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, *Türk İktisat Tarihi Sayısı*, s. 1 (2003): 267-286.

Agmon, Iris. "Women's History and Ottoman Sharia Court Records: Shifting Perspectives in Social History." *Hawwa* 2 (2): 172-209.

Agmon, Iris ve Ido Shahaar, "Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari'a Courts: Methodologies and Paradigms." *Islamic Law and Society* 15, (2008): 1-19.

Akça, Sümeyye. "Üsküdar Mahkemesi'ne ait 23 Numaralı (968-970 tarihli) Şer'iyye Sicili (metnin transkripsiyonu, özeti, tahlili ve indeksi)." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2005.

Akça, Sümeyye. "Üsküdar Kadılığı Şer'iyye Sicilleri 8 No'lu Defter." Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2002.

Araz, Yahya. "17. ve 18. Yüzyılda İstanbul ve Anadolu'da Çocuk Evlilikleri ve Erişkinlik Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme." *Kadın/Woman 2000* 13, s. 2 (2012): 99-121.

Arcak, Sinem. "Üsküdar as the Site for the Mosque Complexes of Royal Women in the Sixteenth Century." Yüksek Lisans Tezi. Sabancı University, 2004.

Arıkan, Zeki. *XV-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı*. İzmir: Ege Üniversitesi, 1988.

Aydın, Bilgin. "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri.", *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008: 17-23.

Aydın, İnci. "Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defteri: H.966." Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2003.

Ayvansaraylı Hüseyin Efendi. *Hadikatü'l-cevami*. Haz. Ahmed Nezih Galitekin. 2 c. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

_____. *Hadikatü'l-cevami*. Haz. Nuri Akbayar. 2 c. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886(1451-1481)* 3, 4. İstanbul: Baha Matbaası, 1973.

_____. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*. Ankara: Doğu Matbaası, 1958.

_____. *Fatih Devri Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953.

Bardakoğlu, Ali. "Bulûğ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 6. İstanbul: 1992.

Barkan, Ömer Lütfi. "Avarız." *İslâm Ansiklopedisi 2*. İstanbul: MEB, 1979.

_____. "Timar." *İslâm Ansiklopedisi 12/1*. İstanbul: MEB, 1979.

_____. "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma." Çeviren Mehtap Özdeğer. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 51, s.1 (1970): 13-24.

_____. "Research on the Ottoman Fiscal Surveys." *Studies in the Economic History of the Middle East*. Ed. M. A. Cook. London: Oxford University Press, 1970: 163-171.

_____. "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23. s. 1-2 (1962-63): 342-379.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I, II, III." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, s. 11/1-4 (1949-50): 524-569, s. 13/1-4 (1951-52): 56-78, s. 15/1-4 (1953-1954): 209-237.

_____. "'Tarihi Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi." *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası* 10, (1951): 1-25.

_____. *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar* 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri I-II". *Vakıflar Dergisi*, s. 2 (1942): 279-386.

_____. "Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus

İstatistik Defterleri I, II.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, s. 1 (1940): 20-59, s. 2 (1941): 214-247.

Baş, Ulviye. “Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2002.

Baş, Yaşar. “Fatih Sultan Mehmed’den II. Bayezid’e Ayasofya Vakıfları ve 1489-1491 Tarihli Vakıf Muhasebeleri.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 41: 25-42.

Başaran, Muhammed Ali. “İstanbul-Göksu ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası ve Mekânsal Değişimi.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2022.

Barthold, W. “Bâligh.” *The Encyclopaedia of Islam* 1. Leiden: Brill, 1986.

Behar, Cem, Haz. *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Bostan, Hanefi. “Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi.” 3. *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, 12-14 Kasım 4*, (2020): 303-328.

_____. “Üsküdar’ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl).” *Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018* 1, (2019): 116-157.

_____. “Üsküdar.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42, İstanbul, 2012.

_____. “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler 2*, (2009): 365-402.

Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği).” Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, 2011.

Canatar, Mehmet. “İstanbul’un Nahiy ve Mahalleleri (1453-1923).” *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim* 2, *Demografi* 3, (2015): 218-245.

Cangüzel F. ve Güner Zülfikar, “Mihrimah Sultan’ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri.” *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, (2019): 547-580.

Cebeci, Sami. “Üsküdar Şer’iyye Sicilleri 20 Numaralı Defter: 1-100. Sayfa Hicri 965-966 (1558-1559)”. Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2003.

Ceylan, Mehmet Akif. “Üsküdar’da Adı Değiştirilen Cadde, Sokak ve Fonksiyon Alanları.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler* 3, (2015): 341-365.

_____. “Üsküdar’da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII, 2-4 Kasım 2012* 1, (2013): 439-462.

_____. “Üsküdar’da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler I.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler* 1, (2009): 459-486.

Cohen, Amnon ve Bernard Lewis, *Populaiton and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. New Jersey: Princeton University Press, 1978.

Cohen, Amnon. *Jewish Life under Islam*. İngiltere: Harvard University Press, 1984.

Coşkun, Nihal. “Yaşayan Organik Kent Bir Örnek: Üsküdar.” Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2004.

Çeçen, Kazım. *Üsküdar Suları*. İstanbul: İstanbul Su Kanalizasyon İdaresi, 1991.

Çelik, Faika. “Old Document, Shifting Approaches: An Analysis on the Use of Sharia Court Records in modern Ottoman Historiography.” *Turkish History Education Journal* 5, s. 10 (2021): 135-152.

_____. ““Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s).” Doktora Tezi. Institute of Islamic Studies McGill University, 2013.

Çelik, Murat. “Osmanlı Medreseleri ile Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayesesi, 1450-1600.” Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, 2015.

Çiçek, Kemal. “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları.” *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 97 (1995): 93-111.

Cook, M. A. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. London: Oxford University Express, 1972.

Coşgel, Metin M. ve Boğaç A. Ergene. *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*. New York: Cambridge University Press, 2016.

Coşkun, İbrahim, Elif Kuşalan, Adnan Gözeller. “Üsküdar Mahkemesi’ne Ait 27 Numaralı Şer’iyye Sicili Defteri (971-972 /1563-1565).” Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2006.

David, G. “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, s. 31 (1977): 347-357.

Demirkent, Işın. “İstanbul.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 23. İstanbul, 2001.

De Tchihatchef, Pierre. *İstanbul ve Boğaziçi*. Çeviren Ali Berktaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

De Villehardouin, Geoffroi. *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*. Çeviren Ali Berktaç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Duben, Alan ve Cem Behar, *İstanbul Hâneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. Çeviren Nuray Mert. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.

Doğru, Halime. *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*. İstanbul: Afa Yayınları, 1992.

Elifoğlu, Eugenie. "Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research." *Archivum Ottomanicum*, (1984): 321-329.

Emecen, Feridun M. "Üsküdar'ın Kayıp Mahallesi: Bulgurlu." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018* 1, (2019): 159-189.

_____. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013.

_____. "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler." *Osmanlı: Toplum* 4, (1999): 91-96.

_____. "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri." *Tarih ve Sosyoloji Semineri: Bildiriler, 28-29 Mayıs 1990*, (1991): 143-156.

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi. "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620." *Middle Eastern Studies*, s. 15 (1979): 322-345.

Erder, Leila. "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century." *Middle Eastern Studies* 11, (1975): 284-301.

Eramya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarih: XVII. Asırda İstanbul*. Çeviren Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014.

_____. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler." *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 94-104.

_____. "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?". *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 24-36.

_____. "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine." *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 75-84.

_____. "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler." *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 178-192.

_____. "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler." *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 383-395.

Erkan, Nevzat. "18.yy'ın ilk yarısında Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim İlişkileri: Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2012.

Erzincan, Tuğba. "Rum Mehmed Paşa Külliyesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 35, İstanbul, 2018.

- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 1. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Eyice, Semavi. "Hüseyin Ayvansarayı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 18, İstanbul, 1998.
- _____. *Bizans Devrinde Boğaziçi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- _____. "Fetihten Önceki Üsküdar." *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs, 2003 1, (2004): 17-20.
- _____. "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme." *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası* 14, (1964): 199-216.
- _____. "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9, s. 13 (1958): 81-110.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*. Çeviren Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Genim, Sinan. "Üsküdar Mihrimah Sultan Kervansarayı." *Osmanlı İstanbul'u V: V. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, 19-21 Mayıs 2017, (2018): 123-151.
- Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600- 1700*. Jerusalem: The Hebrew University, 1988.
- Gögebakan, Gökür. *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*. Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 2002.
- Gökbilgin, M. Tayyip. "XVI. yy. Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi." *Belleten* 26, s. 102 (1962): 293-337.
- Gökçe, Turan. *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazikiyye (Denizli) Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Göktaş, Hamide. "Şer'iyye Sicilleri Üsküdar Kadılığı 7. Defter: H. 936- 937." Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, t.y.
- Göyünç, Nejat. "Hane." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 15, İstanbul, 1997.
- _____, "Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi." *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat 2*, (1984): 264-268.
- _____. *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Güler, Nuray. "16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2008.
- _____. "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler* 1, (2008): 451-466.

Gümüşçü, Osman. *XVI. yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

Güneş, Ahmet. “XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar.” Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, 2010.

_____. “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu.” *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003* 1, (2004): 42-56.

Gürbüz, Ezgi. “‘Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi’ Külliye’yi Oluşturan Yapılar ve Bu Yapılardan Caminin Son Dönem Restorasyonu (2012-2014)”. Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.

Güzey, Ahmet Rifat. “Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları- XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu.” Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, 2001.

Hafız Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayvansarayi. *Hadikatü’l-cevami*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, H.1281.

Haskan, Mehmet Nermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* 1, 2, 3. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.

İlhan, Mehdi. *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

_____. “Tahrir Faaliyeti ve Bu Faaliyet Esnasında Karşılaşılan Güçlükler.” *Ata Dergisi, Prof. Dr. Nejat Göyünç Özel Sayısı*, s. 7 (1997): 85-103.

İnalçık, Halil. “Şehrin Yapılanmasında İmaret-Külliye Sistemi.” *İstanbul Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

_____. “II. Mehmed’in İstanbul Rum Halkı ve Bizans Yapılarına Yönelik Politikası.” Çeviren Harun Yeni. *İstanbul Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

_____. “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu.” *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996: 31-65.

_____. “Köy, Köylü ve İmparatorluk.” *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996: 1-14.

_____, “İstanbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 23. İstanbul: 2001.

_____. “İstanbul: An Islamic City”. *Journal of Islamic Studies* 1. (1990): 1-23.

_____. “Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings.” *Review* 1, s. ¾ (1978): 327-370.

_____. “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası.” Çeviren Fahri Unan. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dergisi*, s. 3 (1988): 215-225.

İpşirli, Mehmet. “Üsküdar Mahkemesi.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler* 1. (2008): 31-38.

Issawi, Charles. "Comment on Prof Barkan's Estimate of the Population of the Ottoman Empire in 1520,30." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, s. 3 (1958): 329-331.

İnciciyan, P. Ğ. *18. Asırda İstanbul*. Çeviren Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Baha Matbaası, 1976.

İstekli, Müslim. "Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatıyla İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tespit ve Analizi (H.978-991, M. 1570-1584)." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2005.

Jennings, Ronald. "Limitations of the Judicial Powers of the Kadı in 17th Century Ottoman Kayseri." *Studia Islamica*, s. 50 (1979): 151-84.

_____. "Kadı, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri." *Studia Islamica*, s. 48 (1978): 133-72.

_____. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum." *International Journal of Middle East Studies*, s. 7 (1976): 21-57.

_____. "The Office of Vekil (Wakil) in the 17th Century Ottoman Sharia Courts." *Studia Islamica*, s. 42 (1975): 147-69.

Juynboll, TH. W. "Bülûğ." *İslâm Ansiklopedisi (DİA) 2*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979.

Kaldy-Nagy, J. "The Administration of the Sancak Registration in Hungary." *Acta Orientalia*, s. 21 (1968): 189-219.

Kankal, Ahmet. *XVI. Yüzyılda Çankırı*. Çankırı: Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

Kaplan, Yunus. "Tezkireler ve Biyografik Kaynaklar Işığında Üsküdarlı Önemli Şahsiyetler, Üsküdar'daki Mimari Yapılar ve Yer Adları." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, VIII, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler 1*, (2015): 303-317.

Karaca, Zafer. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Karakaya, Enis. "Üsküdar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) 42*. İstanbul, Yıl.

Karaosman, Selda ve İmre Özbek Eren. "Üsküdar'da Çevre Verilerinin Osmanlı Dönemi Camilerinin Yerleşimine Etkisi." *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003 I*, (2004): 342-360.

Kazıcı, Ziya. *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları, İstanbul, 1958.

Kiel, Machiel. "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research." *Etudes Balkaniques*, 26/4 (1990):70-104.

- Koç, Yunus. "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları." *Bilig*, s. 65 (2013): 177-202.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi* 1. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976.
- Ksenophon, *Anabasis 6. Kitap*. Çeviren Hayrullah Örs. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1962.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Yazıları*. İstanbul: YEM Yayın, 2010.
- _____. *İstanbul Bir Kent Tarihi*. Çeviren Zeynep Ronaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98, 2000.
- _____. "İstanbul'un Tarihi Yapısı." *Mimarlık* 8, s. 79 (1970): 26-48.
- Kurt, İsmail ve Bilgin Aydın. "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller." *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 101 (1996): 205-215.
- Küçükönder, Abdullah. "Üsküdar Şer'iyye Sicilinin 18 Numaralı Transkripsiyonu." Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2003.
- La Broquiere, Bertrandon De. *Denizaşırı Seyahati*. Çeviren İlhan Arda. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Lewis, Bernard. "Studies in the Ottoman Archives-I." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 16, s. 3 (1954): 469-504.
- _____. "Notes and Documents from the Turkish Archives." *Oriental Notes and Studies*, 3 (1952),
- _____. "Studies in the Ottoman Archives-I." *BSOAS*, 16 (1954): 460-501.
- Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*. Çeviren Demet Lowry ve Heath W. Lowry. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler, 2010.
- _____. "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations." *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. Internationalen Kongresses*. Ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika. (Wiesbaden, 1995): 183-196.
- Mandaville, Jon E. "The Jerusalem Shari'a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives." *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, (1975): 520-522.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*. Çeviren Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Mazlum, Deniz. "Üsküdar." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını, 1994.

- Mehmed Ra'if. *Mir'ât-ı İstanbul*. Haz. Günay Kut, Hatice Aynur. İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1996.
- Mehmed, Süreyya. *Sicill-i Osmani*. Haz. Nuri Akbayar. c. 1, 2, 3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mete, Zekai. "Muhassıl." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 31, İstanbul: 2006.
- McGowan, Bruce. "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)." *Archivum Ottomanicum* 2, s. 1 (1984): 139-196.
- Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- _____. *16. Yüzyılda Bayburt Sancağı*. İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.
- Murphey, Rhoads. "Ottoman Census Methods In The Mid-Sixteenth Century: Three Case Histories." *Studia Islamica*, s. 71 (1990): 115-126.
- Nadir, Hasan. "İstanbul Anadolu Yakasında Kentsel Dokunun Şekillenmesi ve 15. Yüzyıl Osmanlı Mimari Eserleri." Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.
- Nagy, J. Kaldy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary." *Acta Orientalia*, s. 21 (1968): 189-219.
- Necipoglu, Gülru. *Sinan Çağı*. Çeviren Gül Çağalı Güven. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Nikephoros, Bryennios. *Tarihin Özü*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Okawara, Tomoki. "Size and Structure of Damascus Households in the Late Ottoman Period as Compared with Istanbul Household." *Family History in the Middle East*. Ed. Beshara Doumani. New York: State University of New York Press, 2003.
- Orhonlu, Cengiz. "Şehir Mimarları." *The Journal of Ottoman Studies*. s. 2 (1981): 1-30.
- Orhonlu, Cengiz. "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (1984): 83-103.
- Orman, İsmail. "Mihrimah Sultan Külliyesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 30, İstanbul: 2005.
- Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 2. Haz. Mehmed Zeki Pakalın. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Haz. Ferit Develioğlu. 29. Bs. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2011.
- Ostrogorsky, George. *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.

- Övünç, Erkan. “Bir Osmanlı Sokağı’nın Tasavvuf Merkezli Tahlili: Üsküdar İnadiye Caddesi Örneği.” Yüksek Lisan Tezi. Marmara Üniversitesi, 2007.
- Öz, Mehmet. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- _____. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler.” *Vakıflar Dergisi*, s. 22 (1991): 429-439.
- Özcan, Abdülkadir. “Cerbe.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 7. İstanbul, 2019.
- Özcan, Tahsin. “Bostancıbaşı Abdullah Ağa ve Vakıfları.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, 11-13 Kasım 2016 Bildiriler 2*, (2017): 117-131.
- _____. “Üsküdar’da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları.” *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006 Bildiriler 2*, (2007).
- _____. *Osmanlı Para Vakıfları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Özdeğer, Hüseyin. *XVI. Yüzyılda Ayıntab Livası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Özel, Oktay. “Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered.” *Middle East Studies*, 36 (2004): 183-205.
- _____. “Avarız ve Cizye Defterleri.” *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000): 33-50.
- Özgül, İrfan ve Murat Çetin, “Üsküdar’ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camisi’nin Etkisi.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, 11-13 Kasım 2016 3*, (2017): 367-389.
- Özgül, İrfan. “Üsküdar’ın Kentsel-Mekânsal Dönüşümü Bağlamında Rum Mehmed Paşa Camisi’nin Koruma Sorunları.” Yüksek Lisans Tezi. Kadir Has Üniversitesi, 2015.
- Öztürk, Nazif. “Mütevelli.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 32. İstanbul, 2006.
- Pamukciyan, Kevork. *İstanbul Yazıları*. Çeviren Osman Köker. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Patacı, Sami ve Ergün Laflı. “Üsküdar’daki Osmanlı Dönemi Kiliseleri.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: 2-4 Kasım 2012 1*, (2013): 576-585.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population.” *Journal of the Economic and Social History of Orient* 3, (1960): 265-274.

Sahillioğlu, Halil. “Askeri.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 4. İstanbul, 1991.

_____. “Avarız.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 4. İstanbul, 1991.

_____. “Ömer Lütü Barkan.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 41, s. 1-4 (1982): 3-38.

_____. “On Beşinci Yüzyılın Sonu İle On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri.” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-1980): 67-138.

Schacht, Joseph. *İslâm Hukukuna Giriş*. Çeviren Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.

Schneider, A. Maria. “Onbeşinci Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu.” *Belleten* 16, S. 61 (1952): 35-48.

Seng, Yvonne J. “The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521–1524”. Doktora Tezi. University of Chicago, 1991.

Sümer, Faruk. “Kayı.” *İslâm Ansiklopedisi* 6. İstanbul: MEB, 1967.

Şensoy, Naci. “Eski Devirlerde ve İslâm’da Yaşın Cezai Mesuliyet Üzerindeki Tesiri.” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 13, s. 2 (1947): 513-528.

Şimşir, Nahide. “18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar.” *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler* 1, (2004): 79-89.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler* 1, (2008): 143-180.

Tak, Ekrem. “Üsküdar Şer’iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar.” *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildiriler* 2. (2007): 121-130.

_____. “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar’da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma).” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2002.

Taş, Hülya. *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Tekindağ, Şehabeddin. “Ayasofya Tahrir Defterine Göre İstanbul.” *VI. Türk Tarih Kongresi*, (1961): s. 304-311.

Tuluk, Bekir ve Hüseyin Yıldırım. “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü Anadolu Yakası Kazıları: Üsküdar Meydanı, Çavuşderesi İslahı Kazı Çalışmaları; Damatrys Sarayı Kazısı (Sancaktepe) ve İdealtepe Kazısı (Maltepe).” *25. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 11. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı 11-15 Nisan*, (2016): 512-515.

Tülüveli, Güçlü. “Şer’iyye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler.” *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000*, (2004): 765-771.

_____. “Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği.” *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerleşme, 3. Uluslararası Tarih Kongresi*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.

Türe, İskender. *Yabancı Şahıs İsimleri*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2003.

Uğur, Yunus. “Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterlerinin Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak.” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24, s. 48 (2020): 37-69.

_____. “Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Grouping (1450-1700)”, *Journal for Early Modern Cultural Studies* 18, s. 3 (2018): 16-65.

_____. *Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700), Tübitak Raporu*. Proje Yürütücüsü Yunus Uğur, Proje Danışmanı Alim Arlı, İstanbul 2016.

_____. “The Historical Interaction of the City With Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries.” Doktora Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 2014.

_____. “Şehirler ve Şehirleşme.” *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. Proje Baş Danışman Mehmet Genç, Proje Yürütücüsü Fehmi Yılmaz. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi; Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2015: 293-327.

_____. “Mahkeme Kayıtları (Şer’iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, s. 1 (2003): 305-344.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Ülker, M. Birol ve Bilgin Aydın. “Türkiye Haricinde Bulunan Osmanlı Kadı Sicilleri.” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 16, (Güz 2004): 201-214.

Ünal, Mehmet Ali. “Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği.” *Süleyman Demirel Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 1 (1995): 295-300.

_____. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Ünver, Süheyl. “Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye”. *Vakıflar Dergisi*, s. 1 (1938): 39-45.

Üsküdar Belediyesi. *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: 24, 2013.

Veinstein, Gilles. “İnalcık’s Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem.” *Oriente Moderno* 18, s.1 (1999): 1-10.

Yalçın, Nihat. “1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicillerinin Sosyal ve İktisadi Açından Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

- Yapar, Şengül. “Üsküdar Kadılığı 25 Numaralı Şer’iyye Sicili.” Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, t.y.
- Yazbak, Mahmud. *Haifa in the Late Ottoman Period: 1864-1914: A Muslim Town in Transition*. Leiden: Brill, 1998.
- Yazıcı, Tahsin. “Üsküdar.” *İslâm Ansiklopedisi* 13. İstanbul: MEB, 1986.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Yıldız, Kenan. “Üsküdar’ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980/1547- 1573).” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2005.
- Yıldız, Murat. “Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesi’nde Yapı-Mekan İlişkisi.” *Prof. Dr. Halil İncalcık Armağanı, History Studies International Journal of History* 5, s. 2 (2013): 565-585.
- Yılmaz, Asiye ve Zeynep Süslü. “Üsküdar Kadılığı Şer’iyye Sicilleri, 3 No’lu Defter.” Bitirme Tezi. Marmara Üniversitesi, 2000.
- Yılmazörnek, Bekir. “Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi.” Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Ze’evi, Dror. “The Use of Ottoman Shari’a Court Records As A Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal.” *Islamic Law and Society* 5, s. 1 (1998): 35-56.

EKLER

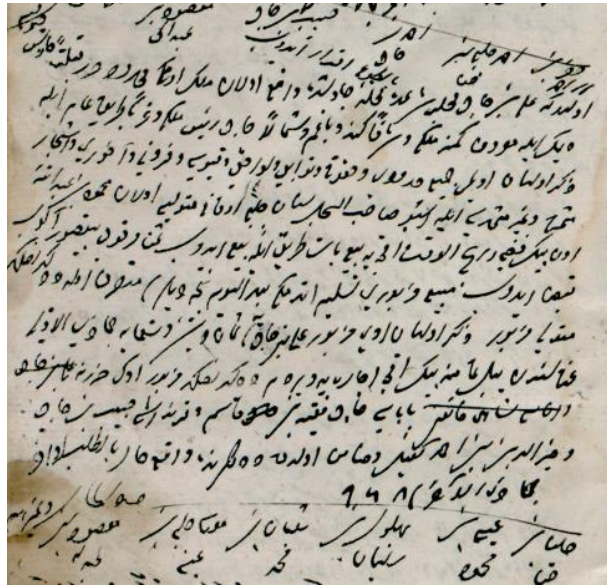
Ek-1a. Bey'-i bât hücceti

Oldur ki;

Ali b. Hacı meclis-i şer' de bi't-tav' ikrâr edip mahalle-i Çavuş' da vâki olan mülk evim ki mahdûddur kıbleten Çavuş demekle ile ma'rûf kimesne mülkü ve şarken kendi bağım ve şimâlen Hacı Reis mülkü ve garben tarîk-i âmm ile zikr olunan evimi cemî' hudûdu ve hukûku ve tevâbi' i ve levâhıkı ve kuyusu ve fırını ve ahırını ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmiresi ile işbu sâhibü'l-sicil Sinan Çelebi Evkâfî mütevellisi olan Mahmud b. Abdullah'a on bin fiddî râyicü'l-vakt akçeye bey'-i-bât-ı tarîkı ile bey' edip semen-i merkûmu bî-kusûr alıp kabz edip mebî'-i mezbûru teslîm ettim ki ba'de'l-yevm nice dilerse mutasarıf ola dedikten sonra müteveli-i mezbûr zikr olunan evi mezbûr Ali b. Hacı'ya sene semân ve sittîn ve tis'a mie Cemâziyelevveli guresinden yıl tamamına bin akçe icareye verdim dedikten sonra mezbûr evin zararına babası Hacı Fakih b. Kasım ve karındaşı Habib b. Hacı ve Hayreddin b. Ahmed kefil ve zâmin oldum dediklerinde vâki' hâl bi't-taleb.

Fî evâhir-i Cemâziyelâhir sene 968.

Şuhûdü'l-hâl: Halil b. Hasan, İsa b. Mahmud, Behlül b. Süleyman, Şaban b Mehmed, Musa Çelebi b. İsa, Mustafa b. Abdullah ve gayruhum.

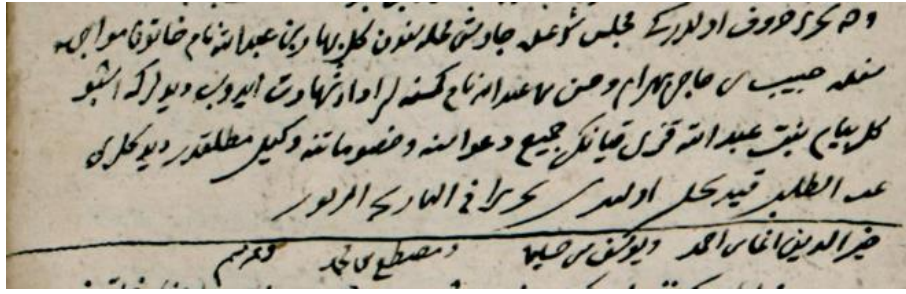
Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri, 25 numaralı sicil defteri, v. 6a/3.

Ek-2a. Gülbahar bt. Abdullah'ın, kızının dava ve husumetine vekil olması

Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki;

Meclis-i şer' de Çavuş Mahallesi'nden Gülbahar bt. Abdullah nâm hâtun muvâcehesinde Habib b. Hacı Behram ve Hasan b. Abdullah nâm kimesneler edâ-i şehâdet edip dediler ki işbu Gülbahar bt. Abdullah'ın kızı Kaya'nın cemî'-i da'vâsına ve husûmetine vekîl-i mutlakdır dedikleri gıbbe't-taleb kayd-ı sicil olundu.

Tahrîren fi't-târihi'l-mezbûr.

Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 25 numaralı sicil defteri, v. 31a/2.

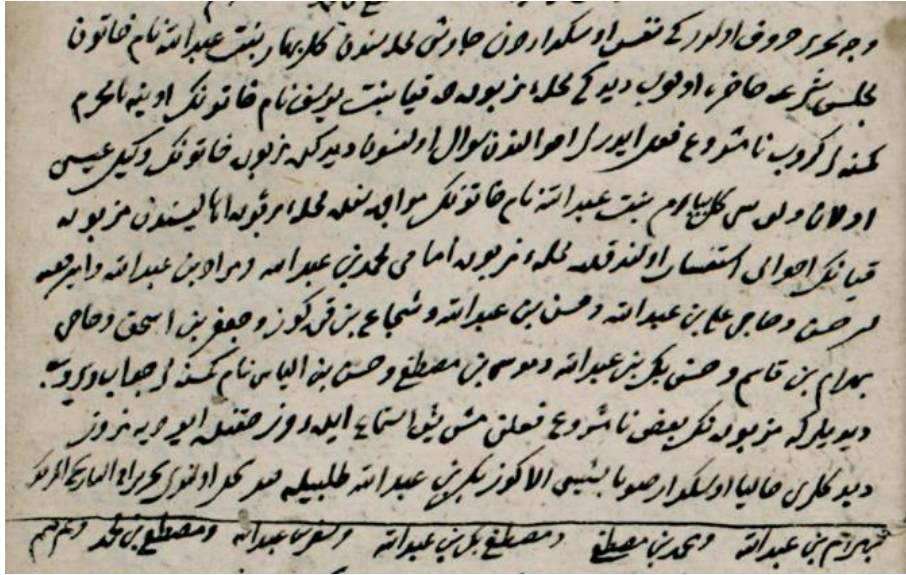
Ek-3a. Kaya bt. Yusuf 'un evine namahrem girmesi

Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki;

Nefs-i Üsküdar'dan Çavuş Mahallesi'nden Gülbahar bt. Abdullah nâm hâtun meclis-i şer' de hâzır olup dedi ki mahalle-i mezbûrede Kaya bt. Yusuf nâm hâtunun evine nâmahrem kimesneler girip nâ-meşrû' fi'il ederler ahvâlinde su'âl olunsun dedikde mezbûr hâtunun vekîl-i şer'îsi olan vâlidesi Gülbahar bt. Abdullah nâm hâtunun muvâcehesinde mahalle-i mezbûre ahâlisinden mezbûre Kaya'nın ahvâli istifsâr olunduk da mahalle-i mezbûre imamı Mehmed b. Abdullah ve Murad b. Abdullah ve Emir Fakih b. Hasan ve Hacı Ali b. Abdullah ve Hasan b. Abdullah ve Şüca b. Karagöz ve Cafer b. İshak ve Hacı Behram b. Kasım ve Hasan Bey b. Abdullah ve Musa b. Mustafa ve Hasan b. İlyas nâm kimesneler cevâb verip dediler ki mezbûrenin ba'zı nâ-meşrû' fi'ilin .... iştimâ' ederiz hakkında iyi demeyiz dedikleri hâliyâ Üsküdar Subaşısı Alagöz Bey b. Abdullah talebiyle kayd-ı sicil olundu.

Tahrîren fi't-târihi'l-mezbûr.

Şuhûdü'l-hâl: Behram b. Abdullah ve Mehmed b. Mustafa ve Mustafa Bey b. Abdullah ve Sefer b. Abdullah ve Mustafa b. Mehmed ve gayruhum.

Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 25 numaralı sicil defteri, v. 31a/3.

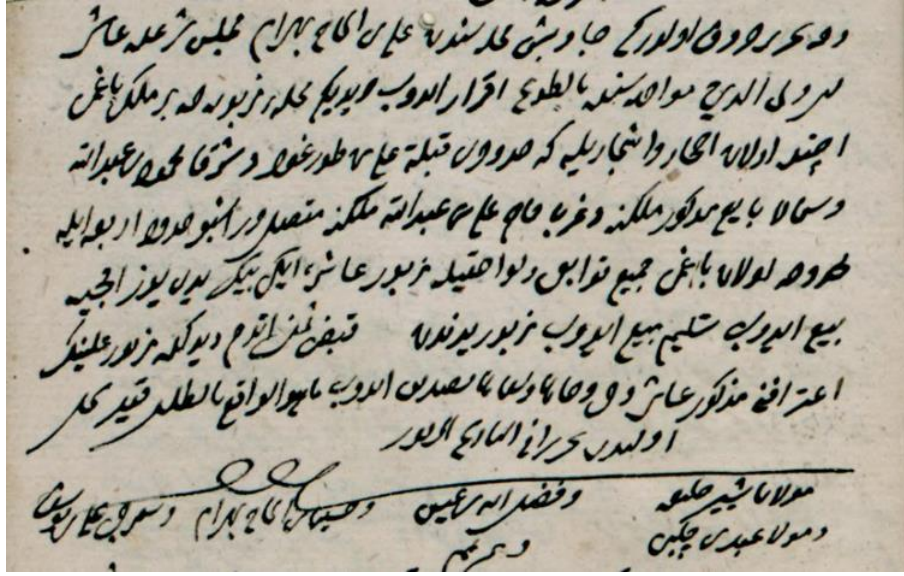
Ek-4a. Ali b. El-Hac Behram'ın bağı, Aşir b. Veliyüddin'e sattığı

Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki;

Çavuş Mahallesi'nden Ali b. el-Hac Behram meclis-i şer' de Aşir b. Veliyüddin muvâcehesinde bi't-tav' ikrâr edip dedi ki mahalle-i mezbûrede bir mülk bağımlı içinde olan ahcâr ve eşcârıyla ki hudûd kıbleten Ali b. Turgut ve şarken Mahmud b. Abdullah ve şimâlen bâyi'i mezkûr mülküne ve garben Hacı Ali b. Abdullah mülküne muttasıldır işbu hudûd-ı erba'a ile mahdûd olan bağımlı cemî' tevâbi'i ve levâhıkıyla mezbûr Aşir'e iki bin yedi yüz akçeye bey' edip teslîm-i mübî' edip mezbûr yedinden kabz-ı semen ettim dedikde mezbûr Ali'nin i'tirâfını mezkûr Aşir dahî vicâhen ve şifâhen tasdîk edip mâ-hüve'l-vâki' bi't-taleb kayd-ı sicil olundu.

Tahrîren fi't-târihi'l-mezbûr.

Şuhûdü'l-hâl: Mevlânâ Beşir Halife ve Molla Abdi Çelebi ve Fazlullah b. İsa ve Hüseyin b. el-Hac Behram ve Seferci Ali b. Yusuf ve gayruhum.

Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri, 25 numaralı sicil defteri, v. 36a/2.

Ek-5a. Ali, Habib, Nezir ve Mehmed'in, babalarının evini Hüseyin b. Hacı Fakih'e sattığı

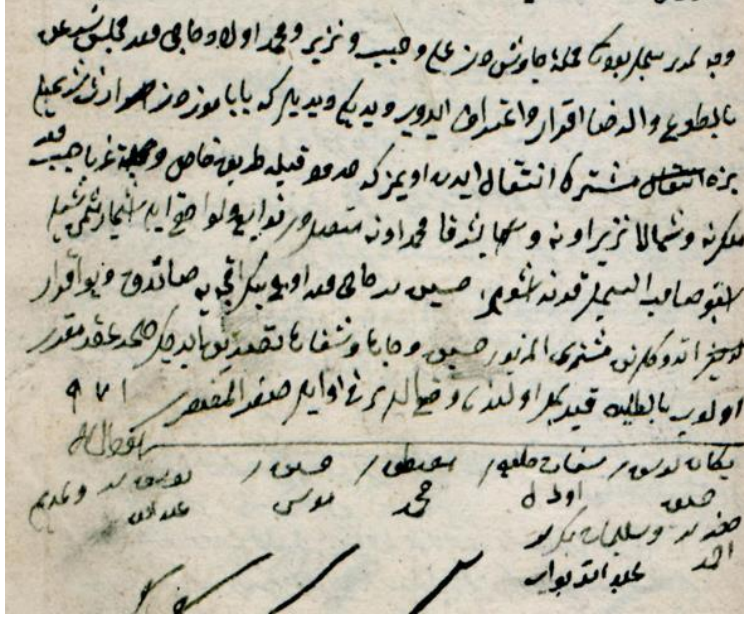
Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki;

Mahalle-i Çavuş'dan Ali ve Habib ve Nezir ve Mehmed evlâd-ı Hacı Fakih meclis-i şer' de bi't-tav' ve'r-rızâ ikrâr ve i'tirâf edip dedi ki, dediler ki, babamızdan irs-i şer' ile bize müşterek intikal eden evimiz ki hudûd kıble tarîk-i hâs ve garben Habib Fakih mülküne ve şimâlen Nezir evine ve şarkan Mehmed evine muttasıldır tevâbi' ve levâhıkı ile eşcâr-ı müsmiresiyle işbu sâhibü's-sicil komşumuz Hüseyin b. Hacı Fakih'e üç bin akçeye sattık deyu ikrâr ettiklerinde meşteriyü'l-mezbûr Hüseyin vicahen ve şifâhen tasdik edecek sıhhat-ı akd mukarrer olup bi't-taleb kayd-ı sicil olundu.

Vaka'a't-tahrîr fi evâili Saferi'l-muzaffer sene 971.

Şuhûdü'l-hâl:

Yegan Yusuf b. Hüseyin, Sinan Halife b. Odel, Mustafa b. Mehmed, Hüseyin b. Musa, Yusuf b. Abdullah, Hızır b. Ahmed ve Süleyman Bey b. Abdullah bevâb ve gayruhum

Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 26 numaralı sicil defteri, v. 17(2a)/6.

Ek-6a. Hacı Behram b. Kasım'ın terekesi

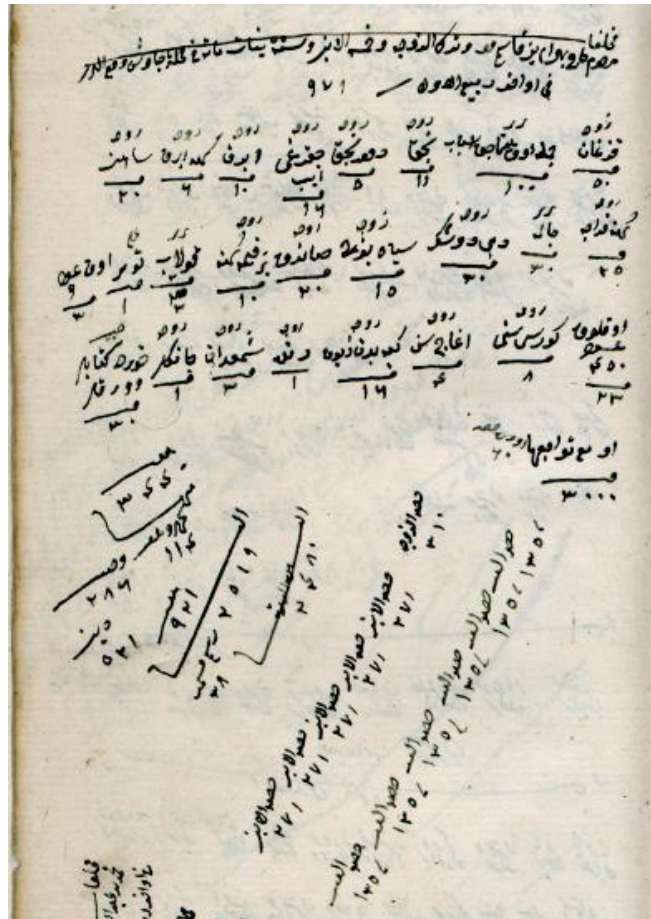
Muhallefât-ı merhûm Hacı Behram b. Kasım fevt ve tereke'z-zevce ve hamsete'l-ibn ve sitte benât mâte fi mahalleti Çavuş.

Vaka'a't-tahrîr fi evâhiri Rebî'ilevvel sene 971.

Zevce	Kazgan	50
Berber	Cümle ok yapılacak esbâb	100
Zevce	Nacak	11
Zevce	Def'a nacak	5
Zevce	Çıkırık-ı ip	16
Zevce	İbrik	10
Zevce	Köhne ibrik	6
Zevce	Sahan	20
Zevce	Köhne Ferâce	25
Berber	Çatma	30
Zevce	Dimi Döşek	30
Zevce	Siyah Bohça	15

Zevce	Sandık	20
Zevce	Bez bir kapama köhne	10
Berber	Dolab 2	3
Ali	Tuber	1
	Ok aded 9	3
	Okluk aded 450	23
Zevce	Kürsi sini	8
Zevce	Ağaç sini	4
Zevce	Kebe beden zıbın	16
Zevce	Rende	1
Zevce	Şamdan	3
Zevce	Çengel	1
Habib	Hurda kitâblar ve varaklar	30
Zevce ve habib?	Ev ma'a tevâbi'ihâ	3000
	Yekûn	3440
	Minhâ teçhiz ve tekfin	114
	Vasiyyet	286
	Deyn	521
	Yekûn	921
	El-bâki	2519
	Resm-i kısmet	38
	El-bâki beyne'l-verese	2480
	Hissetü'z-zevce	310
	Hissetü'l-ibn	271
	Hissetü'l-ibn	271

Hissetü'l-ibn	271
Hissetü'l-ibn	271
Hissetü'l-ibn	271
Hissetü'l-bint	135,5
Hissetü'l-bint	135,5
Hissetü'l-bint	135,5
Hissetü'l-bint	135,5
Hissetü'l-bint	135,5
Hissetü'l-bint	135,5

Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 26 numaralı sicil defteri, v. 95a/2.

Ek-7a. Cristoforo Buondelmonti'nin M. 1422 yılındaki çizimi;

İrfan Özgül ve Murat Çetin, "Üsküdar'ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camii'sinin Etkisi", s. 371. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

Ek-8a. Cristoforo Buondelmonti'nin çiziminin II. Bayezid döneminde (M. 1481) yapılan bir versiyonu;

Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 119. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

Ek-9a. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye adlı eserine Mustafa b. Mehmed el-Cundî tarafından M. 1526 senesinde eklenen İstanbul çizimi;

İrfan Özgül ve Murat Çetin, "Üsküdar'ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camii'sinin Etkisi", s. 381. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

Ek-10a. Giovanni Andrea Vavassore'nin bastığı İstanbul çizimi,

M. 1479'da kayıp bir çizimden kaynaklanarak M.1520-30'da Venedik'te yayınlanan ahşap baskı; *Sinan Çağı*, s. 108. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

Ek-11a. Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn adlı eserindeki M. 1537 yılı İstanbul çizimi;

Sinan Çağı, s. 142. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

Ek-12a. Piri Reis'in olduğu düşünölen ve 16. yüzyılın ortalarına tarihlenen İstanbul çizimi;

İrfan Özgöl ve Murat Çetin, "Üsküdar'ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camii'sinin Etkisi", s. 382. Kırmızı ile işaretli yerler Üsküdar beldesidir.

